

KÖZVETÍTŐ KERESKEDELEM, MIGRÁCIÓ ÉS AZ ETNICITÁS POLITIKÁJA
AZ ERDÉLYI GÁBOR ROMÁK MEGÉLHETÉSI STRATÉGIÁI

DOI: 10.18030/socio.hu.2013.4.1

ABSTRACT

The study summarizes the author's field experience regarding the most widespread strategies of subsistence among the Romanian Gabor Roma. Through a series of examples, it demonstrates how Gabor traders adapt themselves – most, successfully – to the new economic and social challenges that have emerged in the post socialist transformation. The study also delineates and analyzes how the politics of ethnicity is employed in their strategies of subsistence. It aims to make the economic practices through which the Gabors earn their living more “visible” (thereby demystifying the process of “production”) and counterbalancing and complimenting the dominance of “consumption” which characterized the author's earlier studies concerning of the prestige economy of the Gabor Roma. Furthermore, the study may help to deconstruct negative ethnic stereotypes regarding the strategies of subsistence and work ethic of the Roma, such as “Roma are lazy”, and, as a result, it may contribute to the destigmatization of Roma in everyday – media and other – discourses.

Keywords:

strategies of subsistence; politics of ethnicity; Gabor Roma; Romania

ABSZTRAKT

Az alábbi tanulmány a gábor romák között ma elterjedt megélhetési stratégiákkal kapcsolatos tapasztalataim egy részét foglalja össze. Példák sorával szemlélteti, hogy a gábor kereskedők hogyan alkalmazkodtak – többnyire sikeresen – a rendszerváltás utáni gazdasági és társadalmi átalakulás kontextusában megjelenő új kihívásokhoz, és részletesen elemzi, hogy milyen szerephez jut az etnicitás politikája a megélhetési stratégiák megtervezése és alkalmazása során. A tanulmány célja egyrészt az, hogy „láthatóbbá” tegye azon gazdasági gyakorlatokat, amelyek révén a gáborok jövedelemre tesznek szert, ily módon demisztifikálja a „termelés” folyamatát, valamint ellensúlyozza és kiegészítse a gábor roma presztízstárgy-gazdaság elemzésére fókuszáló, korábbi kutatói érdeklődésem fogyasztás-centrikusságát. Emellett a tanulmány elősegítheti a többségi társadalom tagjai által a romákhoz gyakran társított, munkával és munkaetikával kapcsolatos, olyan negatív sztereotípiák dekonstrukcióját, amelyek a romákat „munkakerülőkként” stb. mutatják be, ezen keresztül pedig hozzájárulhat a hétköznapi (média- és egyéb) diskurzusok romaképeinek destigmatizálásához.

Kulcsszavak:

megélhetési stratégiák; az etnicitás politikája; gábor romák; Románia

---

¹ MTA BTK Néprajztudományi Intézet, tudományos főmunkatárs, PhD

1. BEVEZETÉS – KIK A GÁBOR ROMÁK?

A gábor romák (vagy gáborok) a Romániában élő roma csoportok egyikét alkotják. Rendszerint háromnyelvűek: anyanyelvük egy vlah *romani* változat, emellett környezeti nyelvként beszélik a regionális magyar változatot, és megtanulják a románt, mint államnyelvet is (Szalai 2006, 2010, 2013). A legnépesebb gábor roma közösségek ma Maros megyében találhatóak, emellett nagy számban élnek gáborok Erdély olyan nagyvárosaiban, mint Nagyvárad, Kolozsvár, Brassó, Arad, Szatmárnémeti vagy Temesvár. Túlnyomó többségük román állampolgár és romániai állandó lakóhellyel rendelkezik, az 1989-es politikai rendszerváltást követően azonban néhányan Magyarországon telepedtek le, megszerezve a román mellett a magyar állampolgárságot is. (Akad olyan gábor család, amelynek tagjai évtizedek óta az Amerikai Egyesült Államokban – Kalifornia államban – élnek, házasságkötés előtt álló gyermekeik és unokáik számára azonban továbbra is Erdélyből választanak párt.) A gáborok többsége a Hetednapi Adventista Egyház tagja, néhány család a Pünkösdisták és a Jehova Tanúi Egyházhoz csatlakozott, megint mások – hasonlóan a magyar többségű erdélyi régiók nagy részére jellemző gyakorlathoz – ma is reformátusok.

A nem romákkal folytatott kommunikáció, a kifelé irányuló önmeghatározás során a gábor romák rendszerint a „*gábor*”, vagy a „*kalapos gábor*” etnonimákkal utalnak önmagukra, és az erdélyi magyarok és románok is így ismerik őket. A közöttük szerveződő diskurzusokban azonban többnyire egy másik, a belső önmeghatározáson alapuló etnonimát használnak („*amaře feli roma*”, vagyis a „*mi-féle, magunkfajta romák/olyan romák, mint mi*”; lásd még Piasere 1985). A Gábor keresztnév etnonimaként való használata nem jelenti azt, hogy valamennyi gábor roma vezetékneve 'Gábor' lenne – a Burcsa, a Rostás, a Báránka stb. esetükben ugyancsak elterjedt vezetékneveknek számítanak.

A létszámukra vonatkozó egyetlen általam ismert becslés Gardner és Gardner (2008: 155) tanulmányában olvasható. A szerzőpáros mellett érvel, hogy a Romániában élő gáborok száma körülbelül 14.000 főre tehető. Becslésüket Zamfir és Zamfir 1993-ban publikált munkájára alapozzák: „*Nincsenek megbízható adataink arra vonatkozóan, hogy hány ember beszéli a kelderás vagy ezen dialektust [a gábor romákét – B.P.], de a Zamfir és Zamfir (1993:62, 243) által közölt adatok összekapcsolása azt mutatja, hogy Romániában körülbelül 14.000 roma azonosítaná magát gáboroként*” (Gardner – Gardner 2008: 155). Az 1804 romániai roma család közül, amelyek Zamfir és Zamfir kérdőívére válaszoltak, 25 definiálta magát gábor romaként, ami a válaszadók 1,4 %-át teszi ki. Habár Gardner és Gardner nem részletezik, hogy milyen matematikai műveletek során jutottak el saját becslésükhöz, valószínűsíthető, hogy a romániai romák létszámára vonatkozó egyik becsült értékre (1.010.000 fő; Zamfir – Zamfir 1993: 202) „*rávetítették*” a magukat gábor romának mondó válaszadók Zamfir és Zamfir országos reprezentatív mintáján belüli arányát (1,4%; Zamfir – Zamfir 1993: 239). Habár Zamfir és Zamfir kutatása és annak gábor romákra vonatkozó következtetése, valamint a Gardner és Gardnertől származó becslés több módszertani aggályt is felvet, saját tapasztalataim szerint a 14.000-es becslés nagyságrendileg helytálló lehet, vagyis az erdélyi gábor romák száma valószínűleg 10.000–20.000 fő közé tehető.

Az említett aggályok közül itt csupán egyre térek ki. Zamfir és Zamfir a kérdőívre válaszolók által megadott etnonimák alapján számos etnikai csoportba sorolja a romániai romákat – a gáborokhoz a „*Gabori*” főnevet társítja. A nem romákkal folytatott kommunikáció során azonban a gábor romák egy része esetenként nem „*gáboroként*” utal önmagára, hanem a „*căldărar roma*” ('*rézműves, üstkészítő romák*') kifejezéssel – jelezve, hogy felmenőik közül sokan fémművességből tettek szert jövedelemre (lásd még Szalai 2010). Zamfir és Zamfir táblázatából az derül ki, hogy a magukat „*căldărarnak*” nevező roma

családok száma 108 (a teljes minta 5,9%-a). A főként Szeben és Brassó megyékben élő, Románia szerte „corturarként” (‘sátorosként’; román „cort” ‘sátor’) ismert romák – Zamfir és Zamfir táblázatában 11 ilyen család szerepel, amelyek a teljes minta 0,6%-át teszik ki – ugyancsak gyakran definiálják magukat „căldărarként”. Figyelembe véve a fent leírtakat, cseppet sem lehetetlen, hogy a 108 „căldărarként” azonosított család egy része a gábor és/vagy a corturár romákhoz tartozik, és valószínűsíthető, hogy a magukat gábornak és corturárnak mondó válaszadók egy része más kontextusban „căldărarként” (is) utal önmagára. A helyzetet még összetettebbé teszi, hogy a gáborok – annak köszönhetően, hogy az 1920-1930-as évekig vándorló életmódot folytattak és sátrakban éltek – esetenként a „sátoros” terminussal utalnak önmagukra, éppen úgy, ahogyan azt a már említett „corturarok” általában teszik. Ugyanakkor a gábor romák a „corturarokat” legtöbbször a „cărhar roma” etnonimával nevezik meg, amely szintén a ‘sátor’ (romani „cărha”) főnévből jött létre. Vagyis a „sátoros”, a „corturar” és a „cărhar” terminusok szótári jelentésüket tekintve azonosak (‘sátoros’). E példák is rávilágítanak az etnikai identitás és az etnonimák összetett viszonyára, valamint azok előadásának, illetve használatának kontextusérzékeny, közönségre tervezett jellegére.²

1998 áprilisától e tanulmány lezárásáig összesen 31.5 hónapot töltöttem el antropológiai terepmunkával erdélyi gábor (és cărhar /corturar/) romák között, elsősorban az antik ezüstdből készült poharak és fedeles kupák köré szerveződő presztízsgazdaság vizsgálatával.³ Mivel e gazdaság aktív résztvevői – tulajdonosok, brókerek, hitelezők stb. – Erdélyben elszórtan élnek, ezért a presztízstárgyak sem egyetlen településen vagy megyében találhatóak, a különböző eseményeket – adásvételeket, hitelügyleteket stb. – és az értékesebb darabok többnyire transzlokális életrajzait vizsgálva számos erdélyi településen építettem ki tartós, rendszeresen karbantartott, változó mélységű kapcsolatokat. A közel másfél évtized alatt – a többhelyszíni terepmunka módszerét (Marcus 1995; Hannerz 2003; Falzon 2009; Coleman – Hellermann 2011) alkalmazva – 21 Maros megyei faluban és városban kerültem kapcsolatba az ott élő gábor romák egy részével, emellett több Hargita, Kolozs, Arad, Hunyad, Bihar, Szatmár és Temes megyében élő gábor családdal is megismerkedtem. Budapestre visszatérve gyakran találkoztam olyan gáborokkal, akik Magyarországon kereskedtek: csatlakoztam hozzájuk a budapesti műtárgypiac kínálatának feltérképezése (a számukra vonzó ezüstdarabok felkutatása, esetenként megvásárlása), valamint a közvetítő kereskedelem során.

Az alábbi tanulmány⁴ a gábor romák között ma elterjedt megélhetési stratégiákkal kapcsolatos tapasztalataim egy részét foglalja össze. Példák sorával szemlélteti, hogy a gábor kereskedők hogyan alkalmazkodtak – többnyire sikeresen – a rendszerváltás utáni gazdasági és társadalmi átalakulás kontextusában megjelenő új kihívásokhoz, és részletesen elemzi, hogy milyen szerephez jut az etnicitás politikája a megélhetési stratégiák megtervezése és alkalmazása során. A tanulmány célja egyrészt az, hogy „láthatóbbá” tegye azon gazdasági gyakorlatokat, amelyek révén a gáborok jövedelemre tesznek szert, így módon demisztifikálja a „termelés” folyamatát, valamint ellensúlyozza és kiegészítse a gábor roma presztízstárgy-gazdaság elemzésére fókuszáló, korábbi kutatói érdeklődésem fogyasztás-centrikusságát. Emellett a tanulmány elősegítheti a többségi társadalom tagjai által a romákhoz gyakran társított, munkával és munkaetikával kapcsolatos, olyan negatív sztereotípiák

² Zamfir – Zamfir vizsgálatáról lásd még Lukács 1999.

³ Lásd például Berta 2009, 2010, 2011, 2012, 2013. A terepmunkát és a tanulmány elkészítését az alábbi szervezetek támogatása tette lehetővé: Fotoplus Kft, Magyar Ösztöndíj Bizottság (Magyar Állami Eötvös Ösztöndíj), Nemzeti Kulturális Alap Ismeretterjesztés és Környezetkultúra Szakmai Kollégium (2502/1179), Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, Open Society Institute (Budapest), Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok (F 029504; PD 77944), Soros Alapítvány. Támogatásukat ezúton is köszönöm.

⁴ Köszönettel tartozom Szalai Andreának, valamint a szerkesztőknek és az anonim bírálóknak a tanulmány korábbi változatához fűzött, értékes kritikai észrevételeikért.

(Stewart 1993, 1994, 1997) dekonstruálását, amelyek a romákat „munkakerülőként” stb. mutatják be, ezen keresztül pedig hozzájárulhat a hétköznapi (média- és egyéb) diskurzusok romaképének destigmatizálásához.

2. MEGÉLHETÉSI STRATÉGIÁK 1989 ELŐTT

Gábor roma beszélgetőtársaim visszaemlékezései szerint a XX. század közepéig a lokális közösségeikben dominánsnak tekinthető megélhetési stratégiák csoportját a „hagyományos mesterségek” alkották. A „čurar” (’bőrfeldolgozó, rostás’; román „ciur” ’szita, rosta’) foglalkozásnévvel jelölt apai ágak tagjai elsősorban gyepmesterséggel (lásd még Szalai 2006, 2010; Kádár 1993: 9), valamint állati bőrök feldolgozásával és értékesítésével foglalkoztak, amíg a „cãldărar” (’rézműves, üstkészítő’; román „cãldare” ’üst’) ágakhoz tartozó férfiak jórészt fémmunkából: elsősorban vas- és réztermékek készítéséből és javításából tartották el magukat és hozzátartozóikat. Általános gyakorlat volt, hogy a családok egyszerre többféle jövedelemszerző tevékenységet folytattak. Ezt egyrészt az indokolta, hogy egyes jövedelemforrások csak az év egy meghatározott periódusában voltak elérhetőek (mezőgazdasági idénymunka stb.), másrészt az, hogy egyetlen megélhetési stratégia gyakran nem biztosította a háztartások szükségleteinek fedezését.

A fémművességgel foglalkozó férfiak elsősorban saját lakóhelyük és a rendszeresen felkeresett környékbeli települések paraszti gazdaságaiban adódó munkalehetőségeket igyekeztek megragadni: megélezték a kicsorbult fejszéket, lovakat patkoltak, ekéket és boronákat „húztak ki” stb. A XX. század közepén, ameddig a szeggyártást nem gépesítették, részben a romák látták el különféle méretű szegekkel és egyéb, vasból készült kisipari termékekkel a paraszti gazdaságokat, emellett – többek között – ők készítették az építkezéseken használt vaskapcsokat is. Egy idősebb Maros megyei férfi visszaemlékezése szerint, amikor „*még szegek nem vótak az üzletekbe*”, számos gábor roma mellett az ő – 1911-ben született – apja is részben abból élt, hogy télen szeget készített, azokat tízesével „*összekötötte pici cérnával (...)* s úgy tette félre. És akkor egy egész télen ő amennyi szeget csinált, tavasszal vették vissza belőle [a pénzt, vagyis tavasszal eladta azokat]. És ő, amikor a templomot javították, ő csinálta a sarkokat a templomnál, ő csinálta a kapcsokat, ő csinálta a szegeket.” Emellett elsősorban a rézművességhez értő romák látták el lakóhelyüket és annak környékét különböző méretű pálinka-, lekvár- és ordafőző rézüstökkel, valamint háton hordható permetezőgépeket is készítettek. Rendszeresen vállaltak továbbá „*fódozást*”, „*reperálást*”: új tűzálló aljjal látták el az elhasználadott üstököt, „*új feneket tettek*” a vödörnek és a „*pléhfazekaknak*”, „*megcineztek*” a különféle zománcozott edényeket, kijavították a kályhákhoz csatlakozó füstelvezetőket. Gyakran készítettek pléhből kisebb méretű háztartási eszközöket: személtlapátokat, vödröket és egyéb konyhai eszközöket, valamint különböző méretű dobkályhákat.

„Nehezebb vót akkor. S nem jártak a cigányok, mint most, hogy tudják, hogy mi az a márka, s mi az a dollár, s mi az a nem tudom, mi. Hanem fódozni jártak. Például tették a tarisnyát, tele vót szerszámmal a tarisnya, s bocskor a lábán. S faluról-falura (...), s 'Fódozni! Reperálni!', azt kiáltották. 'Tálot, vedret reperálok!' Ha vót magának egy rossz veder, annak tettek egy feneket, ha vót egy rossz lavor, tettek egy feneket, ha nem vót jó a kályha, tettek egy feneket annak, vagy kijavították, kifódozták, s lehetett még élni. (...) S tettek egy-egy fótót. Én is már megfogtam [kipróbáltam], mer ötvenéves vagyok, én is megfogtam azt a nehezét: tettünk egy feneket, s kaptunk egy kupa lisztet, mintegy fél kiló jelent az a kupa, és egy kupa fuszulykát, s egy darab avas csontot, vagy egy darab avas szalonnát, amit már azok [a megrendelők] nem ették meg. Most már nem vesszük kézbe.” (1998/06/04)

A fent említett megélhetési stratégiák elsősorban a férfiakhoz kapcsolódtak. A nők által készített és többnyire házias formájában értékesített eszközök közül a különféle meszelők, kefék, ecsetek, esetenként lábtörlők és seprők számítottak a legelterjedtebbnek. Akadtak olyan gábor roma asszonyok is, akik mosást vállaltak a paraszti háztartások némelyikében. Ugyancsak részben társadalmi nemi alapon szerveződő, a nőkhöz társított alkalmi jövedelemszerzési mód volt a tenyér- és kártyajóslás: „*egy magyar asszonnak mondtak egy kicsi szerencsét, aki adott nekik egy tyúkot és egy kupa lisztet. És úgy éltek.*” Elsősorban asszonyok – de esetenként férfiak is – vállalkoztak arra, hogy jövedelmüket kéregetéssel, vagyis „*tarisznnyázással*” egészítsék ki. A férfiak és a nők egyaránt gyakran végeztek alkalmi ház körüli munkát, illetve mezőgazdasági idénymunkát a paraszti gazdaságokban.

A gáborok az általuk előállított kisipari termékeket, valamint szaktudásukat és szolgáltatásaikat elsősorban házias formájában értékesítették. (A visszaemlékezések szerint a megbízó/vevő és a roma munkavállaló/eladó között nemegyszer kölcsönös megelégedésen alapuló, tartós gazdasági kapcsolat alakult ki.) A saját lakóhelyhez kapcsolódó kereslet/munkalehetőségek feltérképezésén túl a rendszeres, regionális hatókörű gazdasági (kényszer)migráció is jellemző volt rájuk, emellett jónéhányan hetekre vagy hónapokra is elhagyták aktuális lakóhelyüket, és nagy távolságokat megtéve, faluról falura járva igyekeztek jövedelemre szert tenni. Egy idősebb férfi szerint például apja a II. világháború idején szolgáltatásait és termékeit árulva Debrecenben is megfordult.

A termékek vagy szolgáltatások ellentételezésével kapcsolatban viszonylag ritkán bukkan fel készpénzforgalom jelenlétére utaló adat. Úgy tűnik, hogy a XX. század közepéig a romákat többnyire terményekkel és élelmiszerrel fizették ki, esetenként pedig használt ruhákkal. A munkacsere, ami feltételezi az együttműködő felek közötti relatív egyenlőséget, a visszaemlékezések szerint a gáborok és a nem romák között nem fordult elő, mivel e gazdasági kapcsolatokat a XX. század közepén még jelentős aszimmetria jellemezte. (A munkacsere stratégiájának alkalmazása azért is valószínűtlen, mert a romák általában nem rendelkeztek mezőgazdasági művelés alatt álló, saját földterülettel.) A társadalmi és hatalmi viszonyok egykori aszimmetrikusságára utalnak azok a romáktól származó „kilincstörténetek”, amelyekben a térbeli elkülönülés gyakorlata megkülönböztetett szerephez jut: „*X néni [a gábor asszonyok egyike] bement akkor a faluba [az egyik Maros megyei településre] főzni, takarítani, és ez nagy, kivételes eset volt. A dögevés miatt utálták a magyarok a cigányokat. A többi cigányasszony, ha lapátot vagy effélét mentek árulni a faluba, még a kilincset is lemosták utánuk, elzavarták őket, kivéve X nénit*” (2002/12/23).

A gáborok megélhetési stratégiáit vizsgálva az 1950-1960-as évek szakaszhatárának tekinthetők, ami több tényező együttes eredménye. Egyrészt a visszaemlékezések szerint ekkortól vállal egyre több gábor roma ereszcsonna-készítést, illetve tetőfedést. Másrészt ettől kezdve jut egyre jelentősebb szerephez, később pedig fokozatosan dominánssá válik a közvetítő kereskedelem („*bižnico*”) a gábor roma jövedelemszerzési módok között. Harmadrészt átalakul a rájuk jellemző gazdasági migráció jellege.

Az 1950-es évektől az addig főként Maros és Hargita megyei kistelepüléseken élő gábor romák egy része hosszabb időre – gyakran évtizedekre – valamelyik erdélyi nagyvárosba költözik (a legkedveltebbek ezek közül: Nagyvárad, Brassó, Kolozsvár, Arad és Temesvár), és annak egyik peremkerületében letelepedve próbál meg jövedelemre szert tenni. E lakóhelyváltás hátterében – beszélgetőtársaim szerint – a kistelepülések „cigánysorain” élők létszámának növekedése, a lakáskörülmények

esetenkénti ellehetetlenülése, valamint a helyben vagy a szűkebb régióban elérhető gazdasági erőforrások (a vásárlóerő stb.) kisajátításáért folyó verseny kiéleződése állt.

Az apák és nagyapák mesterségeit megtanuló, családot alapító fiatalok számának gyarapodása idővel értelemszerűen túlkínálathoz vezetett a romák által értékesített kisipari termékek és szolgáltatások helyi és regionális (Maros és Hargita megyei) piacain, ami a korábbinál nehezebbé tette az addigi jövedelemszint fenntartását. A túlkínálat kialakulásához azonban egy makrogazdasági folyamat: a szocialista iparosítás is jelentős mértékben hozzájárult. Az egyre nagyobb méreteket öltő gépesítés következtében ugyanis több olyan termék – kiváló példa erre a korábban említett szegek esete –, amelyet addig elsősorban a romák készítettek a paraszti gazdaságok számára, időközben máshonnan is beszerezhetővé vált. A romáknak tehát nemcsak egymással, hanem az adott termékeket nagy tételben, esetenként náluk jóval olcsóbban előállító üzemekkel is fel kellett venniük a versenyt. Habár a fémből készült kisipari termékek javítása, „*reperálása*” az erdélyi kistelepüléseken továbbra is elsősorban a romák privilégiuma maradt, a gazdák bármikor dönthettek úgy, hogy az új vödört vagy konyhai eszközöket már nem tőlük vásárolják meg, hanem az állami üzletekből szerzik be. A megélhetési stratégiák apáról fiúra öröklődése, a lokális közösségek méretének növekedése és a szocialista iparosítás tehát egyaránt hozzájárult a gáborok által házilag előállított kisipari termékekkel kapcsolatos túlkínálat kialakulásához, és migrációs szokásaik megváltoztatására készítette őket.

Az erdélyi nagyvárosokba költözésre inspirálta a gáborokat a létszámnövekedés egy másik következménye is: az, hogy az egy fedél alatt élő generációk számára az egy-másfél szobás, apró vályogházak egyre szűkösebbnek bizonyultak. Beszélgetőtársaim szerint ezért a több fiúgyermeket nevelő családok esetében elterjedt gyakorlatnak számított, hogy az idősebb, már házas fiúnak a születési sorrendben őt követő fivér megházasodása után – legalábbis egy időre – el kellett költöznie otthonról, hogy az így felszabaduló lakóteret a fiatalabb fivér és annak családja vehesse birtokba. A nagyvárosokba költözés azonban nem jelentett végleges szakítást a családok korábbi lakóhelyeül szolgáló kistelepüléssel: az elköltöző romák rendszeresen hazlátogattak, részben a rokonokkal való kapcsolattartás, részben pedig a különféle társadalmi és gazdasági eseményeken – esküvőkön, eljegyzéseken, presztízstárgy-adásvételekben stb. – való részvétel miatt. Számos olyan kereskedő akad, aki idővel visszaköltözött az apai felmenői által lakott településre, vagy a mai napig Erdély egyik nagyvárosában él, de nem adta el apja vagy nagyapja Maros vagy Hargita megyei házát.

Abban, hogy a közvetítő kereskedelem elterjedt és egyre népszerűbb megélhetési stratégiává vált a gáborok között, nagy szerepe volt az 1970-es évek végétől megfigyelhető, kedvezőtlen makrogazdasági környezetváltozásnak. Habár 1950 és 1977 között Románia egyike volt a leglátványosabb gazdasági növekedést mutató országoknak a világon, az 1970-es évek közepére világossá vált, hogy a gazdasági növekedés korábbi üteme már nem tartható, a nettó nemzeti össztermék nagysága pedig folyamatosan csökken (Shafir 1985: 108-109). Az 1980-as évek elején ezért olyan drasztikus állami gazdasági intézkedések sorát vezették be, amelyek közvetlen célja a lakossági fogyasztás (elsősorban az élelmiszer- és az energiafogyasztás), valamint az import csökkentése, közvetett célja pedig Románia külső államadósságának mérséklése volt. 1981-ben ismét bevezették a fejadagokat az alapvető élelmiszerek esetében (étolaj, cukor, liszt, rizs, kávé stb.; Shafir 1985: 117; lásd még Kligman 1998: 67-68). A folyamatos, egyre nagyobb méreteket öltő áremelkedéshez energiaválság is társult, amely a lakosság által felhasználható üzemanyag- és elektromosáram-mennyiség korlátozásához vezetett (Shafir 1985: 118). A „*városokban a megadott kvóta túllépése esetén bírságot kellett fizetni, és a szabálysértő háztartást kikapcsolták a hó végéig az ellátásból*” (Kornai 1993: 269). E gazdasági megszorító intézkedések természetes velejárója volt az áruhiány fokozódása, az árucikkbeszerzés nehezebbé,

esetenként lehetetlenné válása, a boltok előtt kigyózó sorok kialakulása, valamint a kapcsolati tőke jelentőségének felértékelődése a korlátozott mennyiségben elérhető fogyasztói javak beszerzése során.

A vásárlók nemcsak az akkor és ott beszerezhetetlen árucikkkel kapcsolatban voltak kénytelenek a „kényszerhelyettesítés” (Kornai 1993:257)⁵ stratégiájához folyamodni, hanem az általuk elérhető piacok tekintetében is. A keresletet kielégíteni képtelen állami üzletektől elforduló vásárlók szemében érthető módon felértékelődött az olyan alternatív árucikk-források gazdasági jelentősége, mint a kishatárforgalmi kereskedelem, a bevásárló-turizmus (lásd Chelcea [2000] kiváló elemzését), a „pult alóli” beszerzés, vagy a hatóságok felügyeletét kijátszó feketepiac. Az erdélyi települések piacain vagy hálózás formájában kereskedő romák jelentős része épp az alternatív árucikkforrások iránti, megnövekedett keresletnek köszönheti az 1980-as évektől megfigyelhető, látványos gazdasági gyarapodását. A hasznátruhák és cipők mellett elsősorban olyan keresett, többnyire hiánycikknek számító, részben külföldről származó termékekkel kereskedtek, amelyek az állami üzletekben nem, vagy csak korlátozott mértékben voltak elérhetőek. A legkeresettebb árucikk közé tartoztak például a márkás, „nyugati” farmernadrágok és egyéb ruházati cikkek és kiegészítők (az önmagukban is megvásárolható farmernadrág-gombok stb.), az ugyanilyen illatszerek, édességek, valamint üdítő- és szeszesitalok. Részben a „nyugati” márkák iránti vonzódással – a márkafetisizmussal – magyarázható, hogy az 1980-as években a márkajelek utánpótlásával ellátott ruházati cikkek kereskedelme is virágzott (lásd még Crăciun 2013).

Amint azt Chelcea megjegyzi, nemcsak a határátlépés és a külföldi termékek beszerzése, de az utóbbiak piacokon történő árusítása is nehézségekbe ütközött: „*a piacon tilos volt külföldi termékeket árulni. Bár a jogszabályokat nem mindig tartották be, a rendőrség elvileg elkobozhatta a tiltott árucikkeket*” (2000: 144). Az új termékek használtcikk-piacon történő árusítása ugyancsak tiltott, így kockázatos tevékenységnek minősült. Ezért a sikeres kereskedők számára nélkülözhetetlenek voltak a megfelelő (rendőrökkel, piacfelügyelőkkel, hivatalnokokkal, vámtisztekkel stb. kialakított) kapcsolatok, vagyis a bármikor mobilizálható kapcsolati tőke („*prințandimo*” [szó szerint: ismertség, ismeretség]), és az ennek felhalmozásához és újratermeléséhez szükséges, többnyire pénz formáját öltő ajándékok. Azoknak a romáknak, akik csak szerény gazdasági tőkével rendelkeztek és kis tételben árultak valamelyik erdélyi nagyváros piacán, gyakran az ugyanott elosztóként („*angrós*”) tevékenykedő, befolyásos gábor roma kereskedők dominancia-törekvéseit is tiszteletben kellett tartaniuk. Több beszélgetőtársam is megemlítette például, hogy a nagyváradi használtcikk-piacok egyikén az 1980-as években Pista⁶ (egy Maros megyei kereskedő) számított a legfontosabb elosztó egyikének, aki jó kapcsolatot tartott fenn azokkal a rendőrökkel, akik a piacot rendszeresen ellenőrizték. A „*prințandimo*” és az ajándékok révén Pista elérte, hogy a hatóságok hallgatólagos beleegyezésével nagy tételben zavartalanul árusíthasson különféle új árucikkeket (farmernadrágokat, illatszereket stb.), és kapcsolati tőkéjét részben arra használta fel, hogy meggyőzze az ugyanott kereskedő gábor romák többségét arról, hogy a továbbértékesítésre szánt árucikkeket mindenekelőtt tőle szerezzék be.

Amíg a használt ruhákat és cipőket a „*blokkok*” (társasházak) körüli gyűjtögetés, valamint a használtcikkkel nagy tételben kereskedő elosztóktól való vásárlás révén bárki könnyen beszerezhetette, a hiánycikknek számító termékekhez,

⁵ Kornai a szocialista gazdasági rendszert hiánygazdaságként írja le (1993: 260), amelynek jellemző vonása, hogy a hiányjelenségek „*gyakoriatok, intenzívek és krónikusak*” (1993: 260). A hiányjelenségek csoportjába sorolja az árubeszerezéssel kapcsolatos olyan stratégiákat („*a kényszeralkalmazkodás különböző formáit*”; 1993: 273), mint a termék sorban állás árán történő megvásárlása, a kényszerhelyettesítés („*a vevő lemond eredeti vételi szándékáról, és helyette egy másik árut vesz, amely azt többé-kevésbé helyettesíti*”; 1993: 257), a további áruforrások keresése, valamint a vételi szándék hosszabb-rövidebb időre szóló elhalasztása vagy végleges feladása (1993: 256-261).

⁶ A tanulmányban említett valamennyi személy keresztnévét megváltoztattam.

különösen az új, külföldi árucikkekhez, a romák jóval nehezebb jutottak hozzá, és korántsem rendelkezett mindenki akkora forgótőkével, hogy borsos árukat ki tudja fizetni. A visszaemlékezések szerint a külföldi, márkás termékek beszerzésének legkézenfekvőbb színterei a nemzetközi buszjáratok és vonatok megállóhelyei – a forgalmasabb vasútállomások és buszpályaudvarok – voltak, ahol a legkülönbébb személyekkel lehetett alkalmi vagy rendszeres üzleti kapcsolatot kialakítani: a vasúti személyzet tagjaival és a buszsofőrökkel, a határt rendszeresen átlépő, magukat turistának nevező áruközvetítőkkel, alkalmi utasokkal stb. Ugyancsak gyakran bukkannak fel a romák visszaemlékezéseiben – mint hiánycikkeket közvetítő, alkalmi kereskedők – a nemzetközi útvonalakon közlekedő kamionsofőrök, valamint azok a személyek, akik a kishatárforgalmi kereskedelem lehetőségét megragadva lépték át az államhatárt.

A fentiekből is jól látható, hogy a szocialista Romániában a határátlépést korlátozó intézkedések az államhatárt csak egy szűk réteg számára elérhető gazdasági erőforrássá tették (lásd Szabó 2003), amelyet a határ menti nagyvárosokban (Nagyváradon, Temesváron vagy Aradon) élő gáborok is megpróbáltak hasznosítani. Szemléletes példája ennek a Maros megyei Zoltán esete. Amikor egyik fivérének – hosszú várakozás után – 1987-ben megszületett első fiúgyermek, az akkor Nagyváradon kereskedő Zoltán maga is áldomást akart fizetni az ott tartózkodó, ismerős gábor romáknak azért, hogy ily módon megossza velük fivére és saját örömét. Mivel a „nyugat” és az általa megtestesített életszínvonal és szabadságeszmény ikonikus reprezentációinak tekintett olyan márkás üdítőitalokat, mint a Coca-Cola, az üzletekben nem lehetett beszerezni, ahogyan a narancs is csak hetekkel karácsony előtt jelent meg a pultokon, Zoltán a megszokott források egyikéhez folyamodott: a nagyváradi pályaudvarra sietett, és – egy jelentős összegért cserébe – a nemzetközi vonatokkal érkező utasoktól vásárolt több láda külföldi sört és Coca-Colát, valamint néhány üveg márkás röviditalt, és örömeiben „három napig osztotta az áldomást”. Az áldomásosztás költségessége, valamint az italok ritkaságából és a hozzájuk társított jelentésekből eredő luxuscikk-jelleg (lásd még Chelcea 2000) híven tükrözte az első fiúgyermek megérkezéséhez társított érzelmi és társadalmi jelentőséget, ami részben abból fakadt, hogy Zoltán fivérének a továbbiakban már nem kellett számolnia a fiúgyermek hiányából fakadó, esetleges negatív következményekkel (például azzal, hogy erre hivatkozva apja felbontja házasságát, és új feleséget keres neki) (lásd még Berta 2005). E korlátozott forrást képező, keresett árucikkeket azok a romák, akik nem a határ menti régiókban éltek, csak jóval körülményesebben szerezheték be.

Az 1980-as évek második felében a gábor roma asszonyok által értékesített egyik legkeresettebb árucikk a fogamzásgátló tabletták voltak, amely hiánycikk-jellegét elsősorban a szocialista Románia állami reprodukciós politikájának köszönhette (lásd Kligman 1992, 1998). A biológiai reprodukció ellenőrzésére irányuló, állami szabályozás alakulástörténetét vizsgálva Kligman mellett érvel, hogy

„a fogamzásgátló eszközök a lakosság legnagyobb része számára nem voltak elérhetőek (...), azok beszerzésére csak a feketepiacon adódott lehetőség, az áruk azonban, figyelembe véve a feketepiaci beszerzéshez kapcsolódó nehézségeket, a legtöbb nő számára elérhetetlenné tette azokat. Az 1970-es években az óvszereket még a kereskedelmi forgalomba hozatal céljából gyártották. Az 1980-as évekre azonban már sehol sem voltak kaphatóak” (Kligman 1998: 65).

Azon gábor roma asszonyok beszámolóit szerint, akik az 1980-as években a magyar-román határ menti nagyvárosokban éltek, a fogamzásgátló tablettákat a legkönnyebben azoktól a Magyarországról buszokkal érkező turistáktól lehetett beszerezni, akik kisebb-nagyobb mennyiségben rendszeresen csempészték át belőlük a határon (gyakran saját gyógyszereik közé rejtve

azokat). Az általam ismert, fogamzógátló tabletták értékesítésével (is) foglalkozó asszonyok többsége nem épített ki tartós üzleti kapcsolatot a rendszeresen Romániába látogató, „utazó kereskedőkkel”, hanem véletlenszerűen akadt rájuk úgy, hogy a magyar rendszámú buszokról leszálló utasoktól megkérdezte, hogy ki milyen eladó árucikkkel érkezett. A fogamzógátló tabletták ily módon történő beszerzésével és árusításával a romák mellett magyarok és románok is foglalkoztak (Feischmidt 2005: 56).

Mivel az „*antibébi tablettákkal*” kereskedő gábor asszonyok ruházatuk – a hosszú, színes szoknyák és kötények, valamint a fejkendők – miatt még a nagyvárosokban is könnyen felismerhetőek voltak, ezért gyakran kellett számolniuk azzal, hogy a hatóságok – némi csúszópénz stb. reményében – ellenőrzik és igazoltatják őket. Egyesek ezt oly módon próbálták elkerülni, hogy a fogamzógátló tablettákat nem közvetlenül saját maguk árulták, hanem – némi készpénzért cserébe – nem roma nőismerőseik egyikét bízták meg ezzel a feladattal. Gyita például, aki az 1980-as években családjával együtt Nagyváradon élt, úgy bonyolította le e veszélyes tranzakciókat, hogy a fogamzógátló tabletták átadására és a vételár átvételére megkért nem roma asszonynak a hét meghatározott napjain egy átlagos városi presszóban kellett eltöltenie néhány órát. Ezalatt az aktuális – gyakran visszatérő – ügyfelek zavartalanul leülhettek mellé, és sor kerülhetett az adásvételre. Gyita eközben a presszó előtti járda túloldaláról figyelte és felügyelte, hogy minden rendben zajlik-e. A fogamzógátló tablettákat áruló romák még az 1990-es években sem tűntek el teljesen az erdélyi piacokról. 1997-ben a csíkszeredai használtcikk-piacon magam is tanúja lehettem annak, ahogyan két gábor asszony „*antibébit*” árult: a tablettákat tartalmazó leveleket kezükben legyezőszerűen szétterítve járták a piacot, s eközben a fiatalabb nők felé fordulva diszkréten azt ismételték: „*Antibébi! Antibébi!*”

3. MEGÉLHETÉSI STRATÉGIÁK A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN

Azt, hogy a gábor romák megélhetési stratégiáinak elemzése során a romániai rendszerváltást szakaszhatárnak tekintsük, az azóta zajló társadalmi, politikai és gazdasági átalakulás, valamint az államhatárok fokozatos megnyitása indokolja.⁷ Az 1989-es rendszerváltás a romák számára korábban elérhetetlen gazdasági erőforrások sorát tette kiaknázhatóvá: addig elzárt országok és piacok nyíltak meg előttük, ahol kereskedőként jövedelemre tehettek szert, szabadabban szerezhettek be árucikkeket külföldről, legálisan tarthattak maguknál valutát stb. Ezek az új gazdasági lehetőségek jelentős vonzerőt gyakoroltak rájuk, és átalakították addigi migrációs mintáikat.

A gáborok között a rendszerváltást követően is a közvetítő kereskedelem maradt a legnépszerűbb jövedelemforrás. Ennek lehetséges formái közül egyrészt a házalást, másrészt a használtcikk-piacokon zajló árusítást, valamint a külföldről nagy tételben importált árucikkek kiskereskedőknek történő továbbértékesítését részesítik előnyben. Üzletfelek többnyire a kevésbé mobil, átlagos vagy alacsony életszínvonalon, jobbra kistelepüléseken élő vásárlók közül kerülnek ki, valamint a használtcikk-piacok hasonló gazdasági státusú látogatói közül. A velük való üzletkötést elsősorban az átlagosnál alacsonyabb vételár és az áralku lehetősége, valamint – a kistelepülések esetében – az egyébként csak körülményesen beszerezhető árucikkek „házhoz szállítása” teszi vonzóvá.

A visszaemlékezések szerint a romák többségének rendszerváltás utáni első külföldi útjai Magyarországra vezettek, ahol nyelvi nehézségekkel sem kellett számolniuk. A határátlépés-történetek visszatérő mozzanatai a magyarországi árubőséggel és a

⁷ A román állampolgárok először a közép- és délkelet-európai országokat látogathatták szabadabban. A határátlépés és az országhatáron átvétel gazdasági migráció még könnyebbé vált 2002 januárja után, amikortól a schengeni országok már nem kértek vízumot a román állampolgároktól, valamint 2007. január 1-ét követően, amikor Románia belépett az Európai Unióba.

„nyugati”, márkás árucikkkel való találkozás által kiváltott csodálkozás (lásd az 1980-as évek Romániájában tapasztalt, tartós áruhiányról korábban írottakat), valamint a magyarok egy részére jellemző, nyílt rokonszenv, amelyet a romák az 1990. márciusi marosvásárhelyi etnikai zavargásokban való szerepvállalásukkal – a magyarok melletti kiállásukkal – hoztak összefüggésbe. Tamás, aki első magyarországi útja során még csak tízes évei elején járt, egy alkalommal úgy fogalmazott, hogy „Magyarországon még a levegő is jobb”.

A 1990-es évek elején a kereskedő romák között Törökország is kedvelt úti céllá vált. (Amint arra Chelcea [2000: 152] felhívja a figyelmet, az 1980-as évek szocialista Romániájában bizonyos értelemben a török árucikkek is „nyugatinak” számítottak.) Amíg Magyarországon az 1990-es évek elejétől számos gábor roma igyekezett hosszabb időt eltölteni azért, hogy a kereskedésből jövedelemre tegyen szert, Törökországba a romák kizárólag „áruért mentek”. A Magyarországra migráló kereskedők nagy része betéti társaságokat hozott létre, hogy legálisan üzemeltessen, néhányuknak pedig a letelepedési engedélyt és a magyar állampolgárságot is sikerült megszerezniük. Egy részük azonban ma is illegálisan folytat jövedelemszerző tevékenységet, és ha magyarországi tartózkodása során a hatóságok igazoltatják, turistaként azonosítja önmagát, vagy azt állítja, hogy utazásának célja a rokonlátogatás. (Az említett identifikációs stratégiák azonban kevésbé hatékonyak akkor, ha a kereskedő autójában nagy mennyiségű árut is találnak, amelynek eredetét számlákkal kell igazolnia, vagy ha épp az árucikkek értékesítése során vonja magára a hatóságok figyelmét.)

A gáborok magyarországi kereskedői tevékenységének jellemző vonása, hogy az itt értékesített árucikkek döntő többsége új termék, azokat általában helyben szerzik be, és nem Romániából hozzák magukkal. Az általuk leggyakrabban látogatott elosztók a nagyobb budapesti piacokon és vidéki városokban szinte mindenütt megtalálható „kínai üzletek”. Habár lényegében bármivel kereskednek, ami haszonnal továbbadható, árukészletüknek vannak többé-kevésbé „állandó” elemei. Ide sorolhatóak például az edény- és evőeszközkészletek, a kávéfőzők, az évszaknak megfelelő cipők és különféle ruházati cikkek (szabadidőruhák, fehérneműk, zoknik és ingek stb.), az olcsó műszaki cikkek (műanyag faliórák stb.), vagy a szőnyegek, takarók és függönyök. Számos termék csak rövid időre vagy kis tételben tűnik fel a romák piaci standjain. Több alkalommal találkoztam például olyan gábor kereskedőkkel, akik a vidéki piacokon távcsöveket, bukósisakokat, valamint horgászbotokat és orsókat árultak a fent említett „állandó” árucikkeken kívül.

Magyarország és Törökország mellett a kereskedők egy részének érdeklődése – a Balkánon zajló háború után – egyes szerbiai, horvátországi és szlovéniai régiók, később pedig Szlovákia és Ausztria felé fordult. Az utóbbi években számos gábor kereskedő szerencsét próbált Franciaországban, Lengyelországban, Németországban, Belgiumban, Hollandiában, Albániában, Macedóniában és Görögországban. 2010-2011-ben sokuk számára kedvelt úti céllá vált Oroszország is.

Romániában a romák részben hasonló termékeket értékesítenek, mint külföldön. Jelentős különbség azonban, hogy Romániában – különösen a gyengébb áruellátottságú területeken – a legelterjedtebb árucikkeknek még mindig a használt cipők és ruhák – bőrkabátok, farmernadrágok és -dzsekik, ingek, munkaruhák stb. – számítanak. Az itt piacozó kereskedők kínálatának gyakori elemei továbbá a többnyire török importból származó,⁸ új ruházati cikkek (nadrágok, zoknik, fehérneműk stb.) és takarók, az edény- és késkészletek, a használt és új mobiltelefonok, valamint a régiségek (régii fali- és zsebórák, mozsarak, szerényebb értékű festmények stb.). (Lásd az 1-4. képeket.) Akadnak olyan bádigosok, akik – egy kisebb ereszcsonna-darabbal

---

⁸ A romák Szerbiában gyakran ugyancsak török nagykereskedők lerakataiból szerzik be árucikkeiket.

a kezükben – a hasznáلتcikk-piacokon sétálva keresnek megrendelőket, illetve olyan férfiak is, akik általuk előállított réztermékekkel (kisebb rézbográcsokkal stb.) a vállukon járkák be a piacot potenciális vásárlók után kutatva. Megjegyzendő, hogy a korábban hangsúlyos jövedelemforrásnak számító rézművesség a rendszerváltást megelőző időszakban fokozatosan háttérbe szorult, és mára szinte teljesen elveszítette egykori gazdasági jelentőségét. Pálinka- és lekvárfőző üstököt, illetve egyéb réztermékeket az előállításukhoz még értő néhány idősebb férfi ma már csak alkalmi piaci értékesítésre szánt „kuriózumként”, a nem romák szívességeit (az orvosi ellátás vagy a hivatali ügyintézés során nyújtott segítséget stb.) viszonzó ajándéktárgyként, valamint esetenként a külföldi turisták érdeklődésére számítva készít szabadidejében. (Lásd az 5. képet.)

1. fénykép

Cipőket értékesítő gábor roma kereskedő az egyik Maros megyei hasznáلتcikk-piacon
(Fotó: Berta Péter, 2011)

2. fénykép

Cipőket és ruhákat áruló gábor roma asszony a marosvásárhelyi zöldségpiacon
(Fotó: Berta Péter, 2009)

3. fénykép

Gábor roma asszonyok közötti áralku a Maros megyei hasznáلتcikk-piacok egyikén
(Fotó: Berta Péter, 2011)

4. fénykép

Ruházati cikket értékesítő gábor roma „nagylány” az egyik Maros megyei használtcikk-piacon.

(Fotó: Berta Péter, 2011)

5. fénykép

Saját készítésű rézbográccsal „házaló” gábor férfi az egyik Maros megyei használtcikk-piacon.

(Fotó: Berta Péter, 2011)

Néhány gábor kereskedő, aki rendelkezett az ehhez szükséges forgótőkével és üzleti kapcsolatokkal, az ezredfordulón Nyugat-Európából – például Hollandiából – kamionokkal hozatta a használtruhát Erdélybe. Egyikük – Máté – szerint egy-egy ilyen szállítmány körülbelül 12 tonna ruhát tartalmazott, amelyért kamiononként 10.000 német márkát (1.321.944 forintot) fizetett ki.⁹ A szállítmányt az üvegtetővel fedett udvara hátsó részében álló, raktárként használt garázsban tárolta. Feleségére és lányára hárult a feladat, hogy a ruhaneműket szétválogassák, két csoportot különítve el: egyrészt a piaci értékesítésre alkalmasnak ítélt, másrészt a már semmire sem jó darabokét. Minden szállítmány tartalmazott megközelítőleg 1–1.5 tonna, selejtnek tekinthető, eladhatatlan ruhadarabot. A szállítmányonkénti 11–10.5 tonna, értékesíthető ruha kilónkénti beszerzési ára így körülbelül 8.652–9.064 régi lej¹⁰ tett ki. Máté egy kiló használt ruhát megközelítőleg 30.000–35.000 régi lejért tudott továbbadni a piacon. Az említett eladási ár azonban csak hozzávetőleges, mivel a használt ruhákat egyenként árazták be. (Az árat, amely a ruhadarabok jellegétől és állapotától, valamint a vevő érdeklődésének mértékétől függően lehetett 1.000 régi lej, de 15.000 régi lej is, a kereskedő a vevő által kifizetett ruhadarab láttán, az alkalomhoz igazodva határozta meg.) Az eladott ruhák utáni bevétel tehát szerencsés esetben 385.000.000 régi lej körül mozgott, ami 5.347.222 forintnak felelt meg.¹¹ Ha ebből levonjuk a korábban említett beszerzési árat, akkor a szállítmányonkénti nyereség 4.025.278 forintot¹² tesz ki, amelyből levonandó még a piaci árusításhoz szükséges helypénz és az áru piacra szállításának költsége. A továbbértékesítésre alkalmatlannak ítélt darabokat – ez elterjedt gyakorlat – a rászorulóknak ajándékozták vagy kidobták. Egyesek a piacnapokon megmaradó használt ruhák egy részével is ugyanezt tették: ingyen szétosztották azokat a nincstelenek között, akik a piaczáras előtti percekben standról standra jártak használható tárgyak és élelmiszer után kutatva.

⁹ A Román Nemzeti Bank (a továbbiakban RNB) 2000. május 15-i árfolyamait figyelembe véve. Az e bekezdésben szereplő adatok felvételére 2000-ben került sor.

¹⁰ A 2005. július 1-én bevezetett romániai pénzreform óta 10.000 régi román lej 1 új román lejjel egyenértékű.

¹¹ Az RNB 2000. május 15-i árfolyamait figyelembe véve.

¹² Az RNB 2000. május 15-i árfolyamait figyelembe véve.

A tehetősebb kereskedők a piacozás során esetenként segítő is alkalmaznak: Jankó például saját standja előkészítését, vagyis a használt ruhákat védő, vízhatlan fóliák kiterítését, a ruhák és a mellettük árult háztartási gépek (mosógépek, tévék stb.) lepakolását a Maros megyei kisvárosok egyikének piacán rendszeresen egy többgyermekes, nem gábor roma férfire bízta, aki a segítségért – 2000-ben – alkalmanként 20.000 régi lej kapott, piaczárás után pedig a megmaradt, jobb ruhákból választhatott magának körülbelül egy tucatot, amelyeket azután ő és családtagjai viseltek vagy másoknak értékesítettek tovább. A használt ruhákat nagy tételben forgalmazó kereskedők az egyes piacokra jellemző fizetőképes kereslethez igazodva készülnek fel az értékesítésre: a kistelepülések „gyengébb” piacaira a rosszabb minőségű, de még eladható, olcsóbb ruhadarabokból visznek többet, amíg a jobb minőségű, drágább ruházati cikkek többségét az olyan nagyobb, „gazdagabb” piacok vásárlóközönsége számára teszik félre, mint amilyen például a brassói. Bevett gyakorlat, hogy a gábor kereskedők, miután gondoskodtak saját standjukról, körbejárják a piacot és feltérképezik a többi kereskedő árukészletét – haszonnal továbbértékesíthető darabok után kutatva.

A romák többsége csak kis tételben vásárol fel használt ruhákat és cipőket, és a lakóhelye közelében található piacok valamelyikén – esetenként több piacon is – próbál túladni azokon. Áruját nem külföldről szerzi be, hanem olyan ismerős nem romáktól (esetenként romáktól) vásárolja meg, akik nagy tételben importálnak használt ruhaneműket. Az értékesítésre való felkészülés ebben az esetben is a szétválogatással és a kisebb hibák eltüntetésével (a bőrkabátok sérült részeinek megvarrásával, „kibokszolásával” stb.) kezdődik. A kis tételben történő, heti egy-két alkalomra korlátozódó használtruha-árúsítás rendszerint szerény összegű bevételt eredményez, amely többnyire „a ház szükségére” (az étkezés és a gyermekekről való gondoskodás költségeinek fedezésére, a közüzemi számlák befizetésére) elkülönített pénzüsszeget gyarapítja, esetenként pedig az asszonyok titokban gyűjtött, személyes használatra szánt pénztartalékát növeli. A piacozás terén gyakorlott, a hét nagy részében használt ruhákkal kereskedő asszonyok bevételeiből nemegyszer olyan feladatok finanszírozása is futja, mint a házasság előtt álló nagylányok hozományának részét képező ruhák – legalább egy részének – elkészíttetése.¹³

A Romániában kereskedő romák számos egyéb olyan árucikket is forgalmaznak, amelyek iránt a kereslet rövidéletűnek bizonyul. Az alábbiakban három ilyen esetet mutatok be.

(a) Az egyik idősebb Maros megyei férfi – Péter – például az alábbi logikát követve próbálta meg kiaknázni a schengeni országokba való belépéssel kapcsolatos vízumkénszert 2002. január 1-i megszűnését. Stratégiája, amely szorosan kapcsolódott a közeli megyeszékhely tömegközlekedésével, illetve a helyközi személyszállítással kapcsolatos modernizációhoz, kiváló példája az országhatárokon átívelő közvetítő kereskedelemhez nélkülözhetetlen, gyors helyzetfelismerő képességnek. Marosvásárhelyen egészen az ezredfordulóig többnyire rossz állapotú, 25-35 éves autóbuszok közlekedtek, amelyek fenntartása és üzemeltetése a helyi közlekedési vállalat számára hatalmas költségekkel járt, azok lecserélésére pedig nem volt lehetőség. Az egyetlen megoldást a helyi tömegközlekedés, pontosabban az egyes buszútvonalak bérebe adása jelentette, ami úgy valósult meg, hogy az utasok helyi szállítását erre a célra átalakított mikrobuszokkal rendelkező magánvállalkozókra bízta. (E járatokra utal a „maxi-taxi” kifejezés.) Hasonló jelenség játszódott le a nagyobb erdélyi városokat egymással és Bukaresttel összekötő,

¹³ A megházasított lányokkal adandó hozomány részét képező ajándéktípusok egyike a személyes használatra szánt, többnyire „rendekben” („*rîndo*”) vagy „szettekben” („*setto*”) számolt ruhanemű csoportja. Az egy „*rend ruha*” egy szoknyából és egy kötényből áll, amíg a „szett” a szoknya és a kötény mellett egy kendőt, egy inget, egy pár zoknit és cipőt, egy alszoknyát, valamint egy darab alsóneműt is magában foglal. Egy „*rend ruha*” elkészítésének átlagos költsége 2011 decemberében megközelítőleg 570-830 új lej volt, ami 39.754-57.891 forintnak felelt meg. Az általam figyelemmel kísért házasságkötések alkalmával a menyek általában 10 „*rend ruhát*” kaptak szüleiktől (ezek együttes értéke – 2011. decemberi árakon számolva – körülbelül 397.540-578.910 forintra rúgott).

távolsági személyszállítás terén is – a korszerűtlen, gyakran meghibásodó buszokat új vagy újszerű állapotú mikrobuszok váltották fel. Péter és fiai számára e modernizációs folyamat azért mutatkozott ígéretes jövedelemforrásnak, mert a mikrobuszok iránti helyi kereslet – legalábbis egy ideig – jóval nagyobb volt a kínálatnál: több buszra volt szükség, mint amennyit a vonalengedélyekkel rendelkező vállalkozók a modernizáció első fázisában be tudtak szerezni. Pista és fiai ezért ebben az időszakban egy németül is jól beszélő ismerősük társaságában rendszeresen végignézték az interneten található hirdetéseket, illetve gyakran – nemegyszer heti rendszerességgel – látogattak meg egyes németországi és belgiumi autópiacokat, hogy néhány éves mikrobuszokat, elsősorban Mercedes Sprintereket vásároljanak. Péter stratégiájának sikeressége nem pusztán abban rejlett, hogy hiánycikknek számító mikrobuszokat importált nagy tételben Nyugat-Európából, hanem abban is, hogy nem személyszállításra szolgáló járműveket vásárolt, hanem zárt rakterű, teherszállításra tervezett Mercedes Sprintereket (vagyis „*dubákat*”),¹⁴ mivel azok jóval olcsóbbak voltak az előbbieknél. A mikrobuszokat azután Romániában átalakították: a raktérbe helyben készített üléseket szereltek be, a buszok oldalába pedig ablakokat vágtak, majd ezután személyszállító járművekként „*írátták be*” azokat a forgalomba. Péter számításai szerint egy 2-3 éves mikrobusz külföldi vételára átlagosan 12.500 dollár körül mozgott, a Romániába való behozatal és az átalakítás költségei pedig körülbelül 3.000 dollárra rúgtak. A vonalengedélyekkel rendelkező vállalkozók ugyanakkor megközelítőleg 20.000 dollárt adtak egy-egy jó állapotú mikrobuszért, vagyis az eladott járművek után megmaradó, tiszta haszon 4.500 dollárt tett ki. Habár Péter azt remélte, hogy az erdélyi nagyvárosok közötti személyszállításban is részt vehet (saját buszokkal), az útvonalengedélyekért folyó versenyben kapcsolati tőkéje végül kevésnek bizonyult, így ez a terve nem vált valóra.

(b) Egy másik gábor férfi – Pista – 2000 táján szintén nagy tételben kereskedett: import szőnyeget, csipkéket és függönyöket forgalmazott, amelyeket Törökországban vásárolt meg és onnan szállítatott Maros megyei otthonába. A változó mennyiségű, legtöbbször kamionnal vagy kisteherautóval szállított áru érkezését minden esetben Pista és/vagy fiai törökországi útja előzte meg, amely során kiválasztották a kívánt minőségű termékeket, majd azok kifizetését követően többnyire az árut szállító kamionnal/kisteherautóval együtt visszaindultak Romániába. Az importált termékeket egy – Pista nagyobbik fiának az udvarán álló – garázsban tárolták, annak átvételét pedig az írástudatlan Pista oly módon dokumentálta, hogy minden egyes szőnyeg vagy függöny lepakolása után egy-egy újabb vonalat húzott a kezében tartott papírlapra. Péter és fiai nem piacokon értékesítették a Törökországból importált árucikkeket, hanem – többnyire a szomszédos megyékből érkező – roma, illetve nem roma kiskereskedőknek adták el azokat, akik egy-egy szállítmány megérkezését követően valósággal ellepték azt az utcát, amelyben Pista és fiai háza állnak.

(c) Hasonlóképpen ideiglenes, csupán néhány évig elérhető jövedelemforrás volt a Magyarországra irányuló bevásárló-turizmus talán legismertebb, erdélyi romákkal kapcsolatos példája: a használt magyarországi Daciák tömeges felvásárlása és behozatala Romániába.¹⁵ A visszaemlékezések szerint ez a tranzakció-típus a rendszerváltást követő években: 1990-től 1993-ig volt rendkívül népszerű a gábor romák között. Akadtak olyan férfiak, akik esetenként hetente három-négy autót is áthoztak a határon, gyakran közeli rokonaik segítségével. E tranzakció jövedelmezősége három okra vezethető vissza. (c1) Egyrészt arra az 1990-es évek eleji magyarországi gyakorlatra, hogy a tulajdonosok az országból kivitt használtautók után is visszaigényelhettk az ÁFA-t (20%). (c2) Másrészt a romák a Daciák megvásárlásával járó, magyarországi papírmunkát gyakran olyan, jobbára

¹⁴ Román „*dubă*” – ‘zárt teherkocsi, furgon’.

¹⁵ A Dacia és Aro típusú személygépkocsik tömeges kivitelével Magyarországról nemcsak romák, hanem romániai magyarok és románok is foglalkoztak.

valamelyik határ menti településen élő autókereskedőre bízták, aki – némi csúszópénz fejében – hajlandó volt arra, hogy a kifizetettnél magasabb vételárat tüntessen fel a szerződésben. Rupi szerint például az általa akkor megvásárolt legdrágább Dacia 150.000 forintba került, az adásvételi szerződésben azonban 300.000 forintos vételár szerepelt, így – eltekintve a kereskedő jutalékától – az ÁFA-visszatérítést követően körülbelül 60.000 forint haszonra tett szert. Ebből az összegből azonban értelemszerűen levonandó az autó felkutatásával kapcsolatos költségek csoportja (a benzin- és szállás-költség stb.), illetve az ÁFA-visszatérítés lebonyolítását magukra vállaló, alkalmi nem roma „ügyintézők” jutaléka. Annak ellenére ugyanis, hogy az ÁFA-t több magyarországi banknál is vissza lehetett igényelni, a romák egy jelentős része másokat bízott meg e feladattal. Ezek az alkalmi „ügyintézők” rendszerint olyan, részben erre a tranzakció-típusra specializálódott, magyarországi nem romák voltak, akik Nagyváradon és Kolozsváron kisebb csoportokban várták a hazatérő romákat, hogy azután a szükséges papírok birtokában az ő nevükben Magyarországon visszaigényeljék az ÁFA-t, majd egy előre megbeszélte helyen és időben átadják azt megbízóiknak. Ezért a tevékenységért rendszerint 4.000–5.000 forintot kaptak autónként. (c3) A Daciák behozatala azonban a továbbértékesítés lehetősége miatt is jövedelmező tevékenységnek bizonyult: állapotuktól és az aktuális kereslettől függően az egyes autók – eredeti vételárukhoz képest – akár 15.000–20.000 forint hasznot is hozhattak az eladóknak a romániai használtautó-piacokon. A visszaemlékezések szerint a rendszerváltást követő évek után a Daciák tömeges behozatala egyre kockázatosabbá vált, elsősorban azért, mert néhányan az adásvételi szerződések fénymásolás révén történő sokszorosításával próbálták meg nagyobb haszonra szert tenni, ami idővel magára vonta a magyarországi hatóságok figyelmét.

Számos gábor kereskedő a rendszerváltás óta különféle, jórészt Törökországból származó arany ékszerekkel is üzletel. Az egyik legvagyonosabb Maros megyei család férfitagjai például a megyeszékhely főteréről nyíló kisebb utcák egyikében alakítottak ki egy önálló, „láthatatlan standot” a családfő saját tulajdonát képező presszó tőszomszédságában. A kérdéses utcarészen valójában csupán egy-két, alig észrevehető jel utal arra, hogy ott kereskedés zajlik: néhány, látszólag dologtalanul sétálgató gábor férfire lehetünk csak figyelmesek, kezükben vagy a közelükben a falnak támasztva néhány fekete, műbőrborítású táská. Amint azonban elhalad előttük egy potenciális ügyfél, a férfiak közül többen mellé szegődnek, és egy pillanatra látni lehet a táskák és a zsebekből előkerülő kisebb zacskók tartalmát: egyesek evőeszköz- és késkészletet, mások jobbára Törökországból származó aranygyűrűket és egyéb arany ékszereket kínálnak neki megvételre, megint mások valutaváltást ajánlanak fel a hivatalos árfolyamhoz képest kedvező feltételekkel. A kérdéses, meglehetősen forgalmas utcarészen – eltekintve a hétvégéktől – szinte mindig akadnak árjukat értékesítő családtagok, vagyis a rendszeresen erre járók számára nyilvánvaló, hogy a romáktól beszerezhető árucikkek vagy a valutaváltás, mint szolgáltatás itt mindig elérhetőek. A szóban forgó család egyes tagjai 2004-ben egy ideig parfümként reklámozott illatszereket is árultak ugyanitt, amelyeket a közelben található „kínai üzletek” egyikében szereztek be. (Amint az később kiderült, az általuk értékesített márka az egyik nagyobb helyi szupermarket polcain is megtalálható.)

Akad olyan gábor roma kereskedő, aki Erdély egyik kisvárosában évek óta használtruha-üzletet működtet, ahova az áru Nyugat-Európából érkezik. A bálákba csomagolt ruhákat a háza udvarán álló raktárban helyezi el, ahol – az ugyanott található, eredetileg nyári konyhaként funkcionáló melléképületben – három nem roma alkalmazott válogatja szét, illetve vasalja ki azokat napi nyolc órában, hogy minél jobban mutassanak az üzletben. Ez utóbbiban a kereskedő további két nem roma eladót foglalkoztat. Habár korábban egy másik használtruha-üzletet is üzemeltetett, ezt – a nagyobb bevétel reményében – idővel pékséggé alakította át, amelyben négy (magyar és román) kisegítőt alkalmaz, akik különféle pékárukat állítanak elő nagy tételben. (Lásd a 6. képet.)

6. fénykép

A gábor romák egyike által kialakított pékség (Maros megye)

(Fotó: Berta Péter, 2011)

Az egyik sikeres, negyvenes évei elején járó, Kolozs megyei gábor kereskedő: Jankó – sok más romához hasonlóan – több megélhetési stratégiát alkalmaz egyszerre. (a) Egyrészt Romániában, Magyarországon és Szlovákiában edény- és késkészleteket árul, elsősorban házalás formájában. Az általa felkeresett szlovákiai településeken a szerencsésebb napokon 3-4 készletet is sikerül értékesítenie, aminek köszönhetően 400–500 euró (109.104–136.380 Ft¹⁶) haszonhoz jut (a benzin- és szállásköltség stb. levonása után). (b) 2008-ban Budapesten 57.000 euróért megvásárolt egy Németországban gyártott betonpumpát, amellyel különböző erdélyi építkezéseken vállal bér munkát. A gépet két nem roma alkalmazottja tartja karban és kezeli: ők végzik el a munkát az építkezéseken, részben ők kutatják fel a megrendelőket, emellett naplót vezetnek kiadásairól és bevételeikről, amelyekkel havonta számolnak el Jankónak. Mindketten bejelentett alkalmazottak: egyikük napi nyolc órában havi 2.500 új lej (161.850 forintot¹⁷), a másik általa foglalkoztatott férfi pedig félállásban havi 1.000 új lej (64.740 forintot¹⁸) keres. 2008-ban a betonpumpa 15.000 euró tiszta hasznot hozott Jankónak, 2009 júniusában pedig ebből származó bevétele – a járulékos költségek: az alkalmazottak munkadíja, a benzinköltség stb. levonása után – 5.700 új lejre (369.018 forintra¹⁹) rúgott. (c) Emellett Jankó időnként egy-egy kamionnyi használtruhát is hozat Nyugat-Európából, amelyet a saját udvarán álló raktárban tárol. A ruhadarabok szétválogatását főként helybéli nem roma asszonyok végzik – Jankó feleségének felügyelete alatt. Az áru egy részét olyan gábor kereskedők vásárolják meg, akik nagy tételben forgalmazznak használtruhákat, de – főként a téli hónapok során, amikor a közlekedés kockázatosabbá válik – maga Jankó is gyakran árul ilyen darabokat a lakóhelyéhez közeli piacokon. (d) Mivel jövedelmének egy részét az elmúlt években Jankó arra fordította, hogy a közeli városok egyikében (különböző társasházakban) három lakást vásároljon, amelyeket nem romák bérelnek tőle, bérleti díj címén minden hónapban 1.000 euró bevételre számíthat. (e) Végül – hasonlóan számos más gábor romához – időnként Jankó is ad kölcsön kisebb-nagyobb pénzeszegeket, amelyek kamatai szintén gyarapítják családi költségvetését.

Amint azt Jankó példája is mutatja, több sikeres gábor kereskedő ingatlanokba fekteti jövedelme egy részét: családi házakat és lakásokat vásárol a lakóhelyeül szolgáló településen vagy az ahhoz közeli városok valamelyikében, valamint építési telkeket, ritkábban pedig földterületeket vesz (például arra számítva, hogy a közelben megépülő autópálya átadása után majd jelentős haszonnal tudja értékesíteni azokat). A házak és lakások egyrészt a bérebe adás révén hajthatnak hasznot

¹⁶ Az MNB 2009. július 15-i árfolyamait figyelembe véve.

¹⁷ Az MNB 2009. július 15-i árfolyamait figyelembe véve.

¹⁸ Az MNB 2009. július 15-i árfolyamait figyelembe véve.

¹⁹ Az MNB 2009. június 16-i árfolyamait figyelembe véve.

tulajdonosoknak, másrészt oly módon, ha kifejezetten olcsón vásárolták meg azokat – például a rendszerváltás utáni években –, értékesítésükre azonban akkor kerül sor, amikor az ingatlanpiaci árak a magasba szöknek.

A gábor kereskedők egy kis létszámú, specializálódott csoportját alkotják azok az asszonyok, akik a szoknyákhoz és kötényekhez szükséges alapanyagokkal (szövetekkel, csipkéekkel stb.), valamint használt vagy új szoknyákkal és kötényekkel, fejkendőkkel és blúzokkal kereskednek házalás vagy piacozás formájában. A gábor roma asszonyokon látható szabású, illetve szín- és mintavilágú szoknyák és kötények hétköznapi viseletük állandó elemei.²⁰ Mivel e ruhadarabok speciális szabásminták alapján készülnek, és késztermékeként egyetlen ruházati boltban sem kaphatóak, beszerzésükre csupán két mód kínálkozik: egyrészt az alapanyagok összegyűjtését követő megvarratás a helyi szabók valamelyikével, másrészt a használt vagy új szoknyákat és kötényeket házalás formájában vagy a használtcikk-piacokon forgalmazó kereskedőtől való megvásárlás. (Lásd a 7. képet.)

7. fénykép

Használt kötények, szoknyák, kendők és blúzok közül válogató, gábor roma asszonyok az egyik Maros megyei használtcikk-piacon.

(Fotó: Berta Péter, 2012)

A bádigos munkákból élő romák elsősorban csatornákat és lefolyókat készítenek (családi házakra éppúgy, mint ipari létesítményekre, templomokra vagy iskolákra), vállalják épületek bádoglemezzel történő fedését, a megrendelő igényeihez igazodó, kézzel készített tetődíszek, vödörök, öntözőkannák, tölcserék és egyéb konyhai és kerti használati tárgyak előállítását, de akadnak köztük olyan mesterek is, akik utcai szemetes kukákat, illetve – a hegesztéshez értő gábor romák segítségével – teherautókra emelhető, nyersanyagok és szemét szállítására alkalmas, nagyméretű konténereket készítenek. (Lásd a 8-10. képeket.) Egyesek – alvállalkozók segítségével – komplett épületek (családi házak, ipari létesítmények stb.) felépítésére is vállalkoznak. Számos, bádigos munkákból élő gábor roma rendszeresen részt vesz a helyi és a regionális közbeszerzési pályázatokon.

²⁰ Az általam megismert gábor roma közösségekben nem akadt olyan asszony, aki nyíltan elutasította volna a „hagyományos móda”: a bokáig érő szoknya, a kötény és a fejkendő viselését. Más a helyzet azzal a néhány, roma beszélgetőtársaim által „különcként” definiált asszonnyal, akik – családjuk akarata ellenére – megszakították a kapcsolatot azzal a lokális gábor közösséggel, amelyben felnőttek, és végül egy nem gábor romához vagy nem romához mentek feleségül.

8. fénykép

Gábor romák által előállított, szemétszállításra szolgáló konténerek.
(Fotó: Berta Péter, 2004)

10. fénykép

Gábor romák által készített, utcai szemetes kuka. (Fotó: Berta Péter, 2004)

9. fénykép

Háton hordott permetező alját cinezéssel javító gábor férfi.
(Fotó: Berta Péter, 2002)

Az egyének, családok és apai ágak között zajló presztízversenyben (a „*romani politikában*” ’roma politikában’)²¹ kiugróan sikeres, ám „*gyenge keresőként*” számon tartott, ezért rendszeresen anyagi gondokkal küzdő férfiak által gyakran alkalmazott stratégia hírnevük és társadalmi presztízjük árucikké (vagyis pénzzé) alakítása. Erre rendszerint oly módon tesznek kísérletet, hogy gyermekeik és unokáik megházasítása során nagy összegű hozományokat és titokban átadott pénzajándékokat kérnek azért, hogy az alacsony apai ági presztízű, ám jómódú családok tagjai apatársi szövetséget köthessenek velük. Az ide sorolható férfiak a házasságkötések, presztízstárgy-adásvételek stb. során kiosztott pénzajándékból („*mita*”) a kor- és nemtársaikat megilletőnél nagyobb részre tartanak igényt, és elvárják, hogy ambiciózus, jómódú apatársaik azután is több-kevesebb rendszerességgel támogassák őket anyagilag, miután gyermekeiket vagy unokáikat összeházasították.

4. A KÖZVETÍTŐ KERESKEDELEM GAZDASÁGI SIKERESSÉGÉNEK OKAI

A kereskedő gábor romák sikeressége három tényezőre vezethető vissza: a gazdasági (kényszer)migrációra; a változó piaci igényekhez való gyors alkalmazkodásra: a rugalmas piac- és profilváltás képességére; valamint a piaci árusítás és a hálalás során alkalmazott benyomáskeltési-bizalomépítési stratégiák hatékonyságára.²²

A *migráció*. Akár Romániában, akár külföldön kereskednek, a gáborok a jövedelemszerzés magától értetődő velejárójának tekintik, hogy az árubeszerzés és az értékesítés során nagy távolságokat kell megtenniük. A gazdasági migrációnak – akár a munkaerő és a szaktudás, akár egyéb árucikkek „áramlásáról” legyen szó – hangsúlyos eleme a határátlépés. Azok a határok, amelyekben a gáborok áthaladnak, lehetnek geopolitikaiak (államhatárok stb.), a gazdasági fejlettség és az áruellátottság eltérő szintjéből fakadó, régiók közötti szimbolikus törésvonalak, vagy a potenciális vásárlók mobilitásának korlátai által kijelölt határok. (Lásd még Voiculescu 2004.)

A *rugalmas piac- és kereskedői profilváltás képessége*. A mobilitás azonban önmagában nem elégséges feltétele a gazdasági sikerességnek, hiszen a kereskedőknek azt is tudniuk kell, hogy hol mi iránt mutatkozik az átlagosnál nagyobb kereslet. A kereskedő gáborok jelentős részéről elmondható, hogy tevékenységük a kínálati oldalon mutatkozó, egy-egy régióra jellemző hiány gyors felismerésére, a hiánycikkek máshonnan történő beszerzésére és az adott régióba szállítására, valamint – szükség esetén – új, a jelenleginél ígéretesebb piacok felkutatására épül. A hiányjelenségek azonban rendszerint időszakosak: előbb-utóbb a szerényebb áruellátottságú magyarországi vagy romániai régiókban is megjelennek a nagyobb áruhátláncok, a „kínai üzletek” vagy a gábor kereskedők egyéb piaci versenytársai. Mivel a helyi kereslet változása iránti érzékenységgel, a

²¹ A gábor romákra jellemző „*romani politika*” (’roma politika’) a társadalmi és gazdasági különbségek megalkotására, reprezentálására és manipulálására szolgáló értékverseny („*tournament of value*”, Appadurai 1986: 21), amely részben etnicizált szimbolikus küzdőterek, gyakorlatok és ideológiák sorát foglalja magában. A gáborok elsősorban a „*romani politika*” szimbolikus küzdőterein elért eredmények alapján egyezkednek az egyének, családok, apai ágak és lokális közösségek közötti presztízviszonyokról, a vertikális társadalmi távolságról és közelségről. E szimbolikus küzdőterek az alábbiak: a) A *gazdaságítóke-felhalmozás*, különös tekintettel a *presztízstárgy-gazdaságban* elért sikerekre. b) A *rokonság politikája I.*: a gábor apai ágak lokális, regionális stb. presztízshierarchiái (az azokban elfoglalt pozíció, avagy az apai ági felmenők „*romani politikai*” hírnévnyagatékai). c) A *rokonság politikája II.*: a gábor romák között zajló kapcsolatóke-felhalmozás. A kapcsolati tőke két típusának tulajdonítanak megkülönböztetett jelentőséget: egyrészt a befolyásos gábor férfiakkal létesíthető apatársi szövetségeknek („*xanamikimo*”), másrészt a szükség esetén mobilizálható, apai ági férfirokonokból – fivérekből, fiúkból, fiúunokákból –, valamint apatársakból és sógorokból álló társadalmi hálózatnak. d) A *társas viszonyok és interakciók menedzselésének gábor roma etikája* – „*phirajimo*” (’viselkedés’) és „*patjiv*” (’becsület, tiszteletreméltóság, társadalmi megbecsülés’). A negyedik szimbolikus küzdőteren az egyének, családok és apai ágak a saját nyilvános társas képük megkonstruálásáért és megóvásáért versenyeznek. E kép kialakítása és minősítése során elsősorban az egyén „*phirajimóját*” (szó szerinti fordításban: ’viselkedését’) veszik figyelembe, vagyis azt, hogy mennyire tartja tiszteletben a társas viszonyok és interakciók menedzselésének gábor roma etikáját. Lásd Berta 2012.

²² Lásd a goffmani *impression management* fogalmát (Goffman 1959).

rugalmas kereskedői profilváltás képességével kapcsolatban korábban számos példát említettem, e kérdésekkel itt nem foglalkozom bővebben.

A *benyomáskeltés-bizalomépítés stratégiái*. Amellett, hogy eredményesek a hiányjelenségek felkutatásában és a migráció révén rugalmasan képesek átszeli a keresleti és a kínálati oldalt elválasztó, geopolitikai és egyéb határokat, a romák az értékesítés során számos olyan stratégiát alkalmaznak, amelyek célja a bizalomépítés, ezen keresztül pedig a kereskedéstől remélt haszon növelése. Ide sorolható például az *eticitás „elrejtése”*: az *etnikai mimikri* (amelyet jellemzően külföldön alkalmaznak), az *etnikai identitás „reflektorfénybe állítása”*: a *hivalkodó etnicitás* stratégiája (amikor az etnicitás márkanévként funkcionál; főként Romániában használatos), valamint az *identitáskölcsönzés*. A terjedelmi korlátok miatt itt csak az első stratégia vázlatos bemutatására vállalkozom.

Az *eticitás „elrejtése”*: az *etnikai mimikri*. E stratégia célja az, hogy a kereskedő megakadályozza – vagy legalábbis késleltesse – a neki tulajdonított etnikai identitáshoz társított, negatív sztereotípiák aktualizálódását, és elkerülje az ebből fakadó gazdasági hátrányokat. A roma etnikai identitás-szimbólumok gazdasági hasznosításának lehetséges módozatai közül kétségtelenül ezzel foglalkozott a legtöbbet az antropológiai irodalom. Kiválóan dokumentálja ezt a gyakorlatot például Williams (2000) a párizsi kelderásokról szóló tanulmányában vagy Hajnal László Endre (2000) a budapesti kereskedő romák gazdasági stratégiáinak elemzése során. A Magyarországon kereskedő gáborok esetében nemcsak a romaság gyakori elleplezése járulhat hozzá a gazdasági sikerességhez, hanem a *gáborsághoz* társuló területi asszociációk „előhívásának” megelőzése is. Ezek az asszociációk mindenekelőtt a román állampolgársággal, mint „territoriális stigmával” kapcsolatosak (lásd még Feischmidt 2005).

Hogyan próbálják meg a gáborok „elrejtetni” romaságukat, valamint azt, hogy Romániából érkeztek? Például úgy, hogy a férfiak a hálalás vagy a piaci árusítás során nem viselik feltűnő, széles karimájú, távolról felismerhető kalapjaikat, hanem fedetlen fővel kereskednek, egyesek pedig a kalapokat sildes sapkákra cserélik. A romániaiság felismerésének megakadályozására hivatott az a gyakorlat, hogy a hosszabb ideig Magyarországon kereskedő romák igyekeznek mielőbb magyar rendszámú, lehetőleg divatos, tehát a minél vagyonosabb és sikeresebb üzletember benyomását keltő autóra szert tenni. Ugyancsak gyakori jelenség, hogy Ausztriában vásárolnak használt személygépkocsit, többek között azért, mert az osztrák rendszám csökkenti a rendőri igazoltatások valószínűségét, különösen a nyári hónapokban, amikor sok turista érkezik Magyarországra Ausztriából, emellett tekintélyt kölcsönöz tulajdonosának.²³ Mivel az osztrák rendszámú autókkal csak néhány hónapig közlekedhetnek Romániában, a „beíratás”, vagyis a forgalomba helyezés pedig meglehetősen sokba kerül, a romák, ha hosszabb időre visszaköltöznek állandó erdélyi lakóhelyükre, rendszerint túladsnak rajtuk. Ugyancsak a román állampolgárság elrejtésére irányuló gyakorlat, hogy a piaci árusítás során azok, akik román rendszámú autókkal érkeznek, többnyire szőnyegekkel vagy falvédőkkel takarják le a rendszámtáblákat. A romániaiság felismerését az autó típusa is megkönnyítheti. Azok a kereskedők, akik a Románia „ikonikus reprezentációjának” tekintett Dacia-val közlekedve üzletelnek, rendszerint gyakrabban szembesülnek az igazoltatással járó kellemetlenségekkel.

Az etnikai mimikri bizonyos technikáinak alapja az, hogy a gábor kereskedő magyarországi vagy erdélyi magyar sofőrt alkalmaz a magyarországi hálalás során (erre azért is szükség lehet, mert nem minden roma rendelkezik jogosítvánnyal), vagy

²³ A személyautó-választás gazdasági jelentőségével és szimbolikus jelentéseivel kapcsolatban a Budapesten kereskedő romák között lásd Hajnal 2000: 145–146.

magyar alkalmazottat/kisegítőt fogad fel a piacnapokon. A magyar sofőr etnikai identitása – roma beszélgetőtársaim szerint – jelentős mértékben hozzájárulhat a hatóságok jóindulatának elnyeréséhez (például a közúti ellenőrzések alkalmával), emellett több olyan esettel találkoztam, amikor a sofőr maga érvelt az őt felfogadó, házaló gábor kereskedő szavahihetősége vagy az általa kínált termékek minősége mellett a potenciális ügyféllel folytatott egyezkedés során. Az etnikai mimikri egyik, ide sorolható technikája a (látszólagos) szerepcsere – vagyis az interetnikus találkozási helyzet résztvevői keretének manipulálása –, amely szintén a bizalomépítésre, valamint arra hivatott, hogy megelőzze a romasággal/romániaisággal kapcsolatos, negatív sztereotípiák aktualizálódását. A (látszólagos) szerepcsere végbemehet úgy, hogy a gábor kereskedő az autóban maradó, nem roma sofőrre a vevővel folytatott egyezkedés során úgy utal, mint saját munkaadójára. Az olyan nagy kiterjedésű, piaci „standok” esetében, ahol a roma tulajdonos nem roma alkalmazottat is foglalkoztat, a (látszólagos) szerepcsere egy másik típusát alkalmazzák előszeretettel. Ez utóbbi lényege, hogy a roma tulajdonos jelenléte és szerepe rejtve marad a nem roma alkalmazottal tárgyaló vevő előtt, vagy csak akkor válik nyilvánvalóvá számára, amikor az üzletkötés már megtörtént, és az alkalmazott a tulajdonoshoz fordul, hogy felváltsa a vevőtől kapott, nagyobb címletű bankjegyet. Roma beszélgetőtársaim szerint az etnikai mimikri azért is hasznos, mert a (potenciális) vásárlók jelentős része saját etnikai identitása szimbolikus leértékeléseként, burkolt inzultusként éli meg azt, ha egy roma munkaadó nem roma munkavállalót alkalmaz. Az ideiglenes szerepcsere annak köszönhetően, hogy látszólag újratermeli a nem romák *versus* romák közötti, társadalmi és gazdasági viszony uralkodó modelljét (a nem roma dominanciát), vagyis igazodik a romák és nem romák közötti kapcsolatokról kialakított, többségi sztereotípiákhoz, lényegében megszünteti azon okok egyikét, amelyek a potenciális vevő elbizonytalanodásához, vásárlókedve csökkenéséhez vezethetnek.

Amíg a gábor férfiak többé-kevésbé zavartalanul elvegyülhetnek a nem romák között, a gábor roma asszonyoknak szinte alig van lehetőségük erre: színes, bokáig érő, rakott szoknyáikkal, hasonlóan feltűnő kötényeikkel, blúzaikkal és fejkendőikkel nem maradhatnak észrevétlenek a tömegben. (A párizsi kelderások kapcsán lásd Williams 2000.) Részben gazdasági okokkal magyarázható, hogy a Magyarországon kereskedő roma családokban a nők térhasználatát nemspecifikus szervezőelvek koordinálják: a legtöbb asszony legfeljebb férjével együtt kereskedhet a piacokon, egyedül azonban nem, és csak ritkán kíséri el férjét annak házaló körútjaira. Habár az öltözködéssel kapcsolatos identitásszimbólumok manipulálása (lecserélése vagy elrejtése) tekintetében az asszonyok mozgásteret jóval kisebb a férfiakénál, bizonyos technikák elősegíthetik azt, hogy a nők etnikai hovatartozása kevésbé legyen feltűnő, illetve azonosítható a potenciális vásárlók számára. Többször megfigyeltem például, hogy a férjikkel piacozó asszonyok élénk színű, mintás szoknyáikat teljesen vagy majdnem egyszínű, sötétebb tónusú szoknyákra cserélik (szürkés, kék vagy drapp árnyalatúakra), ehhez hasonló kendőt vesznek fel, és a kereskedés idején viselt inget is az előbbiekhöz igazodva választják ki. Ritkán ugyan, de arra is akad példa, hogy a piacokon olyan fiatal asszonyokkal találkozhatunk, akik kendő nélkül, rövid ujjú ingben árulnak. (Ugyanez Erdélyben elképzelhetetlen lenne.) Amíg Romániában számos asszony rendszeresen kereskedik a különböző hasznáلتcikk-piacokon (férje/menytársai/anyósa társaságában vagy egyedül), Magyarországon a nőknek az önállóan végzett házalásra vagy piacozásra csak elvétve nyílik lehetőségük. Az etnikai identitás-szimbólumok elrejtésének kényszere azonban nem mindig azonos intenzitású: azok a romák, akik rendelkeznek a magyarországi kereskedelemhez szükséges engedéllyel, és már régóta ugyanazonokon a piacokon árulnak, kevésbé kényszerülnek etnikai identitás-jegyeik elleplezésére.

Az etnikai mimikri hangsúlyos színtere a nyelvhasználat. A gábor romák magyarországi üzleti sikerességének egyik kulcsa kétségtelenül az, hogy habár anyanyelvük a *romani* egy változata, második vagy harmadik nyelvként rendszerint a magyart is

elsajátítják, elsősorban annak köszönhetően, hogy az állandó erdélyi lakóhelyüket körülvevő mikrorégió – többnyire – magyar többségű. A házalás során az etnikai mimikri hatékony eszköze a magyar nyelv tudatos és következetes használata. (A gáborok egymás között mindig a *romanit* használják, eltekintve a kódváltás olyan eseteitől, mint például a magyar vagy román nyelvű idézetek említése.) A kereskedők részéről ezért tudatos odafigyelést igényel, hogy egymás között kerüljék – etnikaiidentitás-szimbólumként értelmezett – anyanyelvük használatát mindaddig, amíg a potenciális vevő hallótávolságán belül tartózkodnak. Az utóbbi számára ugyanis az érthetetlen szavak és mondatok csoportja, vagyis ideiglenes „kirekesztése” a társalgásból könnyen gyanakvás és bizalmatlanság forrásává válhat. Ugyanez a helyzet az „erdélyiség/romániaiság” nyelvi markereiként definiált tájszavakkal is.

Miért nem tesznek meg mindent a Magyarországon kereskedő gáborok azért, hogy maximalizálják az etnikai mimikri alkalmazásából fakadó, gazdasági előnyöket? Miért nem válnak teljesen „láthatatlanná” – legalább a kereskedés ideje alatt – a többségi társadalom tagjai számára? Amint arra részben már utaltam, az etnikai mimikri során bizonyos határokat még véletlenül sem lépnek át: a férfiak nem vágják le bajszukat és nem hordanak rövidnadrágot, a nők pedig nem cserélik le bokáig érő szoknyájukat pusztán azért, hogy zavartalanul elvegyülhessenek a piaci forgatagban. Mivel magyarázható mindez? Elsősorban a Magyarországon tartózkodó gáborok társadalmi kapcsolatrendszerének sajátosságaival. Mindenekelőtt azzal, hogy – bár gyakran az ország különböző régióiban kereskednek – törekednek a folyamatos kapcsolattartásra: a rokonok és barátok rendszeresen felkeresik egymás otthonait szabadidejükben, találkoznak egyes kávéházakban és éttermekben (például a nagyobb budapesti bevásárlóközpontokban) vagy a használtcikk-piacokon, emellett gyakori jelenség, hogy egymás közvetlen közelében bérelnek vagy vásárolnak házat maguknak és nemegyszer együtt is kereskednek. Ezért egyikük sem lehet biztos abban, hogy a következő percben nem botlik bele gábor roma rokonai vagy ismerősei valamelyikébe. Az etnikai mimikri végletekig fokozott alkalmazása e találkozási helyzetekben azért minősülne arcfenyegető (Goffman 1967; Locher–Watts 2005), szégyenteljes eseménynek, mert olyan identitás-szimbólumok (ideiglenes) elvesztését is megkövetelné, amelyek önkéntes eltávolítása a romaság szimbolikus elutasításával lenne egyenértékű, és amelyektől a gáborok csak bizonyos krízishelyzetekben (például gyász idején vagy betegség következtében)²⁴ válhatnak meg anélkül, hogy viselkedésüket „különcnek” tartanak és morálisan megkérdőjeleznék. Az etnikai mimikri korlátozása ezért végső soron azzal a morális elvárással – a hasonlóság etikájával (lásd Stewart 1997: 91) – magyarázható, amely a *gáborság* zavartalan újratermelését többre értékeli a pénzben kifejezhető haszon maximalizálásánál. E morális elvárás figyelmen kívül hagyását az is problematikusá teszi, hogy a kereskedők jövedelmük jelentős részét elsősorban épp más gábor romák szemé láttára, az ő elismerésükre számítva, és részben etnicizált javakra – apatársi szövetségekre, presztízstárgyakra stb. – költik el.

5. BEFEJEZÉS

Az általuk preferált megélhetési stratégiák a gáborok jelentős része számára lehetővé teszik, hogy a lakóhelyükül szolgáló erdélyi településen élő nem romákéhoz hasonló vagy azt meghaladó életszínvonalon éljenek, és gazdasági értelemben többé-kevésbé függetlenné váljanak a lokális többségi társadalomtól, a helyi gazdasági folyamatoktól, valamint a bér munkától. Jórészt az 1970-es évektől elinduló, gazdasági és társadalmi státusemelkedésüknek köszönhető, hogy a korábban jellemző, nem roma dominancia manapság – legalábbis az interetnikus interakciók bizonyos típusai esetében – gyakran ellentettjébe fordul át. Egyes

²⁴ Rendkívül intenzív gyász esetén előfordul, hogy a gyászoló asszonyok levágják hajfonataikat, a férfiak pedig bajszukat.

roma családok rendszeresen nem romákat (vagy nem gábor romákat) alkalmaznak sofőrként, a hasznáلتcikk-piacokon zajló kereskedés, a roma társadalmi összejöveteleken – esküvőkön, eljegyzéseken, temetéseken, halotti emlékűnnepeken stb. – felszolgált ételek elkészítése, udvaraik takarítása vagy a ház körűli egyéb teendők ellátása során. Részben ugyancsak az említett státusemelkedésre vezethető vissza, hogy a gábor romák előszeretettel utalnak önmagukra az „erdélyi romák arisztokráciájaként”,²⁵ ahogyan az is, hogy a romániai és a magyarországi média gyakran közöl tudósításokat róluk.

Annak azonban, hogy a kereskedő gáborok jelentős része az erdélyi lakóhelyén élő románok és magyarok számára „láthatatlan” módon: külföldön vagy Románia távolabbi régióiban tesz szert jövedelemre, ára van, amely többek között a hozzájuk társított egyes negatív etnikai sztereotípiák formájában ölt testet. A szomszédságukban élő magyarok és románok ugyanis nem tudják figyelemmel kísérni a gábor kereskedőket munka közben: nem látják a gazdasági migrációval járó költségeket és kockázatot, az idegen környezet gyakran elutasító, esetenként ellenséges reakcióját, a gyakori nélkülözést, csupán azt vehetik szeműgyre, ahogyan a romák jövedelműket olyan javakra költik, mint az építési telkek, az újépítésű, kényelmes családi házak vagy a márkás, nyugati személyautók. A termelés/jövedelemszerzés relatív „láthatatlansága” jelentős mértékben hozzájárul az olyan negatív etnikai sztereotípiák kialakulásához és újratermeléséhez, amelyek szerint a romák „munkakerűlők”, „a dolgok könnyebbik végét keresik”, „munka nélkül”, a „semmiből csinálnak pénzt”, és elősegíti azt, hogy a gáborok gazdasági státusemelkedéséhez, megélhetési stratégiáihoz és fogyasztói gyakorlataihoz esetenként a tisztességtelen haszonszerzés gyanúja társuljon.

---

²⁵ Lásd például az alábbi tudósítást: „Kalapos gáboroknak nevezett cigányok csoportja zavarta meg a Demokrata Párt Temes megyei vezetőségének szombati sajtóértekezletét, akik nem várt látogatásuk révén a Nastase kabinet roma politikájával szembeni elégedetlenségüket kívánták kifejezni. A magukat „romák arisztokratáinak” nevező kalapos gáborok tiltakozásuk révén 2 millió cigány támogatásáról kívánták biztosítani a Demokrata Párt elnökét, Traian Băsescu a 2004. évi elnökválasztás során. (...) – írja mai számában a Jurnalul National.” *Nyugati Jelen*, 2002. október 1. (Belföldi krónika).

HIVATKOZÁSOK

- Appadurai, A. (1986) Introduction: Commodities and the Politics of Value. In: Appadurai, A, (szerk.) *The Social Life of Things. Commodities in Cultural Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press. 3-63.
- Berta P. (2005) A társadalmi nemek közötti státuskülönbség ideológiái egy erdélyi (gábor) roma közösségben. In: Vargyas G. (szerk.) *Ethno-lore. Az MTA Néprajzi Kutatóintézetének évkönyve XXII*. Budapest: Akadémiai. 71-154.
- Berta P. (2009) Materialising Ethnicity: Commodity Fetishism and Symbolic Re-Creation of Objects among the Gabor Roma (Romania). *Social Anthropology*, 2. 184-197.
- Berta P. (2010) Shifting Transactional Identities. Bazaar-style Trade and Risk Management in the Prestige Economy of the Gabor Roma (Romania). In: Wood, D. C. (szerk.) *Economic Action in Theory and Practice: Anthropological Investigations*. (Research in Economic Anthropology, 30.) Bingley: Emerald. 279-310.
- Berta P. (2011) Constructing, Commodifying, and Consuming Invented Ethnic Provenance among Romanian Roma. *Museum Anthropology*, 2. 128-141.
- Berta P. (2012) Presztízfogyasztás és házasságpolitika – egy gábor roma használtcikk társadalmi karrierjének tükrében (2000-2012). In: Berta P. (szerk.) *Használtcikk-kultúrák. Ideológiák, gyakorlatok és értelmezői közösségek*. Budapest: MTA BTK Néprajztudományi Intézet. 85-138.
- Berta P. (2013) Classification Struggles, Moral Criticism and the Interethnic Trade of Prestige Goods between two Romanian Roma Groups. *Journal of Consumer Culture*, 3. 337-365.
- Chelcea, L. (2000) A hiány kultúrája az államszocializmus idején. Áruk, fogyasztók és stratégiák egy román faluban a nyolcvanas években. *Replika*, 39. 135-156.
- Coleman, S. – Hellermann, P. von (szerk.) (2011) *Multi-Sited Ethnography. Problems and Possibilities in the Translocation of Research Methods*. London: Routledge.
- Crăciun, M. (2013) *Material Culture and Authenticity: Fake Branded Fashion in Europe*. London: Bloomsbury.
- Falzon, M.-A. (szerk.) (2009) *Multi-Sited Ethnography: Theory, Praxis and Locality in Contemporary Social Research*. Farnham: Ashgate.
- Feischmidt M. (2005) A határ és a román stigma. In: Kovács N. – Osvát A. – Szarka L. (szerk.) *Tér és terep. III*. Budapest: Akadémiai. 43–58.
- Gardner, D. J. – Gardner, S. A. (2008) A Provisional Phonology of Gabor Romani. *Romani Studies*, 2. 155-199.
- Goffman, E. (1959) *The Presentation of Self in Everyday Life*. New York: Doubleday.
- Goffman, E. (1967) *Interaction Ritual. Essays on Face-to-Face Behavior*. New York: Anchor.
- Hajnal L. E. (2000) Nagyvárosi cigányok. In: Kemény I. (szerk.) *A román/cigányok és a láthatatlan gazdaság*. Budapest: Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely. 140–162.
- Hannerz, U. (2003) Being there... and there... and there! Reflections on Multi-Site Ethnography. *Ethnography*, 2. 201-216.
- Kádár Zs. (1993) A 19. század végi magyarországi cigány társadalom. *Regio*, 1. 66-83.
- Kligman, G. (1992) The Politics of Reproduction in Ceaușescu's Romania: A Case Study in Political Culture. *East European Politics and Societies*, 6. 2. 364–418.
- Kligman, G. (1998) *The Politics of Duplicity. Controlling Reproduction in Ceausescu's Romania*. Berkeley: University of California Press.
- Kornai J. (1993) *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. Budapest: HVG Kiadói Rt.

- Locher, M. A. – Watts, R. J. (2005) Politeness Theory and Relational Work. *Journal of Politeness Research: Language, Behaviour, Culture*, 1. 9-33.
- Lukács J. (1999) Cigányfelmérés Romániában – hivatalos? tudományos? (Könyvismertetés a Țigani. Între ignorare și îngrijorare. /A cigányok. A mellőzéstől az aggodalomig./ Editura Alternative, București, 1993.) *Regio*, 1. 223–226.
- Marcus, G. E. (1995) Ethnography in/of the World System: The Emergence of Multi-Sited Ethnography. *Annual Review of Anthropology*, 24. 95-117.
- Piasere, L. (1985) *Mare Roma. Categoriile umane și structura socială. O contribuție la etnologia țigănească*. Paris: Études et documents balkaniques et méditerranéens.
- Shafir, M. (1985) *Romania: Politics, Economics and Society: Political Stagnation and Stimulated Change*. London: Frances Pinter.
- Stewart, M. (1993) Gypsies and the Work Ethic Under Socialism. In: Hann, C. (szerk.) *Socialism: Ideals, Ideologies and Local Practice*. London: Routledge. 187-203.
- Stewart, M. (1994) *Daltestvérek. Az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon*. Budapest: T-Twins–MTA Szociológiai Intézet – Max Weber Alapítvány.
- Stewart, M. (1997) *The Time of the Gypsies*. Boulder: Westview.
- Szabó Á. T. (2003) Informális technikák a hagyományos gazdálkodásban. In: Szabó Á. T. (szerk.) *Lenyomatok. Fiatal kutatók a népi kultúráról*. 2. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság. 105–126.
- Szalai, A. (2006) *Egységesség? Változatosság? A cigány kisebbség és a nyelvi sokféleség*. Nyelvtudományi Közlemények, 103. 163-204.
- Szalai, A. (2010) Nyelvi ideológiák és a társadalmi határok kijelölése egy erdélyi gábor roma közösségben. In: Feischmidt M. (szerk.) *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*. Budapest: Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet. 419-430.
- Szalai, A. (2013) A kínálás pragmatikája gábor roma közösségekben. In: Benő A. – Fazakas E. – Kádár E. (szerk.) *"...hogyan legyen a víznek lefolyása..." Köszöntő kötet Szilágyi N. Sándor tiszteletére*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület. 461-473.
- Voiculescu, C. (2004) Temporary Migration of Transylvanian Roma to Hungary. In: Pop, D. (szerk.) *New Patterns of Labour Migration in Central and Eastern Europe*. Cluj-Napoca: AMM Design. 145-164.
- Williams, P. (2000) A párizsi cigányok láthatatlansága. In: Prónai Cs. (szerk.) *Cigányok Európában 1. Nyugat-Európa*. Budapest: Új Mandátum. 183–205.
- Zamfir, E. – Zamfir, C. (szerk.) (1993) *Țigani. Între ignorare și îngrijorare*. Bucharest: Editura Alternative.

SZERHASZNÁLATOT ÉS BŰNELKÖVETÉST MEGELŐZŐ TEVÉKENYSÉGEK

A 14-17 ÉVES FIATALOK ÉS SZAKEMBEREK NÉZŐPONTJÁBÓL

DOI: 10.18030/socio.hu.2013.4.26

ABSTRACT

In the article we compare how different actors (professionals involved in working with young people and 14–17 year old students) view or experience current prevention practices of youth delinquency and violent behaviour in Hungary. The repressive approach is not considered very effective. Useful free time activities and locations for such are widely missing. The educational system seems to be the best framework for prevention. Central policy making efforts could be useful to introduce elements of crime prevention (in the broadest sense) in the school curricula. There is a significant difference between the opinion of students and professionals regarding the role of teachers in prevention activities. While experts consider that teachers should play an increased role in prevention in the future, young people are often quite sceptical about these actors.

Keywords: youth delinquency, crime prevention programs, efficiency,

ABSZTRAKT

A tanulmányban a fiatalkori bűnelkövetés és erőszakos viselkedés megelőzését célzó magyarországi programokkal kapcsolatos véleményeket és tapasztalatokat hasonlítjuk össze a különféle résztvevők (szakemberek és 14-17 éves diákok) nézőpontjából, kvalitatív és kvantitatív módszerek felhasználásával. A represszív megközelítés nem tartják hatékonynak. Az iskolarendszer látszik a legmegfelelőbb intézményi környezetnek a megelőzéshez. Hasznos lenne a bűnmegelőzés elemeit központilag beépíteni az iskolai tananyagba. A tanárok prevencióban betöltendő szerepével kapcsolatban jelentős különbség van a diákok és a szakemberek véleménye között. Míg a szakemberek szerint a tanároknak a jövőben nagyobb részt kellene a megelőzésben vállalni, a fiatalok meglehetősen szkeptikusak ezt illetően.

Kulcsszavak: fiatalkori bűnelkövetés, bűnmegelőzési programok, hatékonyság

---

¹ MTA TK Szociológiai Intézet

BEVEZETÉS

Egy ország büntetőpolitikáját jól jellemzi a prevenció tevékenységek megléte illetve minősége. Az EU terminológiája szerint minden olyan tevékenység bűnmegelőzés, ami bármilyen módon hozzájárul a bűnesetek számának csökkenéséhez és az állampolgárok biztonságérzetének növeléséhez.² A represszió, a büntetés és elrettentés – sajnos napjainkban Magyarországon megfigyelhető – előtérbe kerülése csupán az igazságszolgáltatási rendszer költségeit, a börtönnépesség számát és a visszaesési arányokat növeli. A megfelelően tervezett és végrehajtott megelőzési programok azonban, ha eltérő mértékben is, de hatékonyabban tudják csökkenteni a bűnelkövetést.³

Tanulmányunkban a szerfogyasztással és bűnelkövetéssel kapcsolatos prevenció programokban érintett szereplők véleményét hasonlítjuk össze. Bemutatjuk, hogy mely területeken esik egybe és hol tér el a fiatalok, valamint a prevenciót végző szakemberek véleménye. Elemzésünket a 2011-2012-ben zajlott nemzetközi kutatási projekt (YOUPREV)⁴ kvalitatív és kvantitatív módszerekkel gyűjtött adatainak felhasználására alapoztuk, mely a résztvevő országokban a fiatalkori bűnelkövetés, és különösen a fiatalkori erőszak megelőzése területén a legjobb gyakorlatok összegyűjtését, feldolgozását és terjesztését célozta, többféle módszer és adatgyűjtési technika alkalmazásával. A kutatási projekt keretében prevencióval foglalkozó szakemberektől egy országos szakértői felmérésben kvantitatív adatokat gyűjtöttünk, kvalitatív információkat pedig a fiatalok felméréséhez kapcsolódó helyi interjú vizsgálat szolgáltatott.⁵ Mivel a YOUPREV projektben résztvevő országokban egy vidéki és egy városi helyszínt is ki kellett választani, a tanulók véleményét a 14-17 éves budapesti és Veszprém megyei fiatalok 2104 fős mintáján elvégzett iskolai vizsgálatunkból ismerhettük meg. (Válaszadóink átlagéletkora 15,5 év, a szórás 1,06 év.) Az iskolai kutatás során 29 budapesti és 27 Veszprém megyei iskolában gyűjtöttünk kérdőíves módszerrel adatokat. Nemcsak a 8-10. osztályba járó tanulókat kérdeztük meg, hanem helyi adatgyűjtést is végeztünk a vizsgálatban részt vevő iskolákban: az igazgatókat megkértük arra, hogy töltsenek ki egy adatlapot az iskoláról, tanulóinak háttéréről (roma, hátrányos helyzetű, ingázó diákok aránya stb.), a rendelkezésre álló szakszolgáltatásokról (pszichológus, szociális munkás stb.), illetve az iskolában folyó prevenció programokról. Továbbá Veszprém megyében a Népegészségügyi Szakigazgatási Szerv rendelkezésünkre bocsátotta azt az információt, hogy a vizsgálatunkba bekerült megyei iskolák közül az elmúlt tanév során melyekben tartottak bűnmegelőzési programokat. Jelen leíró jellegű tanulmányunk alapjául a kérdőíves iskolavizsgálatban is érintett szerhasználat és erőszakos viselkedéssel kapcsolatos prevencióra vonatkozó adatok szolgálnak. Ezeket a fiatalkori bűnelkövetéssel kapcsolatos megelőzési tevékenység részének tekintjük, így a kérdőívekből származó információkat kiegészítettük és összevetettük a szakértői adatgyűjtésből származó

² Lásd a 2001. május 28-i, az európai bűnmegelőzési hálózatot létrehozó Bizottsági Döntés 1.3 cikkelyét, (OJ L 153, 8.6.2001, 1.), hasonlóan A *társadalmi bűnmegelőzés nemzeti stratégiájában* megfogalmazott meghatározáshoz (115/2003. (X. 28.) OGY. határozat)

³ Bizottsági kommunikáció a Tanácsnak és az Európai Parlamentnek. Bűnmegelőzés az Európai Unióban. Brüsszel, 12.3.2004 COM(2004) 165 végső változat. 5.

⁴ A Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézete öt másik európai ország (Belgium, Németország, Portugália, Szlovénia és Spanyolország) kutatóival együtt 2011-2012-ben nemzetközi összehasonlító vizsgálatot végzett annak érdekében, hogy a fiatalkori bűnelkövetés, és különösen a fiatalkori erőszak prevenciója területén a legjobb gyakorlatokat gyűjtse, feldolgozza és terjessze. A kutatást az Európai Bizottság Daphne III programja támogatta. A projekt résztvevői a következők: German Police University, Münster, Németország; Vrije Universiteit Brussel, Belgium; Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, Magyarország; Centro de Estudos para a Intervenção Social, Lizsbon, Portugália; University of Maribor, Szlovénia; University of Zaragoza, Spanyolország; Társult partner: CEPOL European Police College (EU szervezet, székhelye Bramshill, UK).

⁵ Az országos intézményi és szakértői felmérésbe került válaszadók szakmai háttere nagyon változatos: szociológus, jogász, terapeuta, pszichiáter, tanár, pszichológus, közgazdász, kriminológus, mentálhigiénés szakember, stb. A helyi interjú vizsgálat keretében összesen 20 félig strukturált interjú készült nemzetközi interjúterv alapján Budapesten és Veszprém megyében. A zömében egyéni interjúk is a lehető legszélesebb szakmai merítéssel készültek, melyeket kiegészítettünk szakértői és fiatalokkal lefolytatott csoportos interjúkkal.

kvalitatív jellegű információkkal, amelyek a fiatalkori bűnelkövetés, és különösen a fiatalkori erőszak megelőzését célzó programokra vonatkoznak.

2. A FIATALKORI BŰNELKÖVETÉSRE ÉS ERŐSZAKOS VISELKEDÉSRE HATÓ FŐ TÉNYEZŐK

Jól ismert tény, hogy a rossz társadalmi-gazdasági háttér és a deviáns viselkedés összefügg egymással. A rendszerváltás óta egyre növekszik a gyerekszegénység (a relatív szegénységi mutató 2009-ben 21%, 2012-ben 26%, Szívós–Tóth 2013: 45). A mai Magyarországon a szegénységet leginkább meghatározó tényezők az alacsony iskolázottsági szint, a foglalkoztatás (hiánya), a gyermekek száma és a lakóhely településtípusa (falusi lakóhely). 2009–2012 között a gyermekszám és a roma származás hatása felerősödött (Szívós–Tóth 2013: 43). Feltételeztük tehát, hogy a rossz szülői háttérrel rendelkező fiatalok nagyobb eséllyel kerülnek a deviancia közelébe.

A családi háttér egyenlőtlenségeit az iskola korrigálhatná, Magyarországon azonban nagyon erős az iskolák közti szegregáció és hierarchia. A különböző középiskola-típusok nemcsak tanulói családi háttere és az oktatás színvonala tekintetében különböznek egymástól, hanem az iskolai légkör tekintetében is (Róbert 2010; OECD 2010: 9-12.). Ezért a különféle iskolatípusokba járó tanulók szocializációjában a bűnelkövetés eltérő mértékben van jelen, így a prevenciós programok hatása is eltérően érinti őket. Elemzésünkben tehát kiemelt figyelmet fordítottunk arra, hogy a különféle iskolatípusok tanulóinak, illetve a bűnelkövetéssel már kapcsolatba került fiataloknak hogyan alakult a prevencióval kapcsolatos véleménye.

A PREVENCIÓS PROGRAMOK ÁLTALÁNOS HELYZETE

A vizsgált korosztály számára számos egészség-megőrzési program létezik, melyek a szerfogyasztás prevenciója mellett gyakran tartalmaznak bűnmegelőzéssel kapcsolatos szegmenseket is. Ezen programok jelentős része elérhető az iskolarendszerben (Kulin–Darvay 2012), nagyon szórványos azonban a tudásunk a programkínálat egészéről. A prevenciós programok mind az alkalmazott módszertant, mind az elméleti kereteket tekintve nagy változatosságot mutatnak, igen eltérő a megalapozottságuk, gyakran nincs pontos leírásuk, és hatékonyságukról sincs ismeretünk (Paksi et al. 2006: 8-9).

Kutatásunkban az egyik szakember a következőképp jellemezte a létező hazai bűnmegelőzési programok többségét: „*kis programok kevés pénzért*”.⁶ Az egyik rendőrtiszt a jelenlegi prevenciót „*tűzoltásnak*” nevezte a komoly erőforráshiány miatt. Az anyagi- és egyéb erőforrások hiánya között külön említést érdemel a humán erőforrás, azaz a jól képzett, motivált, megfizetett szakemberek hiánya is. A szociális és a jogalkalmazási területen dolgozó szakemberek többségének munkakörében a megelőzési tevékenység csak egy feladat a sok közül, igen kevesen vannak, akiknek kizárólag erre a területre irányulna a munkája. Számos probléma fakad abból, hogy az érintett szakemberek sok programot csupán „*lelkesedésből*”, azaz saját szabad idejük terhére, megfelelő finanszírozás nélkül csinálnak: „*Probléma, hogy minden személyes alapon működik, nem pedig rendszerszerűen*” (interjúrészlet egy pártfogó felügyelővel).

A vizsgálatunkkal elért szakemberek szerint a fiatalkori bűnelkövetés területén a prevenciós tevékenység ma Magyarországon leginkább csak a *bűnelkövetésre* fókuszál, és alapelve a *büntetés és elrettentés*. Kevésbé elterjedtek a helyzeti

⁶ A szocializmus időszakájában vált széles körben alkalmazott szólásmondássá a „*kis pénz, kis foci*”. Úgy tűnik, a rendszerváltás ezen a helyzeten és mentalitáson nem változtatott.

megközelítések, amelyek a bűnelkövetés alkalmainak csökkentését, a hatékonyabb felderítést, az elkövetők vád alá helyezését céloznák. Sajnálatos, hogy az elsődleges prevenció, azaz a fiatalok teljes körére kiterjedő illetve a védőfaktorok megerősítését célzó megközelítések a legkevésbé elterjedtek Magyarországon. A szakemberek széles körben egyetértettek a különböző szervezetek közti együttműködés és a multi-professzionális megközelítések fontosságával, de benyomásaik szerint ezek nem kellő mértékben vannak ma még jelen a fiatalkori bűnmegelőzés területén.

A szakemberek szerint manapság a fiatalkori deviancia/erőszak megelőzésére és visszaszorítására szolgáló programok fő célcsoportjai a *szerhasználó fiatalok, a lakóotthonokban/állami gondozásban élők és a roma fiatalok*. A megelőző programok legkevésbé a 18–24 éves lányokat, a hajléktalan fiatalokat és az áldozattá váló fiatalokat célozzák meg.

A prevenció tevékenységek fő finanszírozójának az Európai Uniót tartják, kisebb mértékben a civil szektort és csak harmadsorban a mindenkori kormányt. A finanszírozás tekintetében legkevésbé a profitorientált cégek támogatására lehet számítani. A prevenció tevékenységek anyagi háttere nem csak azért problematikus, mert igen kevés a rendelkezésre álló pénz, hanem azért is, mert a támogatás meglehetősen kiszámíthatatlan.

A megvalósult prevenció programok értékelését nagyon fontosnak tartanák a szakemberek. Korábban külföldön is sok kritika merült fel az alacsony szintű és módszertani megalapozottságot nélkülöző programértékelésekkel kapcsolatban (Farrell et al. 2001; Gottfredson 2001). Napjainkra az USA-ban és néhány európai országban jelentős javulás következett be e téren (Taylor et al. 2008). Magyarországon azonban a megkérdezettek szakemberek 40%-a szerint programértékelés egyáltalán nem létezik vagy nagyon gyenge, további 30%-uk szerint pedig meglehetősen gyenge. A jelenlegi programértékelések többségét hektikusnak, nem professzionálisnak, formálisnak látják. Valójában a jó minőségű programértékelés szakmai standardjairól sincsenek ismereteik, többen úgy vélik, hogy ilyenek az EU-ban sem léteznek. Mások szerint nem is lehetséges igazából értékelni a prevenció programokat, különös tekintettel arra, hogy a hatás általában nem azonnal jelentkezik. Van, aki úgy gondolja, hogy a hatékonyság-vizsgálat félrevezető is lehet, például amikor maga a program hatékony, csak a konkrét megvalósítása nem elég jó.

Emellett a programértékelés meglehetősen drága tevékenység. Kérdés, hogy kinek kellene finanszíroznia ezt? A szakemberek szerint az EU, civil szervezetek, a különféle minisztériumok és háttérintézményeik, illetve az önkormányzatok és az Országos Kriminológia Intézet finanszírozhatná ezeket a vizsgálatokat. Többek szerint kiváltképp az Európai Unió által finanszírozott projektek esetében lenne fontos a programértékelés, hiszen ennek megléte általában a további támogatás alapvető feltétele.

A különböző szervezetek nyilvántartást vezetnek arról, hány embert értek el programjaikkal. Ezek alapján hozzávetőleges képet kaphatunk az elért célcsoport nagyságáról, bár a különböző programok/megvalósítók közti átfedés mértékét nem ismerjük. Ráadásul, mint korábban is jeleztük, nincs átfogó katalógus a különféle programokról, így azt sem tudhatjuk, hogy összességében hány fiatalot érnek el egy évben. A beindított prevenció programok egy része támogatás hiányában, vagy személyi okokból menet közben megszűnik. Igen magas az oktatók fluktuációja, előfordul az is, hogy nincs annyi szakember, amennyi a program színvonalas végrehajtásához szükséges lenne. Példaként megemlíthetjük a 2008-ban elindított „Iskola rendőre” programot, melyről egy rendőrtiszt így beszélt: „*Papíron minden iskolának van rendőre, de sok esetben, csaknem az*

összes általános iskolában, ez csak formalitás, egy telefonszám. Nincs is annyi rendőr, mint ahány iskola a kerületben...” (interjúrésztlet egy rendőrtiszttel).

Nagy egyetértés mutatkozik a fiatalokkal foglalkozó különféle területen dolgozó szakemberek között abban, hogy a személyiségfejlesztést, a konfliktuskezelési technikákat, a kommunikációs készségek fejlesztését, a szülői szerepre való felkészítést az iskolai tananyag kötelező részévé kellene tenni a legfiatalabb kortól kezdve. Így részben kompenzálni lehetne a családok működésében napjainkban tapasztalható, egyre súlyosabbnak tűnő zavarokat. Másrészt elkerülhető lenne az a manapság tapasztalható gyakorlat, hogy csak azokban az oktatási intézményekben zajlik (akár a népegészségügyi szolgálat, akár a rendőrség vagy bármilyen más szervezet által felajánlott) prevenciós tevékenység, ahol ezt az intézmény vezetése (az igazgató) engedélyezi, fontosnak tartja. Az iskolarendszert úgy kellene átalakítani, hogy az iskola légköre kevésbé legyen frusztráló a gyerekek számára, és jobban be kellene vonni a szülőket is. A szakemberek véleménye szerint az iskolának mindenképp kulcsszerepet kellene játszania akár a szabadidő hasznos eltöltésének elősegítésében is, mivel más intézményes szereplő erre nem alkalmas (a civil szervezeteket leszámítva, de ezek hatóköre területileg rendkívül egyenlőtlen és csak a célcsoport töredékét érik el). Néhány szakember a közösségfejlesztésben, a fokozott közösségi kontrollban látja a jövőbeli megoldást.

“Helyi közösségi szinten lenne szükség sok programra, sportolási, kulturálódási lehetőségre: több figyelmet kellene fordítani a fiatalokra” (interjúrésztlet egy pártfogó felügyelővel).

“Az iskolában kellene programokat szervezni ennek a korosztálynak: ennek a tevékenységnek nincs presztízse; az államnak kellene a finanszírozást biztosítani” (interjúrésztlet egy civil szervezet vezetőjével).

Különösen fontos lenne elégséges forrásokkal ellátni az alapellátást, nagyobb hangsúlyt helyezve a korai beavatkozásra, mivel a gyerekek „szinte menthetetlen” állapotban kerülnek be a szakellátásba, a gyermekvédelmi rendszerbe. A gyermekvédelemben dolgozók részére rendszeres továbbképzéseken kellene átadni azokat a szükséges, ámde hiányzó ismereteket, amivel ezeket a nagyon problémás gyerekeket segíteni tudnák. A büntetés-végrehajtás rendszerében a jövőben nagyon komplex szervezeti hálózatokat kellene a börtönök helyett létrehozni, hogy valóban elősegítse a bűnelkövető fiatalok reintegrációját a társadalomba.

A szakemberek közt nagyfokú egyetértés mutatkozott abban, hogy

- A prevenciós tevékenységnek tartalmaznia kell a szülői szerepre való felkészítést, illetve a célcsoport szüleit is segíteni kell abban, hogy (elég) jó szülők legyenek.
- Az elsődleges prevenció fő terepe az iskola kellene, hogy legyen, elsősorban a tananyagba beépülve.
- A szektorokon átívelő, komplex megközelítési módokat szervezett, rendszerszerű alapokon kellene működtetni.
- Változtatni kell azon, hogy a szakemberek a megelőző tevékenységet saját szabadidejük rovására, „szerelemből” végzik.⁷
- A finanszírozás ritka és periodikus jellegén változtatni kell. A programok fenntarthatósága nem biztosított, így nagyon jó kezdeményezések halnak el – az állam ugyanis elvétve (sem) finanszírozza tovább a programokat. Sokszor a politikai változások miatt kell mindent előlről kezdeni.
- A helyreállító igazságszolgáltatás gyakorlatának, a mediációnak sokkal jelentősebb szerepet kellene kapnia.

⁷ Ami a közszféra bérvizonyait tekintetbe véve különösen szomorú.

„Rendszerszerű megoldásokra lenne szükség. Nem elég, ha az iskolában egy tanórát rászánnak a prevencióra. Iskolapszichológusokat és már szakembereket kellene alkalmazni. A fiatalok és az általuk elkövetett bűncselekmények is egyre erőszakosabbak. Több hangsúlyt kellene fektetni az áldozatsegítésre.”(interjúrészlet egy rendőrtiszttel)

4. A MEGELŐZÉS SZEREPLŐI ÉS CÉLJAI

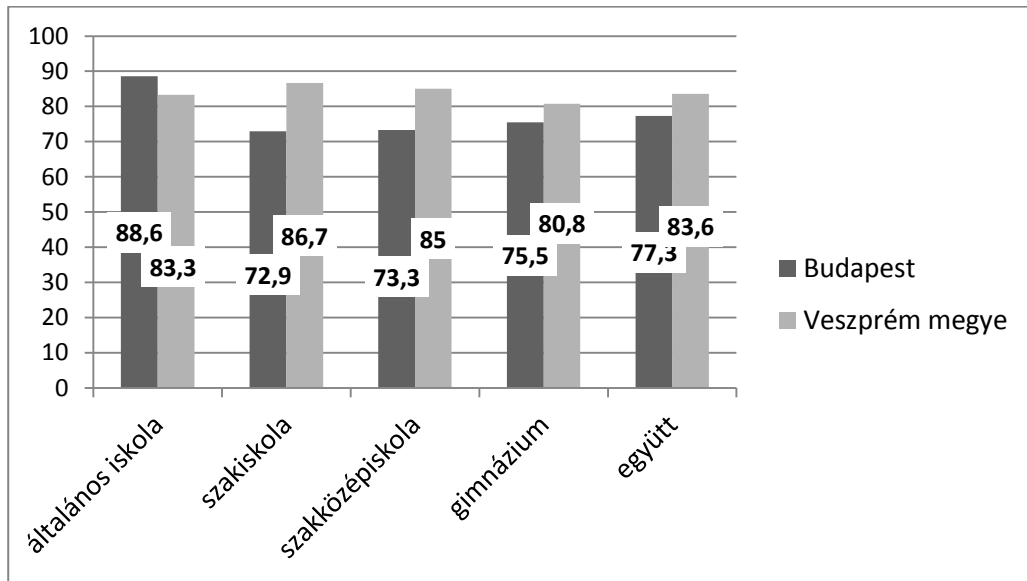
A szakértők szerint jelenleg a prevenció tevékenység főképp az illegális illetve a legális szerhasználatra irányul. Sokkal kisebb hangsúlyt kap a fiatalkori és különösen az iskolai erőszak, a legkisebb figyelem pedig a késelés, fegyverhasználat, az erőszakosságot támogató normák, illetve a politikai/vallási szélsőségeség és a randi-erőszak megelőzésére irányul. A fiatalkori devianciák, bűnözés és erőszak megelőzésében és visszaszorításában jelenleg leginkább a rendőrség, kisebb mértékben a szociális munkások és a javító-nevelő intézetek szakemberei vesznek részt. A megkérdezett szakemberek véleménye szerint legkevésbé az iskolák, a bíróságok/ ügyészek illetve az egészségügyi rendszerben dolgozó szakemberek végeznek prevenció tevékenységet.

Arra is rákérdeztünk, hogy vajon optimális esetben mely intézményeknek és szakembereknek *kellene* részt venni a fiatalkori devianciák, bűnözés és erőszak megelőzésében és visszaszorításában, és mik lennének a prevenció tevékenység legfontosabb céljai. A két fenti kérdésre adott válasz legnagyobb ellentmondása az oktatási rendszert érinti. A vizsgált korosztály esetében a szakemberek elvárásai alapján az iskolának kellene a prevencióban a legnagyobb szerepet játszania, míg véleményük szerint az iskola valóságos szerepe csekély. Ugyanakkor a most legaktívabbnak ítélt rendőrségnek sokkal kisebb szerepet, a pszichológusoknak, a nevelési tanácsadók szakembereinek viszont nagyobb szerepet szánának. A szakemberek tehát szívesen eltávolodnának a jelenleg uralkodó represszív, kontrolláló, büntető megközelítéstől, és hatékonyabbnak tartanák az elsődleges prevenciót, az átfogóbb, a fiatalok problémás viselkedése mögött meghúzódó okokat kezelni kívánó megközelítést.

4.1 Drog- és alkohol prevenció programok

Az iskolai vizsgálat eredményei alátámasztják a szakemberek azon véleményét, hogy a többféle prevenció program közül a szerhasználat megelőzésével kapcsolatos programok érik el a legtöbb fiatal. A budapesti diákok 75,5%-a, a Veszprém megyeiek 83%-a szerzett ismereteket a szerhasználatról a kérdezést megelőző egy év során.

1. ábra: Hányan kaptak/szereztek az elmúlt 12 hónapban információt az alkoholról/drogról? (%) (N=2104)

Természetesen nyilvánvaló, hogy az interneten vagy bulikban is lehet a szerhasználatról információkhoz jutni, és ez az információszerzés nem feltétlenül megelőzési célú. Mindazonáltal talán nem tévedünk, mikor részben prevenciók tevékenység eredményének tételezzük a megszerzett tudást, mivel a budapestiek 50,3%-a tanárától, 54,4%-a iskolai program keretében más szakembertől (pl. rendőrtől, védőnőtől) kapott ilyen információt. Ezek az arányok Veszprém megyében még magasabbak, ahol a diákok 63,8%-a vett részt tanárok, 67%-a pedig más szakember által tartott iskolai foglalkozáson. A budapesti és a Veszprém megyei adatok közti jelentékeny különbség talán annak tudható be, hogy Veszprém megyében a helyi intézmények (rendőrség, népegészségügyi szerv, civil szervezetek stb.) nagyon aktívak, igen sok kábítószer és alkohol-prevenciók programot szerveznek. Iskolatípustól függetlenül próbálják a lehető legtöbb fiatalt elérni. *Figyelemre méltó, hogy a tanulók válaszai alapján a tanárok és az iskola (legalábbis mint helyszín) napjainkban lényegesen jelentősebb szerepet játszanak a megelőzésben, mint amilyenek azt a szakemberek értékelték.* Ez az ellentmondás nehezen feloldható, hiszen a szakemberek még nagyobb szerepet adnának az iskolának, miközben a fiatalok számára a tanárok és maga az iskola sok tekintetben nem elég hiteles forrás (ld. még az elemzés későbbi részében).

Az elért célcsoport mérete mellett nagyon fontos megtudnunk, milyen hatása volt a megszerzett ismeretnek.

1. táblázat: Mit gondolnak a fiatalok az alkoholról/drogról kapott információról? (több válaszlehetőség volt) (%)

	A válaszadók %-a	Az átlagtól szignifikánsan eltérő csoportok
Új dolgokat tanult a szerekről	64,4	Vidéki szakiskolás: 73,1
A szerek egészségre gyakorolt hatásáról tudott meg többet	63,7	Vidéki szakiskolás: 71 Vidéki általános iskolás: 69,6
Semmi újat nem tudott meg	29,5	Városi diákok: 33,3 Vidéki szakiskolás: 37,5
Felkeltette kíváncsiságát a szerek iránt	15,2	Vidéki szakiskolás: 26,6
Megtudta, hogyan tartsa magát távol a szerektől	53,2	Vidéki általános iskolás: 65,5
Megtudta, hogyan segítsen barátainak távol maradni a szerektől	54,4	Vidéki szakiskolás: 63 Vidéki szakközépiskolás: 61,4

Megjegyzés: szignifikancia szint <.001

A szerhasználattal kapcsolatosan informálódó fiatalok kétharmada állította, hogy új dolgot tudott meg a szerekről, illetve azok egészségügyi hatásairól. Különösen figyelemre méltó, hogy a mintánkban legnagyobb mértékben szerhasználó vidéki szakiskolások ennél magasabb arányban említették ezeket az aspektusokat. Sajnos csak a diákok mintegy fele szerzett információt arról, hogyan tudná önmagát és/vagy barátait távol tartani a szerhasználattól, pedig talán ezek lennének a prevenciók tevékenység legfontosabb céljai.

A Veszprém megyei diákok közül nem csak többen vesznek részt prevenciók programokban, illetve kapnak információt a szerhasználatról iskolájukban, de ezen megszerzett információt is pozitívabban értékelik, mint a budapestiek. A budapesti egyharmaddal szemben csupán egynegyedük szerint nem kaptak új információt, viszont mintegy 10 százalékkal többen jelezték, hogy új dolgokat, információkat hallottak az alkohol illetve a drogok egészségügyi hatásairól, jellemzőiről, és arról, hogyan szabadulhatnak meg vagy maradhatnak távol a szerhasználatától. A prevenciók tevékenység nem szándékolt, negatív hatása lehet, hogy még inkább felkelti a fiatalok érdeklődését bizonyos szerekkel kapcsolatban: ez a jelenség a megkérdezettek 15%-át érintette, e tekintetben nem találhatunk különbséget a vizsgálati helyszínek szerint a földrajzi dimenzió mentén.

Láttuk tehát, hogy a diákok több mint fele részt vett iskolájában szerfogyasztás elleni prevenciókban, és ezeket a programokat viszonylag pozitívan értékelték. Ugyanakkor fontos kérdés, hogy mennyire tekinthetők ezek a programok hatékonynak? Mennyire járulnak hozzá ahhoz, hogy a 14-17 éves diákok ne használjanak legális és/vagy illegális szert? Adataink alapján megállapíthatjuk, hogy ezek a megelőző programok nem túlzottan hatékonyak, hiszen mind a vidéki, mind a városi diákok körében igen magas az alkoholfogyasztás, és viszonylag elterjedt az illegális szerek fogyasztása is. A tanulók 60,6%-a volt legalább egyszer részeg az elmúlt év során, és az elmúlt hónapban több mint öt alkalommal volt részeg a 14-17 éves diákok 15,6%-a. Az alkohol- és kábítószer fogyasztás aránya különösen az alacsony presztízsű szakiskolákban nagyon magas. A szerhasználat széles körben elfogadott szabadidős tevékenység, már a 14 éves, általános iskolás diákok fele elkezdett inni vagy drogozni. A megkérdezett diákok csupán harmada állítja magáról, hogy sem alkoholt, sem kábítószer nem fogyaszt. Az alkohol- és drogfogyasztás magas szintje, elterjedtsége a szerfogyasztásra irányuló prevenciók programok mennyiségi és minőségi megerősítését indokolná.

Mivel a prevenciók programok többségének helyszíne jelenleg az iskola (még akkor is, ha a programokat nem pedagógusok tartják) lényeges kérdés, hogy a tanulók véleménye szerint mennyire képes az iskola arra, hogy visszatartsa őket a szerhasználatától?

2.táblázat: Mekkora hatást gyakorol az iskola a fiatalok alkohol/drogfogyasztásának csökkentésére? (%)

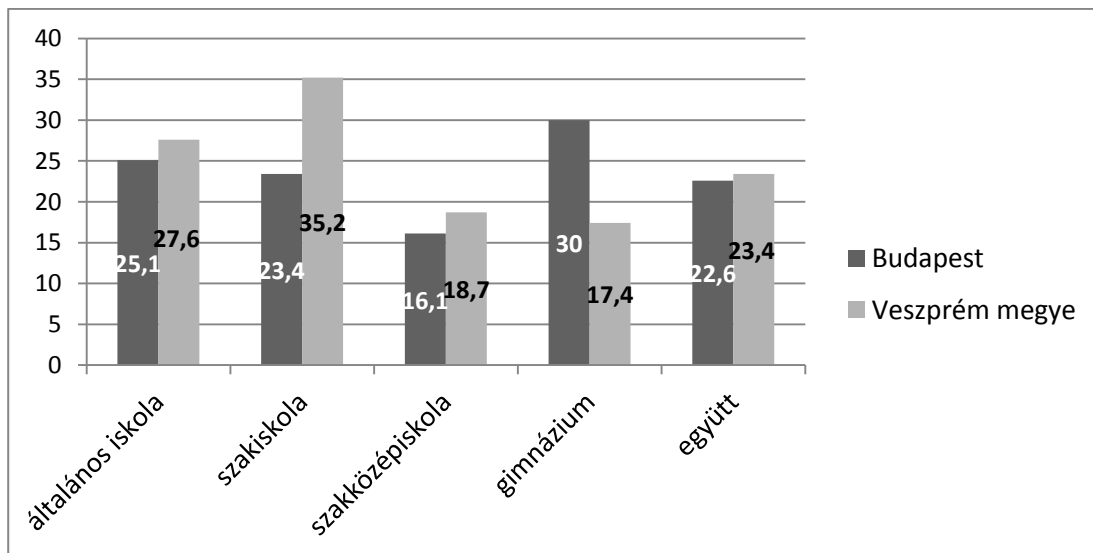
	semmi hatást		csekély hatást		nagy hatást	
	Budapest	Veszprém megye	Budapest	Veszprém megye	Budapest	Veszprém megye
általános iskola	26,6	25,5	61,1	57,1	12,3	17,4
szakiskola	38,7	40,8	55,2	52,5	6,1	6,7
szakközépiskola	34,8	29,9	57,6	65	7,5	5,7
gimnázium	31,1	23,9	59,1	67,1	9,7	9
együtt	32,6	28,8	58,4	61,3	8,9	9,9

Mint korábban láttuk, a szakemberek nagy jelentőséget tulajdonítanak az iskolának a fiatalok szerhasználatának megelőzésében. Velük ellentétben a fiatalok sokkal alacsonyabban értékelik ebben az iskola szerepét. A városi fiatalok harmada, a vidékiek 29%-a szerint az iskolának semmilyen befolyása nincsen a diákok szerhasználatára. A középiskolások, kiváltképp a vidéki szakiskolai tanulók különösen nagy arányban vannak ezen a véleményen – miközben körükben a legelterjedtebb a szerhasználat. A minél korábbi életkorban megkezdett prevenciók tevékenység fontosságát annyiban alátámasztja a fenti táblázat, hogy az általános iskolások között a legmagasabb azok aránya, akik szerint az iskola pozitív hatást tud gyakorolni a fiatalok szerfogyasztására. Úgy látszik, a 16–17 éves tanulók, és kiváltképp azok számára, akik alacsony presztízsű és színvonalú iskolába járnak, túlságosan késő a középiskolában megkezdett prevenciók tevékenység. Ezek a fiatalok érdeklődnek az alkohollal, kábítószerrel kapcsolatos új információk iránt, de a jelenlegi prevenciók tartalmi, módszertani vagy egyéb hiányosságai miatt nem alkalmasak arra, hogy jelentősen befolyásolják a szerfogyasztással kapcsolatos viselkedésüket.

4.2. Az erőszakos cselekedetek elkerülését vagy csökkentését célzó programok

Az iskolai kutatás adatai összhangban vannak a szakemberek véleményével, miszerint az erőszakos viselkedést megelőző programok lényegesen kevesebb diákot érnek el, mint a szerhasználatot megelőző prevenció. Ennek pedig nagy fontossága lenne, mivel a szakemberek szerint elterjedt a konfliktusok erőszakos megoldása, és a bűncselekmények erőszakossága is fokozódik. Míg a megkérdezett fiatalok több mint 75%-a jutott információhoz a drogokkal/alkohollal kapcsolatban, addig csupán egynegyedük állította, hogy részt vett bármiféle, az erőszak megelőzését célzó tevékenységben. A szakemberekkel való beszélgetések alapján a valós arány valószínűleg ennél is alacsonyabb.

2. ábra: Hányan vettek részt az elmúlt 12 hónapban a fiatalok által vagy sérelmére elkövetett erőszakos cselekedetek elkerülését vagy csökkentését célzó programokon? (%) (N=2104)

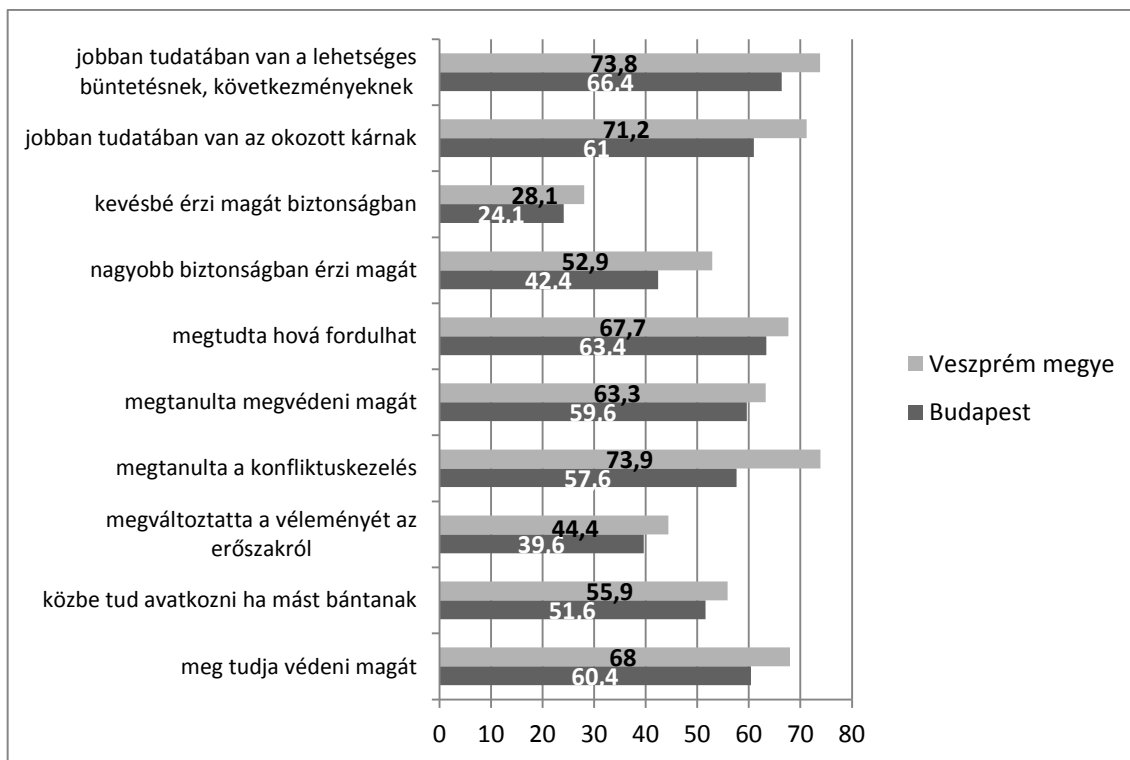

Összességében a Veszprém megyei diákok kissé nagyobb arányban vettek részt ilyen programokon, mint a budapestiek. A Veszprém megyei szakemberek munkáját dicséri a célcsoport kiválasztása is. Veszprém megyében az erőszak elleni programok a legveszélyeztetettebbnek tekinthető szakiskolás diákokat érik el legnagyobb mértékben, míg Budapest éppen a legkevésbé érintett gimnazistákat.

A szakértői interjúk és csoportos beszélgetések alapján úgy véljük, hogy a konfliktuskezelési technikáknak és a zaklatás megelőzésének az iskolai tanterv részévé kellene válnia, mivel a magyar társadalomban nem csupán a fiatalok, de a felnőttek jelentős része sem ismeri és alkalmazza a konfliktusmegoldás erőszakmentes formáit. Emiatt éppen a konfliktuskezelésnek kellene a prevenció tevékenység fő prioritásává válnia. Ugyanakkor adataink szerint – bár a konfliktuskezelési tréning volt a leggyakrabban említett erőszak-megelőző program –, csupán a megkérdezett fiatalok 11%-a vett részt ilyenben. A legmagasabb arányban (de ez is mindössze 15,3%-ot jelent) a budapesti gimnazisták vettek részt ilyen programon.

A megkérdezett fiataloknak mindössze 9%-a találkozott zaklatás (*bullying*) elleni tréningekkel – noha például az internetes zaklatások száma már most is jelentős és folyamatosan nő. A vizsgálatunkban részt vevő fiúk 11%-a, a lányok 19%-a volt már célpontja ilyen zaklatásnak. A csekély számú „szívatas” elleni tréningeken leginkább a Veszprém megyei általános iskolások és szakképzésben tanulók vettek részt. A programokat leginkább az iskolákban tartották. Iskolán kívül szervezett és megtartott programok alig kerültek említésre, úgy tűnik, hogy ilyenek valóban alig léteznek.

3. ábra: Mire volt jó az erőszak elleni prevenció? (N=520) %

Az erőszak elleni prevenció a résztvevők nagy részére hatással volt. A diákok saját megítélésük szerint sok fontos információhoz jutottak az erőszakos viselkedés következményeiről, megtudták, hová fordulhatnak segítségért. A fiatalok, a megkérdezett szakemberekkel összhangban, a prevenció programok legnagyobb hozadékának az erőszakmentes problémamegoldás technikáinak elsajátítását tartják. Ezért is fontos lenne, hogy minél több fiatal részt vehessen ilyen programokban. Érdeemes azt is megnézni, hogy az erőszak elleni prevencióban mekkora jelentőséget tulajdonítanak a fiatalok az iskolának.

3. táblázat: Mekkora hatást gyakorol az iskola a tanulók erőszakos viselkedésének csökkentésére? (%)

	semmi hatást		csekély hatást		nagy hatást	
	Budapest	Veszprém megye	Budapest	Veszprém megye	Budapest	Veszprém megye
általános iskola	9,5	10,5	70,2	69,4	20,2	20,2
szakiskola	23	23,7	69,1	66,3	7,9	10,1
szakközépiskola	14,8	10,9	69,6	74,8	15,6	14,3
gimnázium	9,6	4,5	69,6	73	20,8	22,5

Ha a 3. táblázatot összehasonlítjuk a szerhasználattal kapcsolatos prevencióra vonatkozó 2. táblázat adataival, láthatjuk, hogy a fiatalok közül többen bíznak abban, hogy az iskola pozitív szerepet játszhat az erőszakos viselkedés visszaszorításában. A lányok a fiúknál nagyobb eredményességet tulajdonítanak az iskolának. Egyáltalán nincs különbség a Veszprém megyei és a budapesti minta között: mindkét helyen bizonyos, bár nem túl nagy hatást tulajdonítanak e tekintetben az iskolának. Figyelemre méltó, hogy éppen a szakmunkástanulók azok, akik a legkevésbé tartják hatékonynak az erőszak prevenciójával kapcsolatos iskolai programokat. A szakiskolások közül minden negyedik véli úgy, hogy az iskola egyáltalán nem tud hatni az erőszakos viselkedésre. Az általános iskolások és gimnazisták körében ez az arány kevesebb, mint 10%. Mivel a gimnazisták nagy része magasabb iskolai végzettségű és társadalmi státuszú családból származik, így a középosztálybeli családok és az iskola értékrendje ebben a tekintetben egy irányba mutat. A szakiskolások jelentős része számára az iskola már nem olyan szervezet, melytől ilyen értelemben pozitív hatást várnának.

4.3. A bűncselekményekben való érintettség és a prevenció

A prevenció tevékenységek értékelését megfigyeltük annak alapján is, hogy a megkérdezett milyen mértékben érintett a különféle szabálysértésekben és bűncselekményekben. A kérdőívben rákérdeztünk arra, hogy a fiatal elkövetett-e már élete során bizonyos szabálysértéseket, bűncselekményeket. A szabálysértések egy része nem csupán jogilag minősül enyhének, hanem a tapasztalatok szerint ezeket a fiatalok egy része ugyan elköveti élete egy szakaszában, de felnőtt korára „kinövi” ezt a viselkedést, nem válik deviáns személyiséggé. Ilyen viselkedés a graffitizés, a rongálás, a kis értékű lopás. A bűncselekmények egy második csoportjába már súlyosabb, tulajdon elleni cselekményeket soroltunk (jármű eltulajdonítása, betörés, nagy értékű lopás). Végül egy harmadik csoportot is elkülönítettünk, ide azok az erőszakos cselekmények kerültek, melyeket más személy ellen követtek el, vagy amelyeknek kiemelkedő a társadalmi veszélyessége (pl. kábítószer árusítás, rablás, testi sértés, etnikai bűncselekmény). A minta megoszlását a bűncselekményekben való érintettség szerint a 4. táblázat mutatja.

4. táblázat: A megkérdezettek megoszlása aszerint, hogy elkövettek-e már valamilyen súlyú szabálysértést, bűncselekményt életük során (%) (N=2104)

	Budapest	Veszprém megye	Együtt
Semmilyen szabálysértést/ bűncselekményt sem követett el	59,2	70,8	64,7
Csak enyhe szabálysértést követett el	20,7	14,1	17,6
Lopást, tulajdon elleni bűncselekményeket ÉS személy elleni bűncselekményt is elkövetett már	5,4	4,1	5,5 %
Mindhárom szabálysértési/ bűncselekménycsoportba tartozó cselekményt elkövetett már	14,7	8,7	12,2

Érdekes eredmény, hogy semmilyen összefüggés sincs a prevenció programokban való részvétel és a különféle szabálysértések, bűncselekmények elkövetése között. Tehát ugyanolyan arányban vettek részt prevenció programon azok is, akik semmilyen szabálysértést, bűncselekményt sem követtek el életükben, és azok is, akik már súlyosabb bűncselekményeket is elkövettek. Mindez arra utal, hogy a prevenció programok csekély hatást gyakoroltak a fiatalok egy jelentős részére. Érdemes megfigyelni, hogy maguk a fiatalok hogyan értékelték ezt. A semmiféle bűncselekményben nem érintettek 91 %-a állította, hogy az erőszakot megelőző programoknak van visszatartó hatása, ugyanakkor a mindhárom szabálysértés-típusban érintetteknek csak 74%-a állította ezt.

A szerhasználatra vonatkozó prevenció programok visszatartó erejének megítélése általában negatívabb, de ebben is megfigyelhető az eltérés a bűncselekményekbe való involváltság foka szerint. Azok közül, akik semmit sem követtek el, minden negyedik véli úgy, hogy semmilyen hatást sem gyakorol az iskola a szerfogyasztás visszaszorítására. Ugyanakkor a háromféle szabálysértésben, bűncselekményben is érintettek körében az így vélekedők aránya közel 50%-os. Tehát azok a fiatalok, akik súlyosabb szabálysértésbe/bűncselekménybe involválódtak már életük során, eléggé szkeptikusak a prevenció programokkal szemben. Saját bevallásuk szerint nemigen jutottak új ismerethez, ellenben a kíváncsiságukat felkeltette némelyik szer iránt a céljában prevenció program. Ez a negatív értékelés sajnos az eddigi programok sikertelenségére utal éppen azok körében, akik már a bűnelkövetés peremén, vagy épp már a bűnelkövetés területén járnak.

A (többféle) bűncselekményben érintettek a drogról, alkoholoról a többiekhez képest jelentősen nagyobb arányban szereztek információt az Internetről, ifjúsági központokban, és sokkal kevésbé az iskolában különféle szakemberektől. Úgy gondoljuk, ők nem prevenció céllal, hanem éppen kíváncsiságuk kielégítése céljából, vagy saját, már létező szerfogyasztási problémájuk kezelése céljából keresték az információkat.

4.4 Mi tudja visszatartani a fiatalokat a tiltott dolgoktól?

A megelőző tevékenység kulcskérdése, hogy megtaláljuk azokat a személyeket, akik valóban befolyásolni tudják a fiatalokat. Mint láttuk, az iskola a fiatalok szerint gyenge hatást gyakorol a szerhasználatra és az erőszakos viselkedésre, fontos tehát feltennünk azt a kérdést, hogy vajon mely személyek vagy intézmények lennének erre a feladatra alkalmasabbak.

A fiatalok tiltott dolgoktól való távoltartásában nemcsak a szakemberek szerint van a családnak a legfontosabb szerepe, hanem a megkérdezett fiatalok szerint is (82,6%). A vidéki fiatalok a budapestieknél nagyobb fontosságot tulajdonítanak a családnak. Nem meglepő módon a második leghangsúlyosabb szerep a kortárscsoporté, a barátoké (68%). A rendőrségnek és az edzőknek közepes fontosságot tulajdonítanak e téren. Ez utóbbi eredmény tükrözi azt a tényt, hogy mind a szakértőktől származó információ, mind az iskoláktól kapott információ szerint napjainkban az intézményes szereplők közül valóban a rendőrség szerepe a legnagyobb a bűnmegelőzésben, valamint az alkohol- és drog-prevencióban. A megkérdezettek megítélése alapján a tanárok, és a szociális munkások minimális hatást tudnak gyakorolni annak érdekében, hogy visszatartsák a fiatalokat a tiltott dolgok elkövetésétől.

Amint azt már jeleztük, Magyarországon az utóbbi években ismét előtérbe került a represszív szemlélet a bűnüldözésben. A szakemberek is felhívták a figyelmet arra, hogy ez a szemlélet széles körű társadalmi és politikai támogatottságot élvez. Kérdőívünkben arra is választ kerestünk, hogy a fiatalok mennyire tartják visszatartó erejűnek a büntetést más módszerekhez

képeket. A megkérdezett diákok szerint a leghatékonyabb módja annak, hogy a fiatalokat visszatartsuk a tiltott dolgoktól, az, hogy meghallgatjuk bajukat, problémáikat. Emellett a szabadidő eltöltési lehetőségek javításának, a mostaninál jobb munkaerőpiaci esélyeknek és a színvonalas oktatásnak tulajdonítanak kiemelkedő jelentőséget. Szeretnénk különösképp hangsúlyozni, hogy a fiatalok a legkisebb mértékben a büntetésnek tulajdonítanak visszatartó erőt, sokkal inkább empátiát és jobb életlehetőségeket várnak a felnőttektől és általában a társadalomtól.

A különböző iskolatípusokba járó fiatalok között ezen a téren is szignifikáns különbségek vannak. A büntetést például a szakiskolás tanulók a gimnazistákhoz képest kétszer nagyobb arányban tartják hatékonynak (pontosan: a szakiskolás fiúk 40%-a, a szakközépiskolás fiúk 30%-a és a gimnazista fiúk 20%-a, illetve a szakiskolás lányok 34,4%-a, a szakközépiskolás lányok 22%-a és a gimnazista lányok 14,8%-a). Az alacsonyabb presztízű iskolák tanulói között tehát a legmagasabb a megtorló viselkedés elfogadottsága. Ugyanakkor az elhelyezkedési esélyek javítását is lényegesen fontosabbnak tartják a szakiskolások, mint a gimnazisták (fiúk 56,8% vs 41,8%, lányok 59,1% vs 46,8%). Ennek két oka is lehet: egyrészt a szakképzésben részt vevők a képzés jellegéből adódóan sokkal közelebb vannak ahhoz a pillanathoz, amikor a munkaerőpiacon helyet kell maguknak találniuk, másrészt ők azok, akik szüleik sorsán keresztül is sokkal közelebről élik meg a munkanélküliség lehetőségét. Fontos kiemelni, hogy a problémák meghallgatásának fontosságát illetően az iskolatípusok szerint nincs különbség a fiatalok véleményében, ezt egyformán fontosnak tartják.

Érdekes még megemlíteni, hogy a bűnelkövetésben leginkább érintett csoportban a legmagasabb azok aránya, akik a büntetést egyáltalán nem tartják hatékony prevenciósnak: 18,8% (az egész minta átlaga 9% volt). Ugyanakkor ők azok, akik a legnagyobb arányban tartják visszatartó erejűnek a munkaerőpiaci elhelyezkedés esélyeinek javítását. Ők az átlagnál lényegesen kisebbre értékelik a szülők (68,5%), illetve bármilyen már személy (tanár, szociális munkás, rendőr stb.) bűncselekmények elkövetésétől visszatartó erejét. Számukra nem csupán az iskola vesztette el referenciapont jellegét, de a felnőtt társadalom általában is. Ezeknek a fiataloknak jelentős része nem szólamokat vár a társadalomtól, hanem életesélyei növelését, így talán még lenne esélye a bűnelkövetés útjáról való visszatérésüknek.

4.5 Konkrét prevenciósi tevékenység az iskolákban és a diákok véleményének összevetése

Az iskolai kutatás során 29 budapesti és 27 Veszprém megyei iskolában gyűjtöttünk kérdőíves módszerrel adatokat. Nemcsak a 8-10. osztályba járó tanulókat kérdeztük meg, hanem az igazgatókat is megkértük arra, hogy töltsenek ki egy adatlapot az iskoláról, annak vizsgálatunk szempontjából releváns főbb jellemzői tekintetében (tanulói létszám, hátrányos helyzetű tanulók száma, ingázó tanulók száma, az iskola prevenciósi tevékenysége). Összesen 49 iskola töltötte ki az adatlapot, 7 budapesti iskola nem válaszolt. Az alábbiakban megpróbáljuk összehasonlítani a tanulóktól illetve az iskola vezetésétől származó információkat. Emellett megvizsgáljuk, hogy mennyire célzott vagy ad hoc a megelőzésre fordítható korlátozott erőforrások felhasználása. Fontos lenne ugyanis, hogy azokat az iskolákat éri el leginkább a megelőző programok, ahol sok a veszélyeztetett tanuló.

Az iskolákat három csoportra osztottuk hátrányos helyzetű tanulók aránya alapján.⁸

⁸ Hátrányos helyzetű tanuló az, akit családi körülményei, szociális helyzete miatt rendszeres gyermekvédelmi kedvezményre való jogosultságát a jegyző megállapította.

5. táblázat: Az iskolák megoszlása hátrányos helyzetű tanulók aránya alapján, % (N=49)

	Budapest	Veszprém megye
alacsony (-12%)	36,4	29,6
közepes (13-25 %)	40,9	37
magas (26+ %)	22,7	33,4

Az 5. táblázat adatai mutatják, hogy vidéken jelentősen magasabb a hátrányos helyzetű tanulókat nagyobb tömegben oktató iskolák aránya, mint Budapesten. Budapesten több iskolába jutnak el a prevenciós programok (a válaszadó 22 budapesti iskolából csak ötben nem volt semmilyen megelőzési program, míg Veszprém megyében a 27 megfigyelt iskolából 11-ben nem), ugyanakkor Veszprém megyében célzottabbnak tűnnek. Itt főleg azokat az iskolákat keresik fel, ahol nagyon magas a hátrányos helyzetű tanulók aránya. Ez igazolja a Veszprém megyei Népegészségügyi Szakigazgatási Szerv programjainak⁹ vizsgálata is. A mintánkba került 27 iskolából 10-ben valósítottak meg programokat a 2011/12 tanévben, ebből a 10 iskolából 7-ben kifejezetten magas a hátrányos helyzetű tanulók aránya. Budapesten ezzel szemben a prevenciós programok nem fókuszáltak a leghátrányosabb tanulói összetételű iskolákra.

A következő kérdés az vajon mennyire van összhangban egymással az igazgató által közölt adat, illetve az adott iskola tanulóinak az ilyen programokon való részvételre vonatkozó adatai. Természetesen tisztában vagyunk vele, hogy lehetett az iskolában prevenciós program, de nem biztos, hogy épp a vizsgálatunkba került osztályok tanulói vettek részt benne. Azt azonban a szakértői interjúk alapján feltételezzük, hogy ha egy iskolában vannak prevenciós programok, az valószínűsíthető, hogy a tanulók is tudatában vannak ezek létezésének, valamint hogy az iskolavezetés fontosnak tartja a megelőzést. Az alábbi táblázat bemutatja, milyen mértékben (ha egyáltalán) zajlottak prevenciós programok az iskolában, illetve hogy a tanulók milyen arányban jelezték részvételüket ezekben a programokban.

6. táblázat: A válaszadó diákok hány %-a állítja, hogy részt vett prevenciós programon aszerint, hogy volt-e az iskolájában ilyen program. (Összes iskola = 56)

Az igazgató szerint	Volt valamiféle prevenció az iskolában (N=33)	Nem volt semmiféle prevenció az iskolában (N=16)	nincs adat (N=7)
A tanuló részt vett			
drog/alkohol prevención – Budapest	79,5	44,8	70,5
drog/alkohol prevención – Veszprém megye	84,3	79,0	
drog/alkohol prevenció együtt	82,0	71,4	
erőszak elleni prevención - Budapest	24,4	11,4	15,2
erőszak elleni prevención - Veszprém megye	25,5	17,7	
erőszak elleni prevenció együtt	25,0	16,3	

⁹ A bűnmegelőzési és a szerhasználat visszaszorítását célzó programok a népegészségügyi programok részét képezik. A Népegészségügyi Szakigazgatási Szervek (korábban ÁNTSZ) védőnői és egészségfejlesztői számos ilyen programot, programelemet valósítanak meg.

Hipotézisünket alátámasztják az adatok: azokban az iskolákban, ahol voltak prevenciós programok, a diákok jelentősen nagyobb arányban állították, hogy részt vettek ilyen programokban, illetve a szerfogyasztással kapcsolatban információt szereztek. Ez némiképp megnyugtató lehet a prevenciót végzők számára, hisz tevékenységük a diákok számára legalább „látható”.

5. KÖVETKEZTETÉSEK

A prevenciós megközelítések és programok értékelése kapcsán a szakemberek nagy része egyetértett abban, hogy a megelőző tevékenységet a lehető legkorábbi életkorban meg kellene kezdeni, és a megelőzésnek a kockázati tényezők csökkentését és a kompetenciák fejlesztését kellene célul tűznie multi-professzionális megközelítésben. Jelenleg azonban az egyszeri vagy időben nagyon korlátozott programok a legelterjedtebbek, amelyek a vizsgált célcsoport esetében nem igazán hatékonyak. Egyrészt nem mindenkit érnek el, másrészt sokszor már „túl későn” próbálják a fiatalok viselkedését megváltoztatni. Megkérdeztjeink közül a legfiatalabbak, az általános iskolások tűntek a legfogékonyabbnak a prevenciós programok üzenetének befogadására. Bár napjainkban a represszív, büntető jellegű megközelítések és az elrettentés került a szerfogyasztás és a bűnözés visszaszorításának előterébe, ezek hatékonyságában nem bízunk sem a szakemberek, sem a fiatalok jelentős része. Különösen azok a fiatalok kritikusak ezzel a megközelítéssel szemben, akik már a bűnelkövetés közelébe sodródtak.

Jelentős különbség van a tanulók és a szakemberek véleményében a tanárok és az iskola szerepét illetően a megelőzésben. Míg a szakemberek szerint a jövőben fokozottabb szerepet kellene játszania az iskolának és a tanároknak, addig a fiatalok meglehetősen szkeptikusak ezzel kapcsolatban.¹⁰ Ennek számos oka lehet, talán a legfontosabb a magyar iskola rendszer merev, hierarchikus szerkezete. A középiskolások jelentős része a tanárokat nem tekinti fontos referenciáknak. Az iskola az a hely, ahová el kell járni, de ritkán érzik úgy, hogy ott fontos, életre felkészítő tudásokat, kompetenciákat szereznek. Csaknem ugyanennyire fontos lehet, hogy a tanárképzésben nem jelennek meg hangsúlyosan a prevenció elvégzéséhez szükséges kompetenciák, bár a tanárok gyakran akkor is prevenciós tevékenységet végeznek, ha ennek a diákok (vagy akár ők maguk) nincsenek tudatában. Az ELTE-n korábban létezett gyermekvédelmi MA képzés, de a tanárképzés átalakítása miatt megszüntették. Itt kell megemlíteni azt is, hogy az iskolákban rendkívül alacsony a segítő szakemberek (pl. iskolapszichológus, védőnő, szociális munkás stb.) száma, akik a tanárok munkáját kiegészíthetnék többek között a prevenciós munkában is. Reálisan nem várható, hogy a közeljövőben ez a helyzet megváltozik. Jó lenne tehát, ha legalább a tanárok egy része rendelkezne komolyabb szakértelemmel e területen. Sok tanár nagyon érdeklődő és elkötelezett, azonban saját maguk nem tudják ezeket a képzeteket finanszírozni, az iskola vezetése pedig sok esetben nem tartja ezt fontosnak, vagy szintén nincs elég forrása erre a célra. A központi politikai döntéshozatalnak a bűnmegelőzés (legtágabb értelemben véve) elemeit be kellene illesztenie az iskolai tantervbe, hogy minden gyerek számára hozzáférhető legyen, az iskolavezetés preferenciáitól függetlenül.

A szakemberek és a fiatalok is egyetértenek abban, hogy a szabadidő eltöltés lehetőségeit és helyszíneit fontos lenne megteremteni. Mindkét oldal kiemeli a család és a kortárs csoport fontosságát. A család bevonása illetve működésének javítása a prevenciós tevékenység kulcseleme. A szerfogyasztás és a bűnelkövetés megelőzésében azonban a legfontosabb szerepet nem csupán a szakemberek, de az érintett fiatalok véleménye szerint is a munkaerő-piaci lehetőségek javítása, és a színvonalas

¹⁰ Egy tanuló gondolatai arról, mit tehetne a tanár a prevenció területén: „Semmit, mivel én mint tanár nem arra vagyok kiképezve, hogy mások problémáival foglalkozzak, csak ha a tanórám zavarja”.

oktatás jelenthetné. Elgondolkodtató, hogy 14-17 éves fiatalok milyen reálisan látják saját helyzetüket, mennyire a biztos megélhetést jelentő képzéstől és a munkahelyteremtéstől várják a deviáns viselkedés visszaszorulását. Mindenféle prevenció tevékenység hasznos, ugyanakkor az oktatás és a gazdaság valódi fejlődő pályára állítása nélkül részsikereket érhet csak el.

HIVATKOZÁSOK

Article 1.3 of the Council Decision of 28 May 2001 setting up a European crime prevention network, OJ L 153, 8.6.2001

Communication from the Commission to the Council and the European Parliament. *Crime prevention in the European Union*. Brussels, 12.3.2004 COM(2004) 165 final.

Farrell, A. D., Meyer, A. L., Kung, E. M., & Sullivan, T. N. (2001) Development and evaluation of school-based violence prevention programs. *Journal of Clinical Child Psychology, 30, 207-220.*

Gottfredson, D. C. (1997) School-based crime prevention. In Sherman, L. W., Gottfredson, D. C., MacKenzie, D., Eck, J., Reuter, P., and Bushway, S. (eds.), *Preventing Crime: What Works What Doesn't, What's Promising: A Report to the United States Congress*. U.S. Department of Justice, Office of Justice Programs, Washington, DC, pp. 5.1 – 5.71.

Kulin E. – Darvay S. (2012) Egészségfejlesztés az iskolában. In: Darvay S. (szerk.) *Tanulmányok a gyermekkori egészségfejlesztés témaköréből*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem. 67-81.

Paksi B. et al. (2006) A magyarországi iskolai drogprevenció programok jellemzői. In: *Addiktológia V/1-2*. 5-36.

OECD (2010) *PISA 2009 Results: Executive Summary*. Párizs: OECD. Hozzáférhető: <http://www.oecd.org/pisa/pisaproducts/46619703.pdf> [letöltve: 2013-01-21]

Róbert, P. (2010) Social origin, school choice, and student performance. *Educational Research and Evaluation, 16. 2.* 107-129.

Szivós, P. – Tóth I. Gy. (szerk.) (2013) Egyenlőtlenség és polarizálódás a magyar társadalomban. In: *TÁRKI Monitor Jelentések 2012*. Hozzáférhető: http://www.tarki.hu/hu/research/hm/monitor2012_teljes.pdf. [letöltve: 2013-04-20]

Taylor, B. – Stein N. – Mack A. R. – Horwood, T. J. – Burden R. (2008) *Experimental Evaluation of Gender Violence/Harassment Prevention Programs in Middle Schools*. Final report to National Institute of Justice, USA. ICF International: Fairfax

DOI: 10.18030/SOCIO.HU.2013.4.41

ABSZTRAKT

Tanulmányomban a párkapcsolati instabilitásban mutatkozó nemi különbségeket vizsgálom egy diádkutatás adataira támaszkodva (N = 175 pár; 365 egyén). A kérdőíves kutatás során budapesti és pest megyei családsegítő- és gyermekjóléti szolgálatok igénybevevőit kérdeztem. Adataim így elsősorban az alacsony társadalmi státuszú családokra vonatkoznak.

A férfiak instabilitásával több változó mutatott összefüggést (szülők családi állapota, családforma, gyermekek életkora) és ezek a kapcsolatok erősebbek voltak. Az elemzés során különböző szociodemográfiai változók hatásait vizsgálva azt találtam, hogy több jelentős tényező mint az iskolai végzettség, a válaszadó életkora, nem mutatott kapcsolatot a válás esélyével. Nem befolyásolta továbbá az instabilitást, hogy van-e gyermek a családban.

Az eredmények arra utalnak, hogy gyengül vagy eltűnik a gyermekek családösszetartó ereje. Továbbá a férfiak instabilitása jobban magyarázható szociodemográfiai változókkal, mint a nőké.

KULCSSZAVAK: diádkutatás, nemi különbségek, párkapcsolati instabilitás, válás, szociodemográfiai változók

„The bed is shared, the pillow is not.” – gender differences in partnership instability

ABSTRACT

In the study I examine gender differences in partnership instability based on data of a dyadic research (N = 175 dyad; 365 individuals). In the survey recipients of family support and child welfare services were asked in Budapest and Pest County. As a consequence, the data primarily applies to families with lower socio-economic status.

More variables (parents' marital status, family form, age of children) were associated with men's instability and these correlations were stronger. In the analysis examining the effects of various socio-demographic variables, I found that important factors such as the level of education and the age of respondents did not correlate with the probability of divorce. The presence of children did not affect the instability either.

Results suggest that the cohesive strength of children's presence has become weaker or disappeared. Furthermore, men's instability can be better explained by socio-demographic variables than that of women.

KEYWORDS: dyadic research, gender differences, relationship instability, divorce, socio-demographic variables

---

¹ Semmelweis Egyetem Egészségügyi Közzolgálati Kar Mentálhigiéné Intézet

BEVEZETÉS

A családi instabilitást mint a kapcsolat egy meghatározó jellemzőjét már a korai családszociológiai munkákban is megkülönböztették a kapcsolat minőségének dimenziójától. Cuber és Harroff (1971) munkájukban három olyan stabil házasságtípust (devitalizált, konfliktushoz szokott és passzív-megegyezéses) is leírnak, melyek a minőség dimenziójában alacsony értéket képviselnek. A címben idézett Pilinszky vers (a címe: Életfogytiglan) is erre a kettősségre utal: a megsérült intimitás mellett a kapcsolat stabilitása jelenik meg.

A házassági instabilitás gyakran összemosódik más fogalmakkal és a válás, családbomlás, szakítás szinonimájaként jelenik meg. Bár kétségtelen, hogy a különböző válási arányszámok a családi instabilitás mutatóiként használhatók, azonban ezek az instabilitásnak csak egy részét tudják megragadni. Egyrésztől csak azon házasságokra vonatkoznak, melyeket a bíróság előtt felbontanak. A statisztikában nem láthatjuk a továbbra is házassági kötelékben élő, de különköltöző párokat. Másrésztől a válási arányszámok értelemszerűen csak a házasságot kötött személyekre vonatkoznak, vagyis az élettársi kapcsolatok instabilitása szintén rejtve marad. A válások számát vizsgálva láthatjuk, hogy az elmúlt 15 évben 25.000 körül mozgott a házasságukat felbontók száma, 2007 óta tapasztalunk némi csökkenést. A teljes válási arányszám azonban folyamatosan nőtt a rendszerváltás óta: 2010-ben a házasságok 46%-a végződött válással (Földházi 2012).

A párkapcsolati stabilitás nemi különbségeit vizsgálva többen mutattak rá, s egy korábbi tanulmányban magam is utaltam rá, hogy a nők általában elégedetlenebbek a kapcsolatukkal és inkább merül fel bennük a válás/szakítás gondolata, mint a férfiakban (Bumpass – Martin – Sweet 1991; Huber – Spitze 1980; Pilinszki 2012). Az eltérés hátterében egyrészt az eltérő kapcsolati elvárások állhatnak, másrészt olyan tényezők befolyásolhatják, mint a női munkavállalás, a háztartási munkák megosztása a felek között, gyermekek életkora és száma. Tanulmányomban a párkapcsolati instabilitás legfontosabb meghatározói mentén vizsgálom a nemi sajátosságokat.

IRODALMI ÁTTEKINTÉS

A párkapcsolati instabilitás kapcsán számos háttérváltozó hatását vizsgálták a korábbi kutatásokban. Ezek a kutatások azonban az élettársi kapcsolatban élők instabilitásával csak érintőlegesen foglalkoztak; elsősorban a házasságok felbomlása, a válásra való hajlam volt a fókuszban. Bumpass és munkatársai (1991) a változók négy fő blokkját határozták meg, melyek befolyásolhatják a házassági instabilitást:

1. családi háttér (származás, anya iskolai végzettsége, részesül-e a család segélyben, vallási hovatartozás, ép családban nőtt-e fel);
2. a válaszadó jellemzői a házasságkötéskor (házassági kohorsz, életkor, iskolai végzettség, együtt éltek-e a házasság előtt, volt-e házasság előtti terhesség);
3. homogámia és heterogámia (életkorbeli különbség, iskolai végzettségbeli különbség, felekezeti/vallási különbség, különbség a szülői család épsége tekintetében, a férj volt-e korábban házas);
4. a friss házasok jellemzői (a házasság első évében kezdett-e meg iskolát, kezdett-e dolgozni, a férjet besorozták-e).

A házasságok instabilitásról szóló közgazdasági megközelítésű munkájában Gary Becker és munkatársai (1977) a válás esélyének csökkenését a férjek keresetének növekedésével, a párkeresésre fordított idő (házasságkötés életkora) növekedésével, a házasság-specifikus tőke (pl. gyerekek) gyarapodásával magyarázták. Ezzel szemben a családbomlás valószínűsége növekszik a férj keresetének váratlan csökkenésével, a feleség (férjhez viszonyított) jövedelmének növekedésével és abban az esetben, ha a felek különböző jellemzői között jelentős különbség van. Huber és Spitze (1980) azonban felhívják a figyelmet arra, hogy a különböző tényezők másként hathatnak arra, ahogy a feleség, illetve a férj gondolkodik a házasságról és a válásról.

A párkapcsolati instabilitásban fontos szerepet játszanak tehát a *szülői család jellemzői*. A válással érintett családban felnővőknek egyrészt kevesebb lehetőségük van elsajátítani a sikeres házassághoz szükséges szerepeket és készségeket, másrészt a szüleiknél azt láthatták, hogy a házasság felbontása megfelelő kiút lehet egy boldogtalan kapcsolatból. A válás generációk közötti hatását több tanulmányban is bemutatták (Amato 1996, Bumpass – Martin – Sweet 1991, Keith – Finlay 1988). Keith és Finlay (1988) például a szülők családi állapotának többek között a gyermek későbbi válási valószínűségére való hatását vizsgálták. Azoknál a férfiaknál, akiknek anyja több mint 12 iskolai osztályt végzett, a vizsgált független változók (szülők elváltak-e; házasságkötési életkor; iskolai végzettség; kor) közül csak a házasságkötési életkor hatása volt szignifikáns. Az alacsonyabb iskolai végzettségű anyák fiainál a szülők válása statisztikailag szignifikáns, de nagyon gyenge hatással volt a saját válására. A modellben az életkor hatása mellett szintén a házasságkötéskor betöltött életkor magyarázza a variancia legnagyobb hányadát. A nőknél éppen az ellentettjét találták: a magasabb iskolai végzettséggel rendelkező anyák gyermekeinél erősebb kapcsolat mutatkozott a szülők és a saját válása között, mint az alacsonyabb iskolai végzettségű anyák lányainál.

A *házasságkötéskor betöltött életkorra* többen úgy utaltak mint a házasság felbomlásának egyik legjobb előrejelzőjére (Bumpass – Martin – Sweet 1991; Keith – Finlay 1988). A korai házasságot kötők kevesebb időt fordítanak a megfelelő partner keresésére, feltehetően kevésbé felkészültek a házassági szerepekre (Becker – Landes – Michael 1977, Booth – Edwards 1985). Becker hipotéziseit felülvizsgálva Huber és munkatársai azt találták, hogy a házasságkötési életkor negatív hatással van a válási hajlamra a nőknél, de a férfiaknál nem találtak szignifikáns kapcsolatot (Huber – Spitze 1980). A korai házasságokkal kapcsolatban többen felhívták a figyelmet azokra az élethelyzetekre, melyek „kikényszerítik” a házasságot, például korai terhesség, menekülés a rossz családi körülmények elől egy új életbe (Amato 1996). Booth és Edwards (1985) kutatása alapján láthatjuk azonban, hogy nem csak a korai, hanem a későn kötött házasságok is sérülékenyebbek.

Egy másik tényező, ami rendszerint megjelenik a házassági stabilitás vizsgálatokor, a *heterogámia-homogámia* kérdésköre. A vallási, faji-etnikai, életkorbeli és iskolai végzettségbeli hasonlóságok/különbségek szerepét Becker és munkatársai (1977) is kiemelik munkájukban. Eszerint ezekben a fontos dimenziókban való eltérés esetén a felek számára a házasság kevesebb haszonnal jár, és magasabb a válás esélye. Az adatok azonban csak részben támasztják alá a hipotéziseket. Huber és Spitze (1980) vizsgálatában az iskolai végzettségbeli különbség egyik félnél sem befolyásolja a válás felmerülésének valószínűségét. A korkülönbség csak a férfiaknál mutat összefüggést az instabilitással, azoknál, akik a feleségüknél idősebbek, ritkábban merül fel a válás gondolata.

Következő szempont lehet a *felek jövedelmének nagysága, illetve egymáshoz viszonyított aránya*. Elterjedt magyarázat a válások számának növekedésével kapcsolatban a női munkavállalás általánossá válása, aminek következtében a feleségek egzisztenciálisan szabadabbak a férjük keresetétől és könnyebben szánják rá magukat a házasság felbontására (Becker – Landes

– Michael 1977, Hiedemann – Suhomlinova – O’Rand 1998). Huber és Spitze (1980) vizsgálata alapján azonban sem a férj, sem a feleség abszolút keresetének nincs hatása a válási hajlam alakulására, továbbá a jövedelmek egymáshoz viszonyított aránya sem befolyásolja számottevően azt. A nők munkatapasztalatát (hány évet dolgozott az elmúlt 10 évben) vizsgálva azonban összefüggés mutatkozott a párkapcsolati instabilitással mindkét nem esetén.

A korábbi kutatásokban elsősorban házasságok instabilitását vizsgálták, az élettársi kapcsolatban élőkre kevesebb figyelem irányult. A párkapcsolati instabilitás családforma (házastárs vagy élettárs) szerinti vizsgálatai egybecsengően arról számolnak be, hogy a házasságban élők kapcsolatai stabilabbnak bizonyulnak, mint az élettársi kapcsolatban élő pároké (Amato et al. 2003, Dush et al. 2004, Pongrácz 2009).

Jelen tanulmányban elsősorban Bumpass és munkatársai munkája (1991) és Becker (1977) hipotézisei alapján a következő tényezők mentén vizsgálom a családi instabilitás nemi eltéréseit:

1. Családi háttér (szülők családi állapota; 18 éves koráig ép családban nőtt-e fel?)
2. Családforma (élettársi vagy házastársi kapcsolatban él?)
3. Homogámia-heterogámia: életkorbeli, iskolai végzettségbeli, felekezeti különbségek
4. Gyermekek száma és életkora
5. Jövedelem nagysága és a válaszadó jövedelmének a családi bevételhez viszonyított aránya.

A házasságkor betöltött életkor szerepét mindkét tanulmány kiemeli, azonban az élettársi kapcsolatok vizsgálatánál több dilemma is felmerül a kérdés konceptualizálása és operacionalizálása kapcsán, így ebben az írásban eltekintettem ennek elemzésétől. Kiegészítettem viszont a háttérváltozók listáját a családformával, ami az említett vizsgálatokban (a vizsgált célcsoport miatt) nem szerepelt.

MÉRŐESZKÖZÖK

A párkapcsolati instabilitás mérésére egyrészt egy ötelemű, „igen-nem” kérdésből álló szettet használtam, így rákérdeztem kognitív és viselkedésbeli tényezőkre is (pl: „Az elmúlt egy év alatt érezte Ön, hogy kapcsolatuk bajban van?; Az elmúlt egy év során felmerült-e Önben a válás/különválás gondolata?; Az elmúlt egy év során beszélgetett-e valakivel válási/különválási szándékáról?). Az öt kérdésből egy instabilitás indexet hoztam létre, ahol 0 jellemzi a legstabilabb, 5 pedig a leginstabilabb kapcsolatot.

Az instabilitás mérésére szolgált egy közvetlen kérdés is: a válaszadók egy ötfokú skálán értékelték a válás esélyét (1 – nagyon kevés, 5 – nagyon nagy az esélye a kapcsolat felbontásának). A változó eloszlása miatt a nagy (4) és nagyon nagy (5) értéket összevontam, így a változó négykategóriás lett.

A két instabilitás-mutató bevonásával főkomponens-elemzést végeztem (Bartlett-teszt szignifikáns; magyarázott variancia 78%), az elemzéseket az így elmentett főkomponens szókövekkel végeztem.

Az elemzésbe bevont független változókat (életkor, iskolai végzettség, jövedelem, stb.) a szokásoknak megfelelően mértem, néhányat eloszlásuk miatt újrakódoltam. A felek közötti különbségeket (heterogámiát) mérő változókat rendre úgy képeztem, hogy a női partner értékét kivontam a férfiéből.

A KUTATÁS ÉS MINTA BEMUTATÁSA

A párkapcsolati jellemzőket fókuszba helyező vizsgálatokkal kapcsolatban már a nyolcvanas években megjelent az igény, hogy a kutatás ne csak az egyik féltől (többnyire a kapcsolat női tagjától) származó adatokra támaszkodjon, hiszen a kapcsolat alakulását mindkét fél véleménye, attitűdje és viselkedése befolyásolja (Booth–Johnson–Edwards 1983; Thompson–Walker 1982). A tanulmányomban bemutatott kutatás mindkét fél megkérdezésével történt.

A párkapcsolati minőségre és stabilitásra irányuló kérdőíves adatfelvétel 2012. szeptember és december között zajlott, melynek során budapesti és Pest megyei családsegítő- és gyermekjóléti szolgálatok/központok klienseit kérdeztük kapcsolatukról. A vizsgálatban négy fővárosi intézmény (Óbuda, Zugló, 16. kerület, Pesterzsébet) és öt Pest megyei szolgálat (Cegléd, Dunakeszi, Gödöllő, Nagykőrös és Szigethalom) vett részt.

Mindegyik szolgálatnál életkor szerint rétegzett lista készült a párkapcsolatban élő 18 és 65 év közötti kliensekről, amiből 280 fő került kiválasztásra. Az önkitöltős kérdőívet a szolgálatok munkatársai juttatták el a kiválasztott személyekhez és partnerükhöz, s amennyiben szükség volt rá, segítettek az értelmezésben. 175 pártól érkezett vissza kérdőív, valamint további 15 olyan személy is kitöltötte, akinek partneréről nincs adatunk.

A minta jellemzői alapján láthatjuk, hogy egy sajátos populációról van szó (1. táblázat). A mintában szereplő férfiak átlagosan 3,5 évvel idősebbek a partnerüknél. A férfiak foglalkoztatási aránya a vizsgált területre jellemző adatoktól 12%-kal tér el (teljes népesség:² 70%; minta 58%), a nők esetén azonban kétszeres különbséget láthatunk (teljes népesség: 61%; minta: 31%). Az iskolai végzettség tekintetében a mintában is megfigyelhető, hogy a fővárosiak magasabb végzettséggel rendelkeznek, azonban ez is elmarad a teljes lakosságban tapasztalható arányoktól.

1. táblázat - A minta főbb jellemzői

	Nők		Férfiak	
	N=185		N=180	
Foglalkoztatott (%)	31,4		58,1	
Iskolai végzettség (%)				
általános iskola	53,8		41,6	
szakmunkás	16,3		32,6	
érettségi	22,8		16,9	
felsőfokú	7,1		9	
Partnerkapcsolat típusa - házasság (%)	54,1		56,7	
Település (%)				
Budapest			50,5	
Pest megye			49,5	
	Átlag	Szórás	Átlag	Szórás
Életkor	39,6	10,4	43,2	11,0
Jövedelem (Ft)	55.898	45.146	76.642	68.348

² A fővárosi és Pest megyei teljes lakosságra vonatkozó adatok forrása: Népszámlálás 2011, saját számítás.

Eredmények

A diád-kutatásokból származó adatok sajátossága, hogy azok nem minősülnek egymástól független megfigyelésnek, így különböző gyakran használt statisztikai eljárások (mint az ANOVA, a regresszió-elemzés) feltételei sérülnek. A diádikus adatok kezelése és elemzése során az adatok egymástól való függőségének (*nonindependence*) figyelmen kívül hagyása súlyos módszertani hibának számít. Szintén nem túl szerencsés megoldás az adatok kezelésére az a stratégia, ha az adatokat két mintaként kezeljük, hiszen így sok jelentős információ elveszik (Kenny–Kashy–Cook 2006). Abban az esetben viszont, amikor megkülönböztethető diádokról van szó (mint például heteroszexuális párok) és az elemzés tárgya éppen a megkülönböztető változó hatásaira vonatkozik, az adatok két mintaként való kezelése indokolt lehet (Dunn et al. 2011; Marsac–Alderfer, 2011). Mivel a párkapcsolati instabilitás nemi jellegzetességeit vizsgálom, tanulmányomban én is ezt az elemzési metódust alkalmaztam.

A vizsgált instabilitás mutatók alapján elmondható, hogy a válaszadók kb. 60%-a stabilnak ítéli kapcsolatát – nagyon kicsi az esélye a válásnak, illetve nem merült fel a válás gondolata az elmúlt egy évben. A válás esélyénél a két nemnél századra megegyezik az átlag, és az értékek közötti eloszlásnál sem látunk jelentős különbséget. Az instabilitás-index esetén a nőknél valamennyivel magasabb az átlag és nagyobb arányban mutatnak magas értéket (4–5), mint a férfiak ($\text{Khi}^2(5, N = 365) = 12,56, p < 0,05$).

2. táblázat – Instabilitás-mutatók gyakorisági eloszlása

	Nők (%)		Férfiak (%)	
	Instabilitás-index N=186	Válás esélye N=185	Instabilitás-index N=179	Válás esélye N=178
0	58,6	-	62,0	-
1	12,4	62,7	8,9	62,9
2	5,4	17,8	5,6	16,3
3	3,8	13,0	11,7	15,2
4	11,3	6,5	6,7	5,6
5	8,6	-	5,0	-
Átlag	1,23	1,63	1,07	1,63
Szórás	1,8	0,9	1,6	0,9

Megjegyzés: A válás esélye a kategória-összevonás miatt 1-4 között vesz fel értékeket.

A vizsgált háttérváltozók kapcsolatát a párkapcsolati instabilitással először varianciaanalízissel elemeztem. A két alapvető háttérváltozó (iskolai végzettség, életkor) közül egyik sem mutat szignifikáns összefüggést az instabilitással.

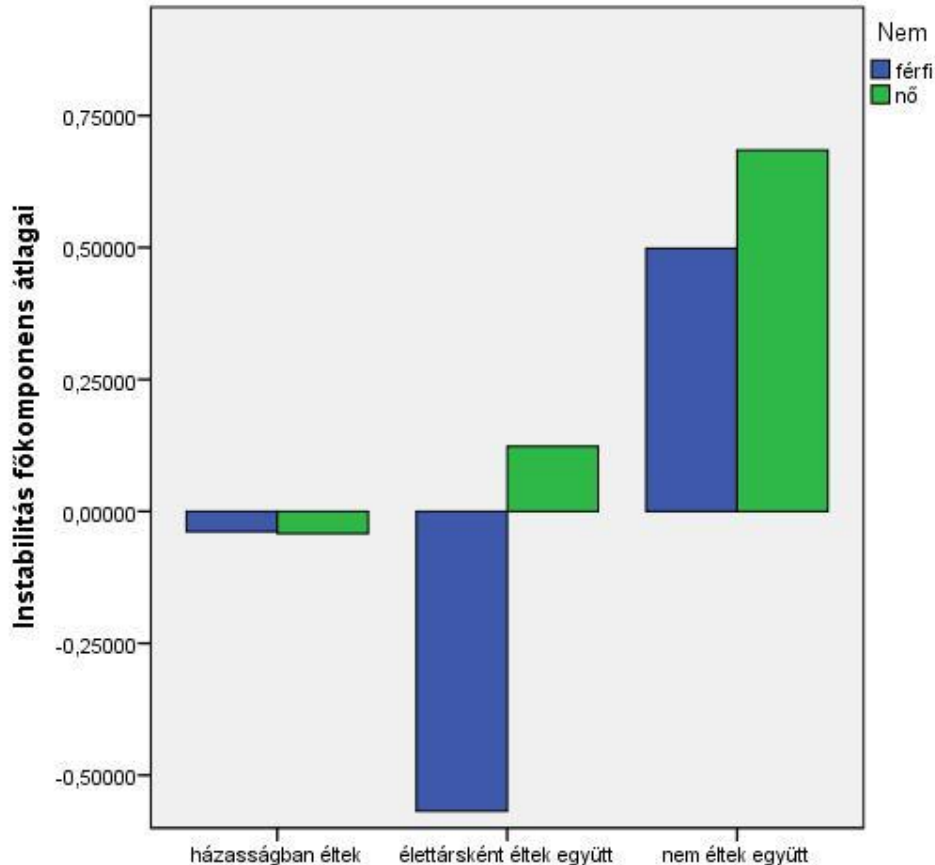
1. Családi háttér

A szülők jelentős hányada (84,5%) a megkérdezett születésekor házasságban, 7,5%-uk élettársként, 8%-uk pedig nem élt együtt. A válaszadók 64,2%-a ép családban élt 18 éves koráig.

A szülők családi állapota a megkérdezett születése időpontjában mindkét nemnél összefüggést mutat a kapcsolat instabilitásával (Férfiak – Sig.: 0,018; $F(2; 170)=4,099$; Nők – Sig.: 0,042; $F(2;180)=3,233$). Amint az 1. ábrán is láthatjuk, akiknek a szülei házasságban éltek születésükkor, alacsony instabilitást mutatnak saját párkapcsolatukban, míg azoknál, akiknek szülei nem

éltek együtt, növekszik a válás esélye. A szülők élettársi kapcsolatánál azonban azt láthatjuk, hogy a nők magasabb, a férfiak viszont jóval kisebb instabilitást mutatnak.

1. ábra - Szülők családi állapota és a párkapcsolati instabilitás főkomponens átlagai

Az a tény, hogy a válaszadó 18 éves koráig ép családban élt, vagy válás, illetve az egyik szülő halála miatt felbomlott a család, egyik nemnél sem mutatott összefüggést a megkérdezettek párkapcsolati stabilitásával.

2. Családforma

Az élettársi kapcsolatban élőknel akár a nőket, akár a férfiakat vizsgáljuk, magasabb instabilitás-értékeket tapasztalunk, mint a házasságban élőknel, azonban a változók közötti kapcsolat csak a férfiaknál szignifikáns (Sig.: 0,013; $F(1;175)=6,354$).

3. Homogámia-heterogámia: életkorbeli, iskolai végzettségbeli, felekezeti különbségek

A válaszadók életkorát vizsgálva láthatjuk, hogy nagyjából egytizedük azonos évben született a partnerével, 20%-uknál a nő az idősebb, 70%-uknál pedig a férfi. A legnagyobb korkülönbség, ahol a férfi az idősebb: 26 év; ahol pedig a nő: 13 év. Az átlagos különbség a férfiak „javára” 3,6 év. A korkülönbség és a párkapcsolati instabilitás viszonylatában nem találhatunk szignifikáns összefüggést egyik nemnél sem.

Az iskolai végzettségbeli különbségek esetében azt láthatjuk, hogy a megkérdezettek 13%-ánál a nő rendelkezik magasabb iskolai végzettséggel, a válaszadók 22%-ánál pedig a férfinak van magasabb iskolai végzettsége. Az esetek döntő

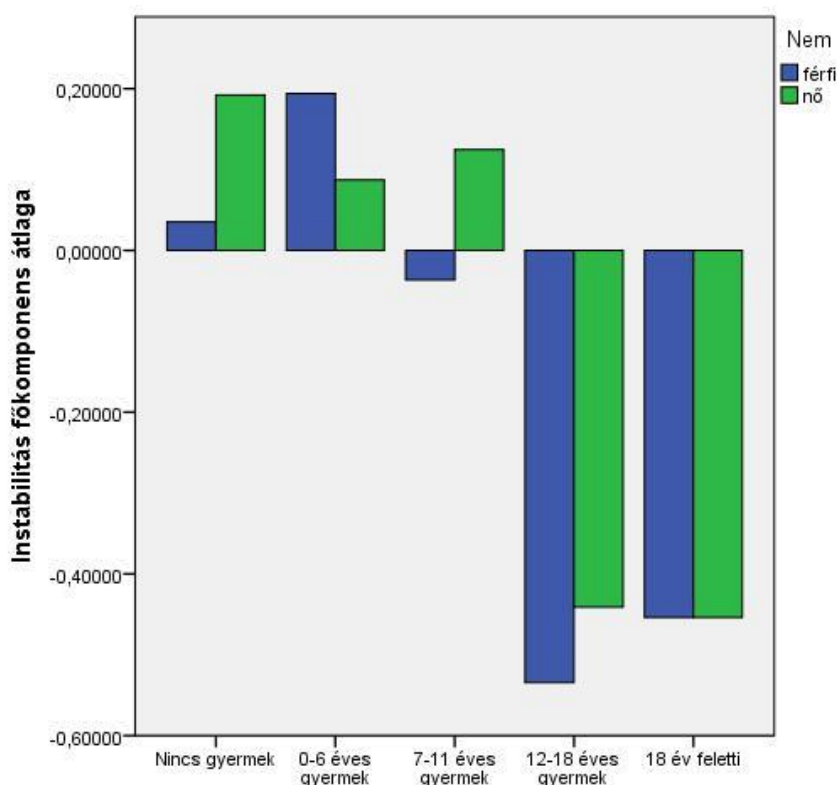
többségében (65%) az iskolai végzettség tekintetében homogámnak tekinthető a kapcsolat. A férfiaknál kirajzolódik egy tendencia, miszerint női „túliskolázottság” felől a férfi „aluliskolázottság” felé emelkedik az instabilitás értéke, azonban ez a kapcsolat sem szignifikáns.

A válaszadók döntő többségének (85%) kapcsolata a vallásos-nem vallásos megkülönböztetés alapján homogámnak tekinthető. A felekezethez tartozók esetén is azt látjuk, hogy a válaszadók kétharmada azonos egyházhoz tartozik. Mindkét változónál magasabb a heterogén párok instabilitása, azonban ezúttal sem beszélhetünk szignifikáns összefüggésről.

4. Gyermek szám és életkora

A válaszadók egyharmadának nincs gyermek a háztartásban, egyharmaduknál 0-6 éves, 15%-uknál 7-11 éves, szintén 15%-uknál 12-18 éves a legfiatalabb gyermek a családban, 5%-uknál pedig már nagykorú gyermekükkel élnek együtt. Az, hogy a pár nevel-e gyermeket vagy sem, nem mutat összefüggést az instabilitással. A nőknél a legmagasabb az instabilitás akkor, ha nincsen gyermekük, azonban a különbség nem szignifikáns. Mindkét nemnél szignifikáns kapcsolat mutatkozik azonban az instabilitás és a legfiatalabb gyermek életkora között. Amint a 2. ábrán is láthatjuk, mindkét nemnél akkor csökken az instabilitás, amikor a legfiatalabb gyermek eléri a 12 éves kort. A Scheffe-próba szerint is a két idősebb életkori kategóriába tartozók különböznek szignifikánsan a fiatalabb gyermekes szülők csoportjától, de a gyermektelenektől is (Nőknél: Sig.: 0,034; F(4;181)=2,662; Férfiaknál: Sig.: 0,010; F(4;174)=3,450).

2. ábra - A legfiatalabb gyermek életkora és az instabilitás főkomponens átlagai

5. Jövedelem nagysága és a válaszadó jövedelmének a családi bevételhez viszonyított aránya

A jövedelem és a családi jövedelem változót újrakódoltam, úgy hogy négy egyenlő elemszámú csoport jött létre. A szegényebbek (1. jövedelmi csoport) és a magasabb jövedelemmel rendelkezők (4. jövedelmi csoport) mutattak nagyobb stabilitást, a két középső csoportnál magasabb instabilitásértéket láthatunk. Akár a megkérdezett jövedelmét, akár a családi összjövedelmet vizsgáljuk, a tapasztalt különbség statisztikailag nem szignifikáns.

A felek jövedelmi viszonyait két arányszám alapján vizsgáltam: 1. a megkérdezett hozzájárulása a családi összjövedelemhez (megkérdezett jövedelem/családi összjövedelem) 2. egymáshoz viszonyított jövedelem (megkérdezett jövedelme/partnere jövedelme). Egyik esetben sem találhatunk szignifikáns kapcsolatot a stabilitás-mutatóval.

3. táblázat – A szociodemográfiai háttérváltozók és az instabilitás kapcsolata (ANOVA)

	Instabilitás-főkomponens	
	Férfiak	Nők
Iskolai végzettség		
Életkor		
<i>Családi háttér</i>		
szülők családi állapota	**	**
18 éves koráig teljes-e a család		
Családforma	**	
<i>Heterogámia-homogámia</i>		
Életkor		
iskolai végzettség		
Vallásos-e		
Felekezet		
<i>Gyermekek</i>		
Száma		
Életkora	**	**
Jövedelem		
Abszolút		
Relatív		

Megjegyzés: * A kapcsolat 0,1 szinten szignifikáns

** A kapcsolat 0,05 szinten szignifikáns

A különböző háttérváltozók egyenkénti elemzését követően hierarchikus regresszió-elemzéssel vizsgáltam a vizsgált változók összefüggéseit a párkapcsolati instabilitással.

4. Táblázat - Többváltozós regresszió-elemzés eredményei
függő változó: Instabilitás főkomponens – férfi al minta

	B	Beta	t	Sig.
Életkor	-,020	-,248	-1,690	,094
Iskolai végzettség (ref. 8 általános)				
Szakiskola	,293	,147	1,418	,159
Érettségi	,154	,063	,561	,576
Felsőfokú	,692	,205	1,770	,080
Családforma - Élettársi vagy házastársi kapcsolatban él?	,295	,146	1,801	,091
18 éves koráig teljes családban élt-e?	-,029	-,015	-,181	,871
Szülők családi állapota – házasság vs többi	-,811	-,335	-2,854	,006
Korkülönbség	,038	,252	2,051	,043
Iskolai végzettségbeli különbség	-,151	-,127	-1,301	,196
Felekezeti különbség	,109	,060	,613	,541
Van-e gyermekük?	,153	,078	,496	,621
Gyermekek száma	-,031	-,054	-,465	,643
Legfiatalabb gyermek életkora	-,022	-,182	-1,361	,177
Relatív jövedelem (partnerhez képest)	-,000	-,119	-1,267	,208
Jövedelem	-,000	-,087	-,787	,433
Családi jövedelem	,000	,023	,243	,765
Relatív jövedelem (családi összjövedelemhez képest)	,000	,315	3,370	,001
Konstans	-1,877		-1,675	,088
Sig.:	0,004			
R ²	0,345			
Korrigált R ²	0,261			

A férfiak esetében a modellbe épített háttérváltozók elég nagy hányadot, több mint 26%-ot magyaráznak a párkapcsolati instabilitás heterogenitásából, a 4. táblázatból láthatjuk azonban, hogy a vizsgált változók közül csak néhány hatása szignifikáns. A párkapcsolati instabilitást leginkább meghatározó tényező a szülők családi állapota a megkérdezett születésekor ($\beta=-0,344$). Nem csak a szülők családi állapota, de a saját kapcsolati forma is hatással van a stabilitásra. A házastársi kapcsolatban élő férfiaknál ritkábban merül fel a válás gondolata, mint az élettársi kapcsolatban élőkénél ($\beta=0,146$).

A családi összbevételekhez viszonyított jövedelem arányának növekedése szintén a stabilitás felé hat ($\beta=0,315$), azok a férfiak, akik nagyobb mértékben járulnak hozzá a családi kasszához, ritkábban gondolnak a válásra.

Az életkor és a felek közötti korkülönbség is jelentős tényező az instabilitás alakulásában: az életkor növekedésével csökken a mutató értéke ($\beta=-0,248$), a korkülönbség növekedése pedig az instabilitás felé hat ($\beta=0,252$).

A nőknél ugyanezen változókkal épített modell nem szignifikáns (Sig.: 0,902), mindössze egy változó mutatott kapcsolatot az instabilitással, a partner keresetéhez viszonyított jövedelem (Sig.: 0,078; $\beta=-0,190$).

Diszkusszió és következtetések

A párkapcsolati instabilitás nemi különbségeit ezen a speciális mintán vizsgálva a legjelentősebbnek eltérés, hogy a férfiaknál több és erősebb kapcsolat mutatkozik az elemzésbe vont háttérváltozókkal, míg a nőknél alapvetően nem jellemző, hogy ezek a tényezők határoznák meg az instabilitást. A férfiaknál a függő változó heterogenitásának jelentős részét magyarázzák ezek a szociodemográfiai és a homogámiára-heterogámiára vonatkozó kérdések, a nőknél azonban nem játszanak fontos szerepet. Elképzelhető, hogy a nőknél a kapcsolat minőségét befolyásoló tényezők (elégedettség a kapcsolattal, konfliktusok gyakorisága, konfliktuskezelés módja) nagyobb mértékben járulnak hozzá a válás felmerüléséhez.

A származási családra vonatkozóan két változót vizsgáltam: a szülők családi állapotát a megkérdezett születésekor; valamint, hogy a megkérdezett 18 éves koráig ép családban élt-e.

A korábbi kutatásokkal összhangban elmondható, hogy a szülők családformája befolyásolja gyermekük majdani kapcsolati stabilitását. Mindkét nemnél magas instabilitás-értéket láthatunk azoknál, akiknek szülei nem éltek együtt születésekor, és alacsony értéket azoknál, akiknek szülei házasságban éltek. Az élettársi kapcsolat esetén a két nemnél egymástól elütő eredményeket tapasztalunk: a férfiaknál alacsony, a nőknél pedig magas az instabilitás.

Meglepő eredmény, hogy a szülői család épsége nincs hatással a kapcsolat instabilitására. A korábbi kutatások arra mutattak rá, hogy a szülői válás negatívan hat a stabilitásra (Amato 1996), vizsgálatomban azonban nem találtam ilyen összefüggést. Ennek egyik oka lehet az is, hogy az ép családot úgy definiáltam, hogy 18 éves koráig mindkét szülőjével együtt élt. A család felbomlásának okát (szülők válása, illetve az egyik szülő halála) külön nem vizsgáltam. Bumpass és munkatársai (1991) eredményei alapján elképzelhető az is, hogy a két hatás (elvált szülők pozitív, szülő halála negatív) kioltja egymást.

A megkérdezett családformája (házastárs vagy élettárs) csak a férfiaknál mutat szignifikáns kapcsolatot az instabilitással. A korábbi kutatásokkal összecseng a változók közötti kapcsolat, azonban nem várt eredmény, hogy a nők esetén nem találok szignifikáns összefüggést. Ez talán arra utalhat, hogy a nők (legalábbis a vizsgált populációban) kapcsolati formától függetlenül, könnyebben elköteleződnek partnerük mellett.

A különböző jellemzők mentén mutatott hasonlóság/eltérés a felek között kis mértékben és szintén csak a férfiaknál van hatással az instabilitásra. A többváltozós modellben (regresszió-elemzés) csak a korkülönbség volt szignifikáns. Az alacsony elemszám miatt a felekezetek tekintetében nem tudtam olyan részletes bontásban vizsgálni, mint a korábban e szempontokat figyelembe vevő kutatások. Huber és Spitze (1980) a legjelentősebb különbséget azoknál a kapcsolatoknál írták le, ahol a férfi protestáns a nő pedig katolikus vagy nem vallásos. Ez az adat arra utal, hogy a férfiakat – bizonyos speciális esetekben – inkább befolyásolja a felekezeti különbség, mint a nőket. A kutatás alapján mindenképp elmondható, hogy a vizsgált populációnál sem a vallásos-nem vallásos dichotómia, sem a különböző felekezethez tartozás nem befolyásolja az instabilitást. A vallásosság és vallási különbségek részletesebb vizsgálatánál mindenképp szükséges lenne bevonni a vallásosság egyéb dimenzióit is (pl. vallásgyakorlás rendszeressége).

Korábbi kutatások (Heaton 1990, Kalmijn 1999) és a közvélekedés szerint a gyermekeknek házasság-összetartó ereje van. Sokszor találkozhatunk olyan kijelentésekkel, hogy „a gyermekek miatt nem válunk el, esetleg, majd ha ők felnőnek”. A hazai vizsgálatokból származó empirikus adatok azonban nem támasztják ezt alá.

A gyermekek szerepét vizsgálva az instabilitásban egy országos adatfelvételt elemző tanulmányomban utaltam rá, hogy csökken a gyermekek házasság/kapcsolatmegtartó szerepe (Pilinszki 2012). Ahogy az országos mintában, itt is azt láthatjuk, hogy a 6 évesnél fiatalabb gyermekes szülőknél a legmagasabb az instabilitás értéke, szemben Huber és Spitze eredményeivel, akik tanulmányukban a nők esetén azzal magyarázzák a válás felmerülése esélyének növekedését a 11 év feletti gyermekeknél, hogy a gyermekek önállósodásával csökken az anyák kettős elkötelezettsége (Huber – Spitze 1980). A magyar eredmények – mind az országos, mind családsegítő minta esetében – azonban arra utalnak, hogy nem csak eltűnt ez az összefüggés, de meg is fordult: a 11 év feletti gyermekek szülei nagyobb stabilitásról számolnak be.

A gyermekek családösszetartó erejének gyengülésére utalnak a válással kapcsolatos attitűdökre vonatkozó eredmények is. 2008-ban a megkérdezett nők háromnegyede egyetértett a boldogtalan házasságok felbontásával, a meglévő gyermek ellenére (S. Molnár 2011).

A párkapcsolati instabilitás további vizsgálata során mindenképp szükséges figyelembe venni azt, hogy más tényezők állnak a férfi és női válási szándék mögött. Jelen tanulmányban láthattuk, hogy a férfiak kapcsolati instabilitását több szociodemográfiai változó is meghatározza, azonban a nőknél máshol kell keresnünk ennek okait.

A kérdéskör vizsgálatához elengedhetetlen a párok együttes vizsgálata, aminek során a diádok jellemzőire vonatkozó információk is elemezhetőek.

Korlátok

Az eredmények értelmezésekor mindenképp figyelembe kell vennünk, hogy egy speciális mintáról van szó, amelyben az országos átlaghoz képest jelentős különbség mutatkozik az iskolai végzettségben, a munkaerő-piaci státuszban és jövedelmi viszonyokban is. Az alacsony társadalmi státusz mellett mindenképp számításba kell venni egyfajta földrajzi szűkítést is, hiszen könnyen elképzelhető, hogy a közép-magyarországi régióból elmozdulva más eredményeket kapnánk.

HIVATKOZÁSOK

- Amato, P. R. (1996) Explaining the intergenerational transmission of divorce. *Journal of Marriage and the Family* 628–640.
- Amato, P. R. – Johnson, D.R. – Booth, A. – Rogers, S. J. (2003) Continuity and change in marital quality between 1980 and 2000. *Journal of Marriage and Family*. 1. 1-22.
- Becker, G. S. – Landes, E. M. – Michael, R. T. (1977) An economic analysis of marital instability. *The Journal of Political Economy* 1141–1187.
- Booth, A. – Edwards, J. N. (1985) Age at marriage and marital instability. *Journal of Marriage and the Family* 67–75.
- Booth, A. – Johnson, D. – Edwards, N. J. (1983) Measuring marital instability. *Journal of Marriage & the Family*. 45. 387–394.
- Bumpass, L. L. – Martin, T. C. – Sweet, J. A. (1991) The impact of family background and early marital factors on marital disruption. *Journal of Family Issues*. 1. 22–42.
- Cuber, J. F. – Harroff, P. B. (1971) *Five types of marriage. Family in transition*. Boston: Little, Brown.
- Dunn, M. J. – Rodriguez, E. M. – Miller, K. S. – Gerhardt, C. A. – Vannatta, K. – Saylor, M. – Scheule, C. M. – Compas, B. E. (2011) Direct Observation of Mother–Child Communication in Pediatric Cancer: Assessment of Verbal and Non-verbal Behavior and Emotion. *Journal of pediatric psychology*. 5. 565–575.
- Dush, C. M. K. et al. (2004) The relationship between cohabitation and marital quality and stability: Change across cohorts? *Journal of Marriage and Family*. 3. 539–549.
- Földházi E. (2012) Válás. In: Őri P. – Spéder Z. (szerk.) *Demográfiai Portré*. Budapest: KSH-NKI. 21–30.
- Heaton, T. B. (1990) Marital stability throughout the child-rearing years. *Demography*. 1. 55–63.
- Hiedemann, B. – Suhomlinova, O. – O'Rand, A. (1998): Economic independence, economic status, and empty nest in midlife marital disruption. *Journal of Marriage and the Family*. 1. 219-231.
- Huber, J. – Spitze, G. (1980) Considering divorce: An expansion of Becker's theory of marital instability. *American Journal of Sociology* 75-89.
- Kalmijn, M. (1999) Father involvement in childrearing and the perceived stability of marriage. *Journal of Marriage and the Family* 2. 409-421.
- Keith, V. M. – Finlay, B. (1988) The impact of parental divorce on children's educational attainment, marital timing, and likelihood of divorce. *Journal of Marriage and the Family* 797–809.
- Kenny, D. A. – Kashy, D. A. – Cook, W. L.. (2006) *Dyadic data analysis*. New York: Guilford Press.
- Marsac, M. L. – Alderfer, M. A. (2011) Psychometric properties of the FACES-IV in a pediatric oncology population. *Journal of pediatric psychology*. 5. 528–538.
- Pilinszki A. (2012) Párkapcsolati stabilitás és minőség egy országos kutatás tükrében. *Acta Sociologica: Pécsi Szociológiai Szemle* 161–170.
- Pongrácz, T. (2009) A párkapcsolatok jellegzetességei. In: Monostori, J., Őri, P., S. Molnár, E. és Spéder, Z. (Szerk.) *Demográfiai Portré 2009*. Budapest: KSH-NKI. 9–18.
- S. Molnár E. (2011) Párkapcsolat létesítését/megszüntetését érintő magatartási normák változásának megfigyelése. In: Pongrácz, T. (Szerk.) *A családi értékek és a demográfiai magatartás változásai*. Budapest: KSH-NKI. 37–68.
- Thompson, L. – Walker, A. J. (1982) The dyad as the unit of analysis: Conceptual and methodological issues. *Journal of Marriage and the Family* 889–900.

DOI: 10.18030/SOCIO.HU.2013.4.54

ABSZTRAKT

Az ikrek száma mind világszerte, mint hazánkban növekedésnek indult. Míg az összes születésszám jellemzően csökkenő jelleget mutatott az elmúlt évtizedekben, az 1990-es évek végétől az ikerszületések száma emelkedni kezdett. Egyre többször találkozhatunk tehát ikerpárokkal. Ilyen találkozások alkalmával szinte mindenki véleményt nyilvánít, legyen az pozitív vagy negatív. De mit gondolnak maguk az érintettek? Mennyire élvezik az iker-helyzetüket, és vajon milyen problémákkal kell megküzdeniük az ikres szülőknek? Tanulmányunkban az ikerkutatások áttekintése után a 2012-es, ikres szülőkkel készült felvételünk eredményeiről számolunk be egy leíró elemzés keretében, különös tekintettel a szülők saját szavaival megfogalmazott beszámolóira.

KULCSSZAVAK: családszociológia, testvérek, iker, gyermek / family, siblings, twins, children

ABSTRACT

The number of twins has begun to increase both in Hungary and all over the world. Although all the numbers of births were typically decreasing during the last decades, since the end of the 1990s, the number of twin births began to increase. We come across twins more and more often. In case of these encounters almost everyone expresses an opinion, positive or negative. But what do the affected people say themselves? Do they enjoy being twins? What kind of problems do parents with twins have to tackle? In our study, after the review of the twin research, we shall present you the results of our reports of 2012 concerning parents with twins in the frame of a descriptive analysis, with special regard to the reports of the parents formulated by their own words.

KEYWORDS: sociology of the family, siblings, twins, child

---

¹ Drjenovszky Zsófia, KRE Szociológia Tanszék, PhD, egyetemi adjunktus
Hegedűs Rita, BCE Szociológia és Társadalompolitika Intézet, PhD, egyetemi docens
Pári András, KSH Tájékoztatási Főosztály, tanácsos

„A többes születés igen érdekes természeti tünemény,
mely úgy orvosi, mint társadalmi és statisztikai szempontból is nagy jelentőséggel bír.”

Saile Tivadar, 1928

Az ikrek születését mindig is kíváncsiság övezte. Ha végigtekintünk az emberiség történetén vagy a világ különböző pontjain, az ikrek születését minden társadalomban a különlegesség érzete lengte körül. Számos kultúrában ez csodálattal párosult, sok helyen azonban félelemmel, a közösség elutasításával találkozott. Az ikrek, az ikerség különleges megjelenésével számos irodalmi, ill. művészi alkotásban is találkozhatunk, de nem kell sokat keresgélni a mítoszok világában sem.

Ha napjainkban vizsgáljuk a jelenséget, már az általános reakciók is mutatják, hogy az ikres lét valamilyen formában ma is „más”: „Hogy bírjátok kettővel?”; „Milyen szerencsések vagytok, hogy egyszerre letudtátok”; „De jó! Mindig is ikreket akartam!”; stb. Ez nem jelenti azt, hogy könnyebb vagy nehezebb a szülőknek a nem ikres családokhoz képest, csupán arra hívja fel a figyelmet, hogy helyzetük más, sok esetben másfajta problémákkal kell megküzdeniük, másfajta örömökben részesülnek, mint ahol egyesével születnek a gyerekek.

Az ikrek világa a kívülállók számára mind a mai napig egy különleges, titokzatos jelenség. Erről a világról azonban még manapság is keveset tudunk, annak ellenére, hogy az ikrek születésének aránya az utóbbi évtizedekben jelentősen megnövekedett. Az ikerséggel mint jelenséggel a szakirodalom is viszonylag kevésbé foglalkozik. Az ikrek, az ikres családok speciális helyzetéről sem az általános közvélemény, sem a velük kapcsolatba kerülő szakemberek (védőnők, tanárok) nem sok ismerettel rendelkeznek.² Az ikres családok „működését”, társadalmi helyzetét, illetve magának az ikerlétnek a lelki egészségre és tágabban a társadalomban elfoglalt helyre gyakorolt hatását segíthetnek megérteni az ikrek világának feltárására irányuló kutatások, amelyek közé munkánk is tartozik. Témánk természetes módon kapcsolódik a testvérekkel foglalkozó pszichológiai, illetve családszociológiai kutatásokhoz is, így érdemes kiaknázni az e területen született eredményeket is.

Habár ikerkutatásról egyre többször hallhatunk, e kutatások döntő többsége az ikreket a biológia adta természetes eszközként „használja fel” egyéb célok vizsgálathoz. Jelen kutatás ezekkel szemben magukra az ikrekre irányul. Tanulmányunk célja ezért kettős: egyrészt szeretnénk egy rövid áttekintést nyújtani az ikrek kutatásáról, másrészt pedig, dolgozatunk második felében ikres szülők körében végzett, nyitott és zárt kérdéseket egyaránt tartalmazó kérdőíves felmérésünk *első eredményeit* mutatjuk be: az ikres szülők véleményéről nyújtunk képet az ikerléttel kapcsolatos előnyökre és nehézségekre vonatkozóan.

---

² Legalábbis ez derült ki azokból a beszélgetésekből, melyeket a szülőkkel folytattunk a kérdőívek felvétele közben.

I. IKERKUTATÁS

Az ikerkutatás kezdetei

Ikerkutatással Sir Francis Galton, angol antropológus kezdett el először foglalkozni. Ő tette elsőként azt a megállapítást, hogy ha az egypetűjű ikrek³ kezdetektől fogva azonos környezeti hatások között fejlődnének, akkor teljesen egyformák lennének. Azonban – hangsúlyozza – ez a való életben nem teljesülhet, az egypetűjű ikreknél is vannak kisebb-nagyobb eltérések, s mivel a genetikai állományuk megegyezik, az eltérés csak a környezetre vezethető vissza. Felismerése nagy jelentőségűvé vált az örökléskutatás terén. 1876-os művében a gének, ill. a környezeti hatás viszonyát vizsgálta (Darányi 1941). Az ikervizsgálatokkal tehát el lehet különíteni az öröklött (született) és a szerzett tulajdonságokat. Zazzo, francia pszichológus, a fejlődés-lélektani ikerkutatás fő képviselője pszichológiai szempontból közelített hasonlóan az ikrekhez (1960). Őt az érdekelte, hogy az egyformaság mellett mi adja a különbözőségeket, amelyek segítenek az egyénné alakulás folyamatának vizsgálatában (Mérei 1998).

Magyarországi statisztikák

Az ikerszületések száma mind világszerte, mind hazánkban az utóbbi évtizedekben erőteljes növekedésnek indult. Míg az összes születésszám jellemzően csökkenő jellegűt mutat – Magyarországon hosszú évtizedek óta, kisebb-nagyobb ingadozásokkal⁴ –, addig az ikerszületések esetén éppen ellenkező tendencia figyelhető meg. Hazánkban az 1990-es évek második felében kezdett emelkedni az iker élveszületések arányszáma.⁵

Európában – különösen a skandináv országokban – a 19. század végén és a 20. század elején volt magas az ikerszületések aránya. A fentiekben említett Galton nevéhez kötődik az ikervizsgálatok orvosi-biológiai jellegű indulása, mellette azonban Hellint is ki kell emelni, aki kutató orvosként a következő statisztikai törvényszerűséget figyelte meg és foglalta össze a róla elnevezett formulában: ha minden n számú egyes szülésre jut egy kettős ikerszületés, akkor minden n^2 várandósságra jut egy hármás, és minden n^3 szülésre jut egy négyes többes szülés. Fontos megjegyezni, hogy a szabály a spontán fogantatások esetén alkalmazható szabály, és Hellin szerint a korabeli – 19. század végi – Európában általánosan $n=89$ volt az a szám, melyet a képletbe lehetett helyettesíteni – természetesen ez országonként eltérő volt: a skandináv országokban alacsonyabb, a dél-európai és keleti országokban magasabb értéket lehetett alkalmazni. Érdekességként említjük, hogy a 2011-es magyar adatokra

³ Az ikrek biológiai tipizálása: *kettes ikerszületések* teszik ki a többes születések döntő többségét (97-98 százalékát). A szakirodalom az ikrek két típusát különbözteti meg: az *egypetűjű (monozigóta, MZ)* és a *kétpetűjű (dizigóta, DZ)* ikreket. A két típus teljesen eltérő módon alakul ki: az egypetűjűek esetében normális fogamzásról van szó, azaz egy ondósejt termékenyít meg egy petesejtet, amely azonban később valamilyen hatásra kettészakad, és ezek külön ágazódnak be a méhben. Genetikai állományuk így (közel) azonos, ezért is hasonlítanak külsőre is jobban, mint a kétpetűjűek. Utóbbiak esetében ugyanis két spermium két petesejtet termékenyít meg. Tehát két – egymástól független – fogamzás történik meg azzal a specialitással, hogy a testvérek (szinte teljesen) egy időben fogannak és születnek meg (Czeizel 1976, Darányi 1941).

Az ikerpárok típusát régebben ránézéssel próbálták megállapítani. A zigotizáció azonban – tehát az, hogy egy- vagy kétpetűjű az ikerpár – külsőre nem evidens, a kétpetűjűek sokszor nem is tűnnek ikreknek. Ma már tudjuk, hogy ha kétnemű testvérekről van szó, akkor ők biztosan kétpetűjűek. Az egyneműek esetében az egylepényűek biztosan egypetűjűek. Az egynemű és kétlepényű ikerszületések esetén azonban biztosan csak különböző orvosi vizsgálatokat követően lehet mondani. Az orvostudomány ma már specifikus eljárásokkal (pl. vércsoport, DNS-vizsgálat) pontosan meg tudja állapítani az ikertípust (Bryan 1983, Hall 2003).

⁴ http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_wdsd001a.html

⁵ Itt és a továbbiakban a magyar ikerszületésekre vonatkozó adatok forrásai: Demográfiai évkönyv 2010, Magyar statisztikai évkönyv 2011, illetve Pári (2012).

alkalmazott Hellin-formula alapján az $n=63$ -at alkalmazhatnánk – vagyis 63 egyes szülésre jutna egy ikerszülés –, azonban ez a mutató már 1998 óta alacsonyabb a formula szerinti eredeti értéknél, vagyis hazánkban ettől az évtől az ikerszületések gyakoribbak, mint korábban voltak. Mindezek mögött az anyák gyermekvállalásának későbbi életkorra tolódása, az asszisztált reprodukciós eljárások és a mesterséges megtermékenyítés, valamint a termékenységgel összefüggő gyógyszeres kezelések szélesebb körű alkalmazása áll.

Visszatérve az ikerszületések alakulásának kronológiai sorrendjéhez: már az első világháborút követően megfigyelték (Saile 1928), hogy a háborús évek alatt megemelkedett az ikerszületési arányszám. Ennek hátterében az állt, hogy amíg a fiatalabb (jellemzően 18–30 éves) korcsoportból a férfiak évekig a frontvonalon voltak, és fiatal feleségeik nem vagy a háború előtti évekhez képest kevesebb gyermekeket hoztak világra, addig az „idősebb” korosztályokban a születésszám változatlan maradt. Az „idősebb” nők körében – biológiai okokból – magasabb volt az ikerszülés esélye, így a háborúban természetesen ugrott meg az ikerszületési arányszám. Ez nem történt másként a második világháborúban sem. Érdekes azonban, hogy az utóbbi évtized ikerszületési arányai is a háborús évekéhez hasonlóan magas értéket mutatnak (Pári 2011).

A 1940-es évek végétől egy általánosan csökkenő tendencia következett, s ez tartott egészen az 1970-es évekig. Ez az időszak egybeesik a második világháborút követő baby-boom időszakával, amikor a fiatalabb korosztályokba tartozó – húszas éveik elején járó – nők nagyobb arányban szültek gyermekeket, mint az idősebb korú társaik (Wood 1997). Az 1980-as években néhány iparilag és gazdaságilag fejlett országtól eltekintve stagnált az ikerszületések aránya (Pison–D’Addato 2006), majd az 1990-es évek közepére már a század eleji értékek fölötti arányszámot mértek több országban. A fejlődő és fejletlen országokban az ikerszületések aránya az átlagnál alacsonyabb, kivétel ez alól Afrika, ahol egyes országokban 50% körüli az ikerszületési arányszám, és Japán (mint fejlett ország), ahol rendkívül kevés ikergyermek születik. Ez az egyes rasszok közötti eltérő biológiai jellemzőire vezethető vissza (az ikrek aránya a feketék körében magas, az ázsiaiak esetében alacsony). (Pison 2000)

Európában az 1980-as években az élveszületések átlagosan 19%-et tettek ki, majd a kilencvenes évtizedben 24%, az ezredforduló után pedig 28% körül alakult az iker- és többesszületések aránya a 2004-es adatokra támaszkodó, a születés körülményeit vizsgáló uniós egészségügyi tanulmány szerint (European Perinatal Health Report, 2008). A növekedést a tanulmány készítői egyértelműen a mesterséges megtermékenyítés és az anyák magasabb életkorban történő gyermekvállalásának hatásával magyarázzák.

Az Európai Unió tagállamaiban 2009-ben közel 5,4 millió gyermek született, ebből – becslések alapján – valamivel több mint 165 ezer gyermek ikerpár egyik tagjaként jött világra, így a tagállamok átlagos ikerszületési aránya közel 32% volt. Az egyes tagországok között nagy eltérés látszik az ikerszületési arányszámok és az idősebb korban szülő nők arányában, de felfedezhető az a tendencia, hogy a magasabb ikerszületési aránnyal rendelkező országokban a szülő nők több mint fele 30 éves vagy idősebb.

Magyarország a 36%-os – átlag fölötti – ikerszületési mutatójával a magasabb arányszámú uniós országok között szerepelt 2009-ben. Miközben az ikerszületések száma 2009-re közel 21%-kal emelkedett 1990-hez képest, az összes születések száma 23%-kal csökkent. Ennek következtében az ikerszületési arányszám több mint másfélszeresére emelkedett a húsz évvel ezelőtti arányhoz mérten. 2011-ben a magyar ikerszületési arányszám 32% volt.

Hazánkban az elmúlt közel másfél évtizedben nőtt jelentősen az ikerszületések élve születéseken belüli aránya. Az 1990-es évek végéig az ikerszületések az összes születések számát közel arányosan követték, és különösen nem tértek el egymástól, viszont ezt követően a csökkenő egyes születések mellett látványosan emelkedett az ikerszületések száma és így az ikerszületési arány is. Ennek hátterében elsősorban a megváltozott jogszabályi környezet⁶ és a kitolódott gyermekvállalási kor áll. A mesterséges megtermékenyítést támogató törvények tehát hatással voltak az ikerszületési szám változására, azonban jelenleg is a természetes úton fogant ikergyermekek teszik ki az éves ikerszületések több mint kétharmadát.

Ikerkutatás Magyarországon

Mind a hazai, mind a nemzetközi szakirodalom szűkölködik a kifejezetten ikrekkel foglalkozó tanulmányokban. A kutatások döntő része orvosi vagy biológiai szempontból vizsgálja az ikreket, amely vizsgálatokban maguk az ikrek inkább eszközként, mint célként jelennek meg (például egy adott betegség vizsgálata esetén.) Amellett, hogy vitathatatlan ezen orvosi eredmények társadalmi hasznossága, valamint az, hogy az adott vizsgálatba bevont ikrek is rengeteget tudhatnak meg saját egészségi állapotukról, az ikrek személyével, viselkedésével – azaz magával az ikerség tényével – ezek a vizsgálatok (értelemszerűen) nem foglalkoznak. A pszichológiai, ill. szociológiai témájú kutatások száma viszonylag csekély, emellett a hazánkban végzett néhány felmérésben résztvevők száma igencsak alacsony.

A következőkben a hazai ikerkutatókat és munkásságukat szeretnénk röviden bemutatni.

A legelső, ikrekkel foglalkozó hazai írás Saile Tivadar (1928) tollából származik. Ő volt az első, aki az ikerszületések gyakoriságát elsőként elemezte hazánkban az 1900 és 1926 közötti időszakra vonatkozóan.

Darányi Gyula (1941) az ikrek testi és lelki tulajdonságaival foglalkozott, a többes fogantatás biológiáját igyekezett feltárni könyvében. Bemutatta orvosi, lélektani és tehetségvizsgálataikat, valamint átfogó statisztikai elemzést nyújtott a korabeli ikerszületésekről. Ezek a vizsgálatok az ikreket már saját jogukon, speciális jelenségként kutatták.

A következő átfogó munka 1962-ből származik. Malán Milán részletesen elemezte az ikerfogantatás lehetséges magyarázatait, illetve az ikrek biológiai és pszichikai jellemzőit.⁷

Átfogó orvosi ikerkutatást Czeizel Endre indított el az 1970-es években. Munkáját Métényi Júlia biológus segítette. Együttműködésükben számtalan téma vált vizsgálat tárgyává. Ezekből néhány: fogamzásgátló tabletták hatása az ikerterhességre (1980), összenőtt ikrek gyakorisága (Métényi–Czeizel–Keller 1983), többesszületések (1986), fejlődési rendellenességek (Métényi–Czeizel–Pazonyi 1990), látási problémák (Métényi–Czeizel–Vitéz 1991). Ezek a kutatások főképp genetikai jellegűek voltak, és nagyrészt a fejlődési rendellenességek vizsgálatára fókuszáltak. Czeizel fő megállapítása: az ikerszülés az anya agyalapi mirigyében termelődő és a nemi hormonokat szabályozó hormonok elválasztására, illetve ezek mértékére vezethető vissza (Czeizel 1976).

⁶ Az emberi reprodukcióra irányuló különleges eljárásokra vonatkozó 1997. évi CLIV., az egészségügyről szóló törvény (továbbiakban Eütv.) IX. fejezete és a kötelező egészségbiztosítás keretén belül igénybe vehető meddőségkezelési eljárásokról szóló 49/1997 (XII. 17.) népjóléti miniszteri rendelet.

⁷ Az ikrek testfejllettségi jellemzőivel foglalkozik Zsákai (2006) is disszertációjában.

Métnek további vizsgálatai más aspektusokat is felmutatnak. A méhen belüli növekedési sajátosságok (1988) és az összenőtt ikrek (2008) vizsgálata mellett ő fogalmazta meg azt is, mi is „az ikervizsgálatok szerepe az orvosi kutatásokban” (1984), vagy mutatta be az akkor még működő hazai ikernyilvántartás jellemzőit (1996), és elemezte az ikerszületések hazai alakulását (1999). Továbbá Métneki az, aki mindmáig az egyetlen átfogó, ikrekkel foglalkozó könyvet közreadta (1997, 2005). Ebben – korábbi tudományos eredményein túl – gyakorlatilag mindent összegyűjt, ami a nagyközönség, ill. a téma iránt érdeklődő szakemberek számára az ikrekkel kapcsolatosan érdekes lehet.⁸

A hazai ikerkutatás a Tárnoki fivérek megjelenésével kapott újabb lendületet az elmúlt pár évben. Az orvosi végzettségű ikertestvérek folyamatosan kapcsolódtak be az ikerkutatásokba (többek között Métneki Júlia mellett).⁹ A Tárnoki fivérek 2009–2011 között végeztek egy nagyszabású, átfogó nemzetközi vizsgálatot, melyben 400 ikerpárt vizsgáltak meg számos orvosi szempontból. Eredményeiket folyamatosan publikálják és mutatják be mind hazai, mind nemzetközi fórumokon. Az orvosi csapatot ikerstatisztikai elemzéseivel Littvay Levente támogatja, aki maga is használ ikerstatisztikát a politikai magatartást vizsgáló kutatásaihoz.

Míg az orvosi vizsgálatok – ahogy említettük – az ikreket elsősorban eszközként használták bizonyos betegségek öröklődésének vizsgálatához, addig maguk az ikrek, az ikrek érzelmi élete, társas kapcsolataik feltérképezése kevésbé került előtérbe. Ez utóbbi szempontokat állította fókuszba Bagdy Emőke (1983c), és elemezte többek között az ikrek párválasztási szokásait, az ikrek közötti kapcsolat szorosságát, és mutatta be a megfigyelhető speciális iker-jelenségeket (pl. saját nyelv). Mérei Ferenc emellett elsősorban a külföldi kutatók eredményeinek bemutatásán keresztül ismertette az ikerség specifikumait (1998, 1989).

A fent említett ikerkutatók mellett csupán néhány kisebb, ikrekkel foglalkozó vizsgálat készült egyetemi kereteken belül, például: ikrek nyelvi fejlődése (Scherer 2004), ikrek és családjaik kommunikációs jellegzetességei (Kellner 2009), ikrek közötti együttműködés közös rajzvizsgálattal (Molnár 2007).

II. IKERFELMÉRÉSÜNK

A kutatás háttéréről

2012 nyarán kérdőíves felmérést végeztünk¹⁰ ikrek és ikres szülők körében. A 2011 novemberében a Magyar Szociológiai Társaság éves konferenciájának családszociológiai szekciójában tartott, „Ikerszületések Magyarországon” című,¹¹ nagyobbrészt demográfiai adatokat elemző előadást követően fogalmazódott meg bennünk, hogy az orvosi jellegű ikerkutatások mellett szükség van társadalmi és szociológiai aspektusú ikervizsgálatra is. Az ikerszületések statisztikáját kutató, főként demográfiai

⁸ Az elmúlt években kezdtek csupán megjelenni hazánkban olyan – nem tudományos jellegű – írások, melyek kifejezetten a nagyközönség – elsősorban ikres szülők számára – szólnak. Magyarországon a könyv formájában is kézbe vehető kiadások mellett most már több, kismamáknak szóló magazin, ill. internetes családi lap is foglalkozik a témával. Szintén egészen frissenek mondhatóak a kifejezetten ikreknek/ikreseknek szóló magyar nyelvű honlapok.

⁹ Egyik kiemelkedő munkájuk, mely megjelent a nemzetközi ikerfolyóiratban: *Twin Research and Human Genetics: Psychosexual Study of Communist Era: Hungarian Twins* (Métneki et al. 2011).

¹⁰ Az adatfelvétel 2012. június 2-án kezdődött a kunhegyesi ikertalálkozóval, és augusztus 15-ig tartott – az online kérdőívek zárása ekkor történt. Ezt követően papír alapú kérdőíveket augusztus végéig fogadtunk az ikerkutatási adatbázisból kitöltőktől.

¹¹ Pári András által tartott.

megközelítés létezik tehát, s ez a terület már közelebb visz a ténylegesen az ikrekre irányuló kérdésekhez. A szociológián belül leginkább a családszociológia érdeklődési területéhez tartozik az ikesség és ikerség kérdése. Ezen belül viszont ritka az ikrekkel vagy ikresekkel foglalkozó kutatás, sokkal inkább a családszerkezet és a testvérek témaköre az, amin belül elhelyezhető témánk. A testvérkutatás területéről származó számos publikáció tartalmaz olyan fontos szempontokat, ami esetünkben is használható lehet a továbbiakban. Ilyen az a vita is, hogy a testvérek megléte, illetve száma milyen hatást gyakorol a gyerekek tanulmányi eredményére, illetve szociális képességeire: inkább az erőforrások „felhígulását” okozza-e a (több) testvér megléte, vagy pedig éppen hogy sajátos erőforrásként szolgál (Downey–Condron 2004). Itt különösen érdekes lehet egy éppen magyarországi adatokkal dolgozó munka, amelyben a holland kutatók azt találták a nyolcvanas évekre vonatkozóan, hogy nálunk a nagyobb család a gyerekek tanulási lehetőségeinek szűkülésével jár – ez tehát az erőforrás-felhígulási elméletet támasztja alá –, de az egymáshoz korban közel álló testvérek esetén növekszik az átlagos iskolázottsági szint (Van Eijck–de Graaf 1995). Mivel ikrek esetén a lehető legkisebb ez a korkülönbség, itt pozitív hatást kell feltételeznünk. Ez a probléma – ha meg nem is egyezik vele – közel áll ahhoz a kérdéshez, amivel – mint majd látni fogjuk – ebben az írásban foglalkozunk: milyen negatívumai, illetve pozitívumai vannak az ikerlétnek. Jelen elemzésünk azonban nem elméletellenőrzési, sokkal inkább feltáró jelleggel készült, s célunk egyfajta kiindulás megteremtése a további kutatások számára. Munkánk során igyekeztünk eszközöket kidolgozni az előny-hátrány kérdés összetett, többdimenziós mérésére. Az iskolai előmenetel, illetve a társadalmi ranglétrán elfoglalt hely kérdésénél jóval tágabban határoztuk meg az ikerléttel, illetve ikres családi étellel kapcsolatos lehetséges előnyök és hátrányok körét. Kérdéseink között tehát helyet kaptak a iskolai előmenetelen túl a társas kapcsolatokban szereshető előnyök-hátrányok, a megjelenésből, összekeverhetőségéből adódó lehetséges örömök és gondok, illetve ezek értékelése. Több nyitott kérdést is feltettünk, hogy az érintettek – ikrek és ikres szülők – saját tapasztalatait megismerjük a nehézségekről és előnyökről.

A felmérés egészében több területet is vizsgáltunk, főbb kérdéseink arra irányultak, hogyan vélekedik a társadalom az ikrekről, milyen az ikres családok (anyagi) helyzete,¹² az ikerlétnek milyen előnyei vagy hátrányai vannak, és a születési statisztikai adatokon túl egyes társadalmi-demográfiai tényezők hatása (pl. jövedelem, iskolai végzettség, nemzetiség, vallás) fennáll-e vagy jelentős-e az ikreknél.

Kutatási céljainknak megfelelően két csoport vizsgálatát határoztuk el: felnőtt ikrekét (ebben a felmérésben azok az ikerpárok vagy az ikerpárok közül az egyik személy vehetett részt, aki már betöltötte a 18. életévét), illetve ikres szülőket (az ikres szülők esetén azokat a családokat vizsgáltuk, ahol legfeljebb 18 éves gyermek volt). Jelen tanulmányban a második csoportra vonatkozó eredményeket ismertetjük. Tekintettel arra, hogy az ikrek ugyanazt a kérdést más szempontból látják, a két csoport véleményének összehasonlítása egy későbbi elemzés tárgyát alkotja. Az adatgyűjtés zárt és nyitott kérdéseket is tartalmazó kérdőívek kitöltésével zajlott. A kérdőíveket papír alapú önkitöltéses vagy a kutató-kérdező közreműködésével (válaszadós módszerrel), illetve harmadik lehetőségként online kérdőív megválaszolásával lehetett kitölteni.

A kutatás tehát két nagyobb célcsoportot célt meg: az ikreket és az ikres szülőket. Az ikrek közül 222 főt,¹³ az ikres szülők közül 575 főt sikerült elérnünk. Azt figyeltük meg, hogy a nők ikerkutatásban való részvételi hajlandósága jóval magasabb

¹² Az ikres családok anyagi helyzete azért érdekes, mert ez az egyes ikertípusok között eltérő. Mindezekről keveset tudunk, ezért ennek vizsgálata újszerű. Hipotézisünk, hogy az egypetéjű ikres családokkal szemben a kétpetéjűek jobb anyagi helyzetben vannak, azonban erről részletesen egy külön tanulmányban fogunk beszámolni.

¹³ Fontos megjegyeznünk, hogy ez nem 111 ikerpárt jelent, hiszen voltak olyan ikrek, akik közül csak az ikerpár egyik tagja vett részt a kutatásban, sőt egy hármas ikerpár is kitöltötte a kérdőívünket.

volt, mint a férfiaké. Ez mindkét célcsoportról állítható, hiszen a válaszadó ikrek 75%-a nő volt, míg az ikres szülők közül 92%-ban az édesanya töltötte ki a kérdőívet.

A kutatásban módszertani nehézséget okozott a reprezentativitás. Mivel a célcsoport – mind az ikrek, mind az ikres családok – elég szűk része a társadalomnak, s nem rendelkezünk erőforrással ahhoz, hogy létrehozzuk az ő teljes magyarországi népességük mintavételi keretét, célzottan kellett őket megkeresnünk, ezért az interneten is elérhető kutatási honlapunkon túl a három jelentősebb ikerfesztiválon, illetve találkozón gyűjtöttünk adatokat (Kunhegyes, Ágfalva és Szigethalom). Az ikerpárokat és ikres családokat itt lehetett legkönnyebben elérni. Érdekes módon a válaszadási hajlandóság – annak ellenére, hogy ikertalálkozókról volt szó – az ikres szülők körében jóval magasabb volt, mint az ikreknél. Eredményeink a mintavétel jellegéből adódóan nem általánosíthatóak a magyarországi ikrekre, illetve ikres családokra, de bízunk benne, hogy kiindulásul szolgálhatnak további kutatások és megfontolások számára.

A továbbiakban a szülői felmérés elemzését adjuk, ezen belül kiemelten a nyitott kérdésekre érkezett válaszokét. Végigvesszük a szülők szempontjából az ikres lét örömeit és nehézségeit, utalva a fellelhető szakirodalom megállapításaira is.

A kérdőíves felvétel ikres szülőkre vonatkozó eredményei, különös tekintettel a nyitott kérdésekre

Az ikrek érkezése a szülőket egy komplex feladat elé állítja. Két gyermek egyszerre történő érkezése elkerülhetetlenül egy – átlagostól eltérő – nevelési helyzetet jelent, melyet sok szempontból nagyon pozitívan, más szempontból nehezen élnek meg a szülők.

A következőkben az ikres szülők véleményét összegezzük. Az *1. ábrán* összesítve megtalálható, melyek azok a tényezők, melyeket egyértelműen előnynek, melyek azok, melyeket inkább hátrányosnak ítélnék a szülők, illetve mely szempontok jelennek meg mindkét oldalon.

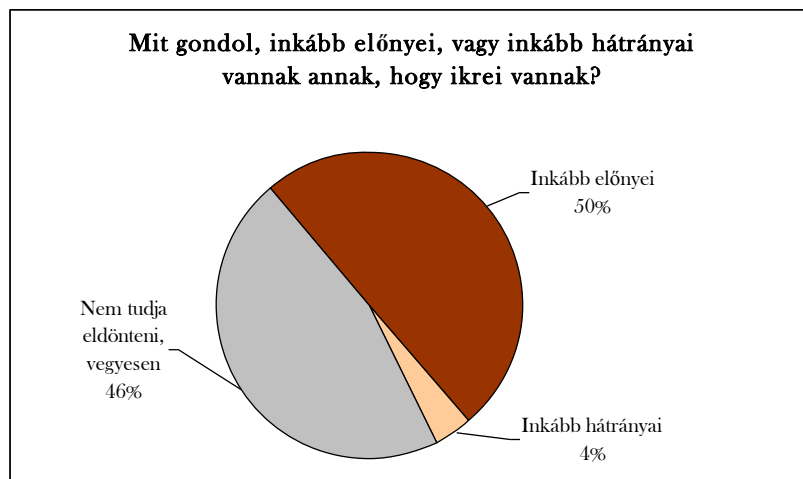
1. ábra: Pozitívumok és nehézségek az ikres létben a szülők megítélése szerint (nyitott kérdések válaszai)

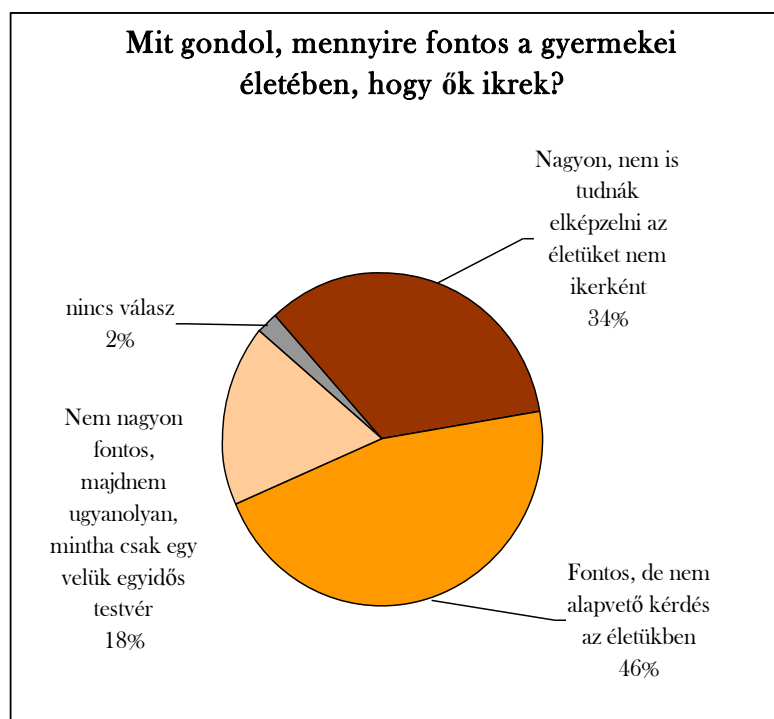
Az 575 kitöltő közül 412 esetben említettek előnyöket, és csupán 391 kérdőívben szerepeltek hátrányok, ebből is 27-en nyilatkoztak úgy, hogy nincsen hátrányuk abból, hogy ikergyermekük született

Bár a szülők többsége meg tudott nevezni néhány hátrányt is, ami az ikergyermekkel jár, a zárt kérdésekre adott válaszokból az derült ki, hogy a többség egyértelműen az előnyöket tartja meghatározóbbnak (2. ábra), illetve úgy látja, hogy gyermekeik számára is fontos vagy nagyon fontos az, hogy ikrek. (3. ábra).

2. ábra: Az ikergyermekkel rendelkezés szülői megítélése (zárt kérdésre adott válaszok)

3. ábra: Az ikerlét fontossága a szülők megítélése szerint (zárt kérdésre adott válaszok)

A. Az ikerhelyzetből származó előnyök a szülők véleménye szerint

A.1. Közös játék

A szülők közül a legtöbben a *közös játék* lehetőségét nevezték meg előnyként. Az ikrek többsége remekül megérteti magát testvérével, hiszen születésüktől kezdve mindig mellette van egy azonos korú játszópajtás. „*Kéznel van a játszótárs*” – ahogy írta az egyik édesanya. Ez egy állandó társaságot jelent, ennek következtében unatkozni nincs is idő. Egy édesanya szempontjából ez azért nagy segítség, mert egyszerre le tudja kötni a gyermekeket, és emellett sokszor az ikrek a szülő jelenléte nélkül is remekül elszórakoztatják, elfoglalják egymást, így könnyebb mellettük végezni az otthoni teendőket. „*Nem »nyúztak« annyit – hogy »Anyá, gyere játszani!« –, mint a nővérük...*” – hasonlítja össze a testvéreket egyik válaszadónk.

Készen kapják a játszótársat egymás személyében, említi könyvében Métényi (2005) is. Bryan (1984) felhívja azonban a figyelmet annak veszélyére, hogy ennek következtében az anya hajlamos „*elkényelmesedni*”, úgy érzi, kevesebb figyelem is elegendő, s így a gyerekekkel való kommunikáció és egyéb interakció is lecsökken. A szülők és az ikrek közötti verbális kommunikáció jellemzően alacsonyabb mértékű (Lytton–Conway–Sauvé 1977). Hasonlót állapít meg Botond (1998) is: a szülők gyakrabban hagyják őket egymással egyedül, mint a nem ikreket.

A.2. Szülői csodálat

A felmérésből kiderült az is, hogy a szülők többsége *csodaként* tekint gyermekeikre, erős érzelmi töltettel nyilatkoznak az ikres szülői létről: „*Különleges és csodálatos ikreket nevelni, látni a köztük lévő megfoghatatlan kapcsolatot! Nagyon jó, amikor egyszerre négy apró karocskát öleli át az ember!*”; „*Egyszerűen csoda és leírhatatlan érzés ikres anyának lenni.*”; „*Felemelő érzés,*

ahogy rájuk nézel és átöleled őket. Ezt csak az tudja átélni, akinek ikrei vannak. Nagyon nehéz és fárasztó, de megéri. Nem cserélnék soha.”

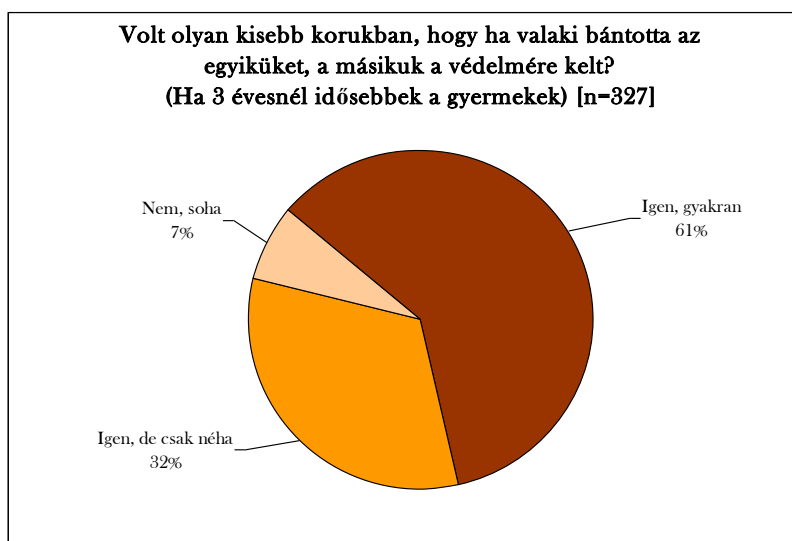
Csodálatos és különleges világgént élik meg az ikrek világát, amelynek örömmel válnak részeseivé, kapcsolatuk alakulásának szemtanújává. „Csoda az az összhang, ami közöttük van.” Örömteli és érdekes a szülők számára az ikrek nevelése. Izgalmasnak tartják követni gyermekeik különleges kapcsolatát, hogyan kommunikálnak egymással, hogyan hatnak egymásra. A leírt vélemények szerint olyan dolgokat tapasztal meg az ember, amit „rendes” testvéreknél nem, pl. azt, hogy a gyerekek „már két hónaposan tudatosan keresik egymás társaságát, beszélgetnek”. A szülők nagy érdeklődéssel és izgalommal figyelik, ahogy gyermekeik felfedezik a világot, és benne egymást is. „Kivételes nevelési és élethelyzeteket élhetünk át.”

A.3. Segítség bármikor

Az ikerlét tehát egy speciális kapcsolat, egy olyan kapcsolat, melyben a gyermekek mellett születésüktől fogva mindig van valaki, aki teljesen megérti, és *segítségére van bármikor*. Egy állandó társ, akire mindig számíthatnak, akivel bárkinél jobban meg tudják beszélni gondolataikat. Támogatják és óvják egymást egész életükön át. Már egészen kicsi kortól jellemző, hogy vigyáznak egymásra, idegen helyen figyelik, hogy a másikkal minden rendben van-e, féltik, és ha szükséges, bajban egymás mellé állnak, megvédik egymást. Nem csupán a külső környezettel szemben, hanem akár a szülőkkel szemben is egységesen támogatják egymást. „Vita esetén, ha leszidom az egyiket, akkor az is megharagszik és megsértődik, akit megvédtem...” – olvasható az egyik véleményben.

Ezt alátámasztja a zárt kérdésre adott válaszok megoszlása is: a szülők döntő többsége tapasztalta, hogy gyermekei szükség esetén egymás védelmére siettek/sietnek, háromötödük szerint gyakran megesett vagy megesik ez (4. ábra).

4. ábra: Az ikerestestvérek egymást védelmezése a szülők megítélése szerint (zárt kérdésre adott válaszok)

A.4. A legjobb barát

Egyértelműen az ikerlét előnyei közé sorolták továbbá a szülők, hogy gyermekeik nem csupán testvérek, hanem *a legjobb barátai* is egymásnak. Barátok egy egész életen át, akik mindig ott vannak, ha szükség van rájuk.

A.5. Jókedv

Végül, de nem utolsósorban megemlítésre került a családokban jelen lévő általános *jókedv*. A szülők szerint ikreiknek fejlett a humoruk, ezáltal a mindennapjaik sok mókával és kacagással színesednek.

B. Egyszerre előnyként és nehézségként mutatkozó tényezők

B.1. Megegyező életszakasz

A *megegyező életszakaszból* fakadó előnyök széles skáláját találhatjuk meg a válaszok között, amely azonban nehézségeket is rejt magában. Az azonos korból adódóan többnyire hasonló vagy közös a gyerekek érdeklődési köre, minthogy többnyire egyszerre esnek át szinte minden az életük során. Hasonlóak az igényeik, gondjaik, problémáik, együtt élnek meg örömeiket is. A többnyire megegyező fizikai és szellemi érettségi szint következtében a szülőknek is könnyebb foglalkozni gyermekeikkel, egyszerűbben megoldható a közös programok szervezése is (kirándulás, meseolvasás, sport), hiszen azonos életkori igényeket kell figyelembe venni. Ugyanakkor ez nehezíti meg éppen azt, hogy a szülők külön-külön is időt töltsenek egy-egy gyermekkel, nehezen találnak külön programokat (vagy legalábbis ez nagyobb szervezést igényel).

A kisgyermekeseknél nagy segítség, hogy a két gyereknél azonos a napirend, *„egyszerre zajlik minden folyamat”*, egyszerre csak egyféle igényt kell kielégíteni, szemben az eltérő korú testvérekkel. Ez azonban nagyobb figyelmet és energiát igényel pl. szoptatásnál, vagy amikor járni tanulnak. *„A mindenre felmászós, elszaladós korszakban nehéz rájuk figyelni, balesetveszélyesebb velük.”*

A praktikus szempontok is megjelennek, hiszen többnyire egy helyre kell vinni őket óvodába, iskolába, egyszerre van a szülői értekezlet, mellyel sok időt spórolnak meg a szülők. Ez megkönnyíti a mindennapok szervezését. A közös iskola a megkérdezett szülők szerint önmagában számos előnyt nyújt, hiszen a gyermekek segítik egymást a tanulásban, a drága könyvekből elegendő egyet megvenni, és a szülők is többet tudhatnak meg gyermekeiktől a távol töltött időről. Van azonban, ahol a gyerekek külön osztályba járnak – a szülők ezzel próbálják segíteni az egymástól való elválást –, így a baráti kör is jobban elkülönül. Ebben az esetben azonban nehéz, ha ebből kifolyólag egyikük kimarad valami jóból, pl. kirándulás, zsúr stb.

A pszichológusok azt mondják – írja Métneki (2005) –, hogy akkor érdemes külön osztályba íratni a gyermekeket, ha nagyon különböző képességűek. Így az állandó összehasonlítás negatív hatásai kevésbé érvényesülnek, kevésbé éri őket kudarc.¹⁴ Hay és Preedy (2006) szerint nem lehet egyértelműen megmondani, hogy mi a jobb, ha együtt vagy külön járnak iskolába. Ez függ az ikrek egymáshoz való viszonyulásától. Az egy, ill. különböző osztályba járás okait vizsgálta Kellner (2009) is. Az egy helyre járás okai között említették a szülők a praktikusságot, ill. a gyerekek között meglévő erős kötődést, amit nem akartak megbontani. A szétválasztás mellett a különböző képességek erősítése, az összehasonlítás veszélyeinek csökkentése szólt.

¹⁴ Annak elemzése, hogy a közös iskolába – egyazon osztályba –, ill. külön iskolába való járásnak milyen szempontjai lehetnek, önmagában külön kutatási terepet jelent, melyre jelen vizsgálat keretein belül nincs lehetőség. Jelen elemzésben csupán néhány példát említünk azoktól, akik foglalkoztak a témakörrel.

Válaszaikban a szülők pozitívumként értékelték azt is, hogy a felmerülő nehézségeken is egyszerre vannak túl (pelenkás korszak, szobatisztáság, nevelési problémák). Éppen ezek a szempontok ugyanakkor problémaként is felmerülnek, hiszen azonos problémákat egyszerre kell a szülőnek kezelnie. Emiatt nincs egy kis szusszanásra sem idő, mint a nagyobb korkülönbséggel született testvéreknél. A szülőknél ez dupla feladatot jelent (pl. dackorszak, kamaszkor), de fizikailag is nehéz sok esetben (pl. „egyszerre szeretnének kétkerekű biciklin megtanulni”). Ugyanakkor mindez azt is jelenti, hogy egyszerre vannak túl a sok-sok örömon, amit egy gyermek jelent. Ahogyan az egyik válaszban olvasható: „Csak egyszer voltak pici gyerekeim, csak egyszer tapasztaltam meg ezt”.

A testvér állandó jelenléte engedékenyebbé is teszi a szülőket, bevallásuk szerint könnyebben (és hamarabb) engedik el őket egyedül bevásárolni, vagy éppen esti programokra.

B.2. Sosincs egyedül

Az egyik leggyakrabban emlegetett szempont, hogy egy iker *sosincs egyedül*, mindig ott vannak egymásnak a testvérével. Sosem unatkoznak, hiszen mindig van társasága a gyerekeknek. A testvér – a fizikai jelenlét mellett – egy érzelmi biztonságot, egy állandó támaszt jelent a másiknak. Ez egy idegen közösségben vagy egy új élethelyzetben nagy biztonságot, egyfajta stabil háttérrel nyújt mindkettőjüknek (-hármójuknak). Az anya helyett sokszor a testvér személye az, ami biztos háttérrel ad, aki mindig ott van, akihez fordulni lehet. Az anya sokszor „eltűnik”, de az ikertestvér mindig ott van. És ez sok esetben egész életen át fenn is marad (Szilágyi 2005). Szükség esetén a másik támogatást, bajban vigaszt, védelmet nyújt. Biztos pont, főleg az anya jelenlétének hiányában (Kellner 2009).

Emellett azonban – említik válaszadóink – van, ahol felmerül az egyedüllét igénye is, amit nemigen tudnak átélni, és a folyamatos – és sokszor kötelezővé váló – együttlét elképzelhető, hogy már terhevé válik.

B.3. Szoros kötelék

Általános vélemény, hogy az ikrek jobban kötődnek egymáshoz, mint a különböző korú testvérek. Nagyon ragaszkodnak egymáshoz, mindig ott van a másik felük, ameddig csak élni fognak, mindig lesz egy biztos társuk az életben, egy lelki társ. Támaszai, szövetségesei egymásnak. „Érzik” egymást, szavak nélkül is értik a testvérük viselkedését. Egy megkérdőjelezhetetlenül mély és *szoros kötelék* fűzi őket össze, születésüktől fogva. A nagyfokú ragaszkodás többnyire elválaszthatatlanná teszi őket.¹⁵ „Láthatatlan kötelék, amit ők éreznek igazán.” Egy erős egységet, egy tökéletes szövetséget alkotnak az ikrek. Az a bensőséges kapcsolat, az a ragaszkodás, ami megfigyelhető közöttük, nagy segítség a szülőknél is, megnyugtatja őket, hogy gyermekeik egymást tudják segíteni az élet során felmerülő akadályok leküzdésében. Ez a különleges kapcsolat az, amely felnőtt korban is összeköti őket, és örök társai maradnak egymásnak.

A túl szoros testvéri kapcsolat azonban számos esetben azt eredményezi, hogy a másik közelsége nélkül nem érzik jól magukat, sok esetben nehezen csinálnak egymás nélkül programot, összességében nehezebben boldogulnak egyedül életük során.

---

¹⁵ A szoros kapcsolat a nyelvi fejlődésben is specialitásokat mutathat. Az ikrek elsőnyelv-elsajátításával foglalkozik Scherer (2004) vizsgálatában. A beszédfejlődésben bekövetkező változásokról továbbá Bagdy (1983c) ír.

A szoros összetartozás érzése tehát nagyfokú érzelmi biztonságot is ad (Bagdy 1983c). Kellner (2009) eredményei szerint is az ikrek többsége állandó és szoros kapcsolatban áll egymással. Válaszadói közül is sokan nyilatkoztak úgy, hogy gyermekeiknek a testvérük a legfontosabb ember az életükben. Météki (2005) tapasztalatai alapján ugyanakkor ez a túlságosan szoros kapcsolat az értelmi és beszédfejlődést is lassíthatja, beszűkíti a külvilág iránti érdeklődést, amely megnehezíti a társas kapcsolatok kialakulását.

Bagdy (1983c) vizsgálta a kapcsolat szorosságát a különböző ikertípusok között. Arra a meglepő eredményre jutott, hogy a legszorosabb kapcsolat a fiú-lány testvérek között van. Ezt arra vezette vissza, hogy esetükben a leginkább látható a különbözőség, mely csökkenti a differenciáló versengést, így nagyobb tere van az összetartó hatások megerősödésének. Őket követik a lány ikrek: ők könnyebben megoldják a páros elszigetelődésből eredő nehézségeket, könnyebben kötnek így is kapcsolatokat. Utolsó helyre sorolta a fiú ikerpárokat, akik azonban nehezebben nyitnak a külvilág felé. Saját, felnőtt ikrekkel készített kérdőíves felvételünk – eddig még nem publikált – eredményei szerint a legszorosabb kapcsolat az egytetéjű nők között figyelhető meg, utána következnek az egytetéjű férfiak, s csak harmadikként jönnek a vegyes pár tagjai.¹⁶

Az ikerkapcsolatok szorosságát négy dimenzió mentén vizsgálják Fortuna és társai (2010), összehasonlítva e kapcsolatokat a nem ikrek közötti kapcsolatokkal. Eredményeikben egyértelműen rámutatnak az ikerkapcsolat speciális voltára.¹⁷

Kérdőívünkben, ahogy már említettük, megkérdeztük a szülőket, hogy szerintük vajon gyermekeik számára mennyire fontos az, hogy ikrek. A többség fontosnak vagy nagyon fontosnak gondolta (3. ábra). Ahogy az várható volt, az egytetéjű ikreket nevelők jóval nagyobb része vélte úgy, hogy gyermekeik nem is tudnák nem ikerként elképzelni az életüket. Ennél érdekesebb viszont az, hogy – eltérően mind Bagdy (1983c) eredményeitől, mind a magától értetődőbb és felnőtt ikreket kérdező vizsgálatunkban meg is figyelt lány-lány viszonyt előtérbe helyező feltételezéstől – az *egypetéjű fiúk* szülei válaszolták ezt legnagyobb arányban (1. táblázat).

1. táblázat:

Az ikerlét fontossága a különböző típusú ikrek szüleinek megítélése szerint (zárt kérdésre adott válaszok)

		Ikertípus					Össze- sen
		egypetéjű lányok	egypetéjű fiúk	kétpetéjű vegyes pár	kétpetéjű lányok	kétpetéjű fiúk	
38. Mit gondol, mennyire fontos a gyermekei életében, hogy ők ikrek?	Nagyon, nem is tudnák elképzelni az életüket nem ikerként	34 48,6%	41 56,9%	41 25,5%	41 33,1%	32 26,7%	189 34,6%
	Fontos, de nem alapvető kérdés az életükben	31 44,3%	26 36,1%	77 47,8%	60 48,4%	62 51,7%	256 46,8%
	Nem nagyon fontos, majdnem ugyanolyan, mintha csak egy velük egyidős testvér	5 7,1%	5 6,9%	43 26,7%	23 18,5%	26 21,7%	102 18,6%
Összesen		70 100,0%	72 100,0%	161 100,0%	124 100,0%	120 100,0%	547 100,0%

p=0,00

¹⁶ Az említett eredmények a másik megkérdezett csoport, azaz az „ikrek” véleményének feldolgozásából származik.

¹⁷ Az egypetéjű ikerpárok kötődési jellegzetességeit kutatta Szilágyi (2005) is. Az ikrek közötti kapcsolat szorosságával és jellemzőivel foglalkozik továbbá Tancredy és Fraley (2006), Lassers és Nordan (1978), valamint Hay és Preedy (2006) is.

B.4. Egymás segítése - visszahúzás

Az ikrek – szinte folyamatos – együttlétének gyakorlati előnyét a szülők is megfogalmazták: amellett, hogy az ikertestvérek fejlődése közös családi, illetve – többnyire megegyező – szociális környezetben történik, nem egyformák mindenben. Azonban ha valamelyiküknek jobban megy valami, a másik igyekszik felzárkózni, így ösztönzőleg hatnak egymásra. Egymást segítik a tanulásban a jobb eredmények elérése érdekében. Gyorsabban és könnyebben tanulnak, segítve egymást pl. egy ének vagy vers megtanulásában, nem kell mindenre egyedül rájönniük. Ha kialakul egy egészséges versenyszellem, akkor az pozitívan ösztönzi a fejlődésüket. Így azon túl, hogy *egymást segítik*, a szülők feladata is könnyebbé válik, hisz sok mindent egymástól tanulnak el, utánozzák a másikat (pl. szobatisztaság, mászás). „Amikor kisebbek voltak a fejlődésben, amikor az egyikük valamit már tudott, a másikat is húzta magával, hogy gyakorolja, és neki is sikerüljön.” Folyamatosan nevelik és bátorítják egymást.

Ez azonban természetesen nem minden családban működik így. Kisebb arányban, de említésre került az is, hogy a testvérek gyakran negatív hatással vannak egymásra, *visszahúzó* is lehet, ha az egyiknek már megy valami, a másiknak nem. Ez állandó versenyhelyzetet teremt, amely feszültséget okoz a gyermekekben, és meggátolja, hogy ki-ki a saját ütemében fejlődhessen. Ebben az esetben egy olyan egyenlőtlen helyzet alakul ki, amelyben az egyik testvér elnyomhatja a másikat.

B.5. Egyszerre kettő – egészségügyi veszélyek

Azt, hogy *egyszerre két* gyermek születik, csupán az *egészségügyi veszélyek* miatt gondolják problémásnak a válaszadók (nehezebb a várandósság időszaka, fokozottabb a koraszülés veszélye, sok esetben intenzív kórházi ellátásra szorul az édesanya szülés után). Éppen a terhesség ideje alatt felmerülő esetleges veszélyek miatt a válaszadó nők örültek, hogy csak egyszer kellett „végigcsinálni” a terhességgel járó izgalmakat, az orvosi kezeléseket, vizsgálatokat, egyszer kellett kifizetni a kórházi, ill. egyéb (pl. vitaminokkal, gyógyszerekkel kapcsolatos) költségeket. Campbell (2004) is negatív tapasztalatokról számol be az ikrek érkezésével összefüggésben. Tanulmánya eredményei szerint azok a szülők, akik megtudják, hogy ikreik lesznek, először negatívan viszonyulnak az új helyzethez. Váratlanul éri őket, nehezen hiszik el a hírt, és félelemmel viszonyulnak a terhesség tényéhez leginkább annak következtében, hogy nemigen van információjuk az ikerhelyzetről.

Felmérésünkben csupán egyetlen édesanya említette negatívumként, hogy számára kimaradt egy terhesség.

B.6. Különleges

Minden egyéb szempontból örömteli eseményként élük meg a szülők az ikrek érkezését. Örömteli, hiszen a legtöbb családban két gyermeket terveznek, akiket így egyszerre meg is kapnak. Különösen örömmel fogadták az ikreket azokban a családokban, ahol több gyermeket terveztek, vagy ahol idősebb korban fogantak meg az ikrek, és máskülönben második gyermeket már nem vállaltak volna.

Vizsgálatunkban nem jelent meg (feltehetően abból adódóan, hogy akik részt vettek kérdőívünk kitöltésében, eleve pozitívan viszonyulnak az ikerséghez), de Métneki (2005) megemlíti, hogy vannak olyan nők, akik büntetésként élük meg speciális helyzetüket. Ez következménye lehet annak, ha valaki nagyon készült a kisbabás korszak nyugodt, szép időszakára, s az ikrekkel

ez szertefoszlik. Kifejezetten sorscsapásként is élheti meg az, akinél nem várt terhességről van szó, vagy egyedül kell felnevelnie a megszülető gyermekeket.

A munkahellyel összefüggésben is pozitívan értékelték az ikres anyaságot arra hivatkozva, hogy így nem töltenek olyan hosszú időt otthon (vagy nem kell kétszer kiesni a munkából) a két gyerekkel, mintha egymás után születtek volna. Így kevesebb időt hagynak ki a keresőképes éveikből. (Ez főképp diplomás nőknél kedvező, hívja fel a figyelmet Métneki [2005]). Damato (2005) a terhesség nehézségeivel összefüggő félelmeket erősíti meg, amely során fokozottabban merülhetnek fel egészségügyi problémák és a fáradékonyság. Mindezek miatt az ikerterheseknek jellemzően hamarabb abba kell hagyniuk munkájukat, azaz nő a munkaerőpiactól távol töltött idő, mely ily módon csökkenti a keresőképeség időszakát is.¹⁸

A családi harmónia szempontjából is említésre kerültek pozitív érvek. A gyermek születését követő időszakban ugyan az anya és a gyermek intenzív kapcsolata miatt az apa általában háttérbe szorul, az ikreknél azonban az apa sem marad ki az újszülött körüli teendőkből. A gyermekben nem kell osztozkodni, mindkét szülőnek egyenlően „jut”. Leonard és Denton (2006) is kihangsúlyozza, hogy a két gyerek egyszeri jelenlétéből adódóan elkerülhetetlen, hogy az apa is nagyobb arányban vegyen részt a gyermekek gondozásában más családokhoz képest. Különösen érzékelhető a különbség a születés utáni időszakban.

Említésre kerül továbbá az az előny is, hogy két gyermek egyszeri érkezésekor nincs idő a „kényeztetésre”, ami ugyan kényes adottság, de mégis kedvező szempont.

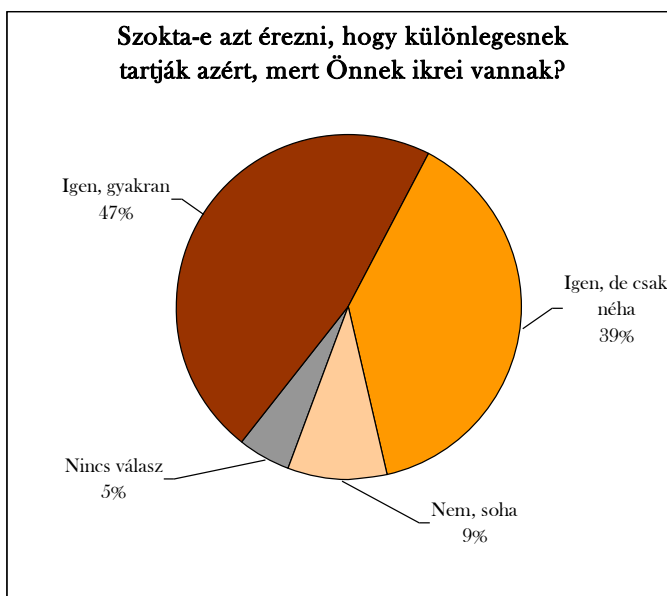
„Imádok kimozdulni velük és látni az emberek tekintetében a szeretetet, sokszor irigységet, és jót nevetek a sajnálatukon, hogy nekem milyen nehéz lehet” – írja az egyik édesanya. Más szülők is arról számolnak be, hogy az ikrek megjelenését *különleges* érdeklődés övezi mindenhol. *„Ahol megjelenünk, látványosságnak számítunk”* – olvasható egy másik véleményben. Sokan megcsodálják az ikres szülőket, megszólítják az utcán, elismerő és kedves szavakkal dicsérik az édesanyákat. A környezet számára egyfajta kuriózumot jelentenek. Többnyire barátsággal közelednek az idegenek az ikresek felé, a gyerekek látványa mosolyt csal az arcokra, gyakran kerülnek a figyelem középpontjába. A megkülönböztetett figyelem praktikus előnyökkel is járhat: orvosi, védőnői vizsgálatok alkalmával könnyebben megjegyzi őket, jobban odafigyelnek rájuk, boltban előre engedik őket, általában segítőkészebbnek tűnnek az emberek. A szülők többségét mindez büszkeséggel tölti el, élvezik az ikres anyák különleges helyzetét.

Kérdőívünk tanúsága szerint a szülők többsége átéli ezt a „különlegességérzést” (5. ábra).

---

¹⁸ Az összehasonlításnál természetesen figyelembe kell venni a különböző országok eltérő jogi szabályozását.

5. ábra: A különlegesség érzésének gyakorisága az ikres szülők körében (zárt kérdésre adott válaszok)

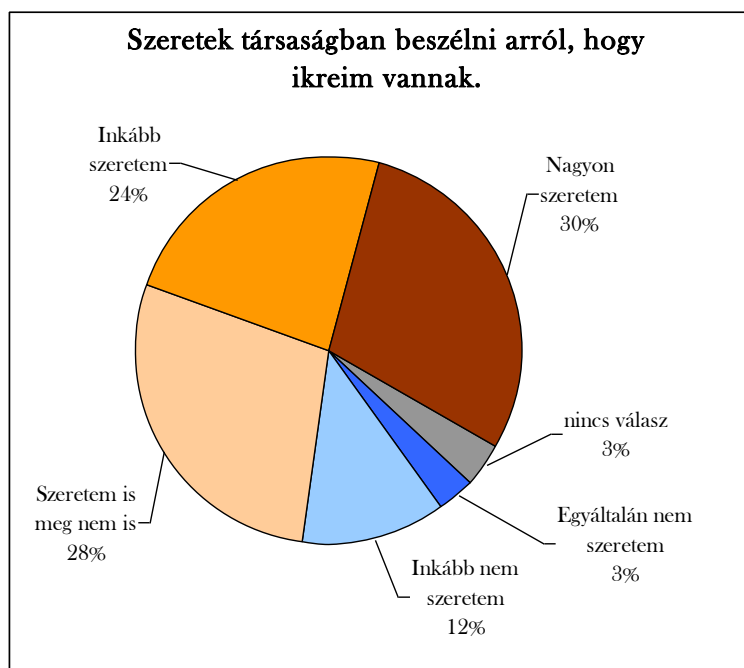

Métneki is említést tesz tapasztalataiban arról, hogy a szülők élvezik, ha megcsodálják őket az utcán (ezért hangsúlyozottan ki is emelik az ikrek egyformaságát), melyet azzal magyaráz, hogy ez a csodálat és elismerés az, ami némiképp kárpótolja a szülőket a halmozott erőfeszítésekért.

Nem mindenki vélekedik azonban hasonlóan: „*Nem tudunk észrevétlenek lenni*” – olvasható egy másik véleményben. Nem mindenki élvezi, hogy folyamatosan a figyelem középpontjába kerülnek, állandóan megnézik és megállítják őket az utcán. Az (idegen) emberek nagyon tovakodóak tudnak lenni, és gyakran terelődik a kérdezősködés intim témákra is, amely már terhes egy nő számára.

A kérdőíves válaszok szerint bár a többség élvezi a helyzetet, szeret beszélni ikreiről, van egy kisebb – 15 százalékos nagyságú – csoport, amelyiket valószínűleg zavar ez a figyelem, mert ezek a szülők úgy nyilatkoznak, hogy nem szeretnek beszélni arról, hogy ikreik vannak (6. ábra).

6. ábra: Mennyire szeretnek az ikres szülők beszélni arról, hogy ikreik vannak (zárt kérdésre adott válaszok)

Egy sor egyéb skála jellegű kérdés mellett az ikrek utcai megnézésének, felismerésének megítélésére is vonatkozott egy tételünk. Azt találtuk, hogy azon túl, hogy az egytetű ikrek szülei közt többen vannak azok, akiket kifejezetten zavar a gyerekek iránti figyelem (egyáltalán nem szeretik, ha felismerik az utcán, hogy a gyerekek ikrek), nincs számottevő különbség a különböző típusú ikrek szüleinek a nyilvánossággal kapcsolatos érzéseit illetően (2. táblázat).

2. táblázat: Az ikrek utcai felismerésének megítélése a különböző típusú ikrek szüleinek körében (zárt kérdésre adott válaszok)

		Ikertípus					Összesen
		egypetűjű lányok	egypetűjű fiúk	kétpetűjű vegyes pár	kétpetűjű lányok	kétpetűjű fiúk	
42. Szeretem, ha felismerik utcán idegenek, hogy ikreim vannak, és kérdezgetnek, néznek minket.	Egyáltalán nem szeretem	13 18,8%	15 20,5%	18 11,8%	10 8,3%	12 9,9%	68 12,7%
	Inkább nem szeretem	12 17,4%	12 16,4%	26 17,1%	30 24,8%	26 21,5%	106 19,8%
	Szeretem is meg nem is	19 27,5%	26 35,6%	53 34,9%	47 38,8%	42 34,7%	187 34,9%
	Inkább szeretem	13 18,8%	11 15,1%	26 17,1%	22 18,2%	26 21,5%	98 18,3%
	Nagyon szeretem	12 17,4%	9 12,3%	29 19,1%	12 9,9%	15 12,4%	77 14,4%
Összesen	69 100,0%	73 100,0%	152 100,0%	121 100,0%	121 100,0%	536 100,0%	

p=0,268

A környezet az ikrekhez általában automatikusan az egyformaságot társítja (Bagdy 1983a) annak ellenére, hogy csak az egytetű ikrekre érvényes a genetikai azonosság. Ha az emberek meghallják, hogy iker, rögtön az jut eszükbe: egyforma. Ennek próbálnak a szülők megfelelni, mert az elismerést csak akkor kapják meg.

Az ikerség elemzésével foglalkozik Stewart (2000) és Bacon (2005) is. Bacont az ikres családok és környezetük viszonyulása érdekelte. Tanulmányában azt mutatja be, hogy a környezet hogyan befolyásolja a családok viszonyulását az ikerséghez, azaz milyen befolyással van az ikres családok identitásérzésére.

A mi felmérésünk során az derült ki, hogy összességében a szülők döntő többsége (98,3%-a) büszke arra, hogy ikrei vannak, mindössze 7 fő válaszolta ennek az ellenkezőjét. Amit érdekességként kiemelhetünk erről az utóbbi pici csoportról, hogy az ikergyermeküket ők egyértelműen külön személyként kezelik, nevelik, és már a gyermekek névválasztása során is arra törekedtek, hogy a különbözőségüket kiemeljék. Társaságban sem szívesen beszélnek arról, hogy ikres szülők, ezt igyekeznek titkolni. Azért fontos ezt a jelentéktelennek tűnő csoportot mégis vizsgálni, mivel feltételezhetően a társadalomban jelentősebb azon szülők súlya, akik kevésbé büszkék arra, hogy ikreik vannak, mint ahogyan ez a felmérésben részt vevők visszajelzéseiből következik. A felmérésünkben több olyan válaszadó szerepelt, akik rendszeresen járnak a számukra szervezett rendezvényekre, és valószínűleg nem jelennének meg ezeken, ha nem éreznék magukat büszkének azért, mert ikres szülők. Ebből is következik, hogy az eredményeinkben az ikreikre büszke szülők ilyen nagy arányt képviselnek. Ezzel szorosan összefügg az is, hogy a szülők 86%-a különlegesnek érzi magát, mert ikrei vannak.

B.7. Dupla öröm – dupla rosszaság

A címként említett kettősséget említik több példát is felsorakoztatva a válaszadók. *„Ketten futnak hat felé”; „Ha az egyik sír, sír a másik is”*. Az ikrek tehát sokszor egymást ösztönzik a rosszkodásban. A vélemények alapján kétszer annyi vagy talán még több figyelmet igényelnek, mint egy gyermek. Emellett azonban a sok-sok öröm és szeretet is hatványozott, amelyben a szülők részesülnek: *„Két puszi, két ölelés, két »szeretlek, Anya!«”; „Dupla öröm, dupla boldogság, ami energiával tölti fel az anyukát!”*.

B.8. Extra készségek

Abból adódóan, hogy születésüktől fogva ketten vannak, hamarabb találkoznak számos olyan helyzettel, mellyel egy nem iker csak a közösségbe kerülés alkalmával vagy kistestvér érkezésekor. Ezért az ikreknél szükségszerűen megjelennek olyan *„extra készségek”,* képességek, melyek másoknál csupán később fejlődnek ki. Hamar meg kell tanulniuk pl. várni és osztozkodni a játékokon (megjelent olyan szülői vélemény is, mely szerint túlságosan is hamar kerül erre sor), hamarabb megtapasztalják azt, mi az a lemondás. Könnyebben alkalmazkodnak, mert van állandó társuk, türelmesebbek és toleránsabbak. Nem önzőek, hiszen sosincsenek egyedül. Inkább csapatjátékosok, és inkább készek a kompromisszumokra. A kettősségből eredő szinergia is megfigyelhető: közösen gyorsabban érik el céljaikat, párban erősítik egymást, magabiztosabbak, bátrabbak. Hamarabb önállósodnak, közlekednek buszon, villamoson. Együtt sokszor nagyon kreatívak tudnak lenni.

Az ikreknél születéstől fogva ott van a másik, ezért az osztozkodás érzése a fogantatás pillanatától jelen van (Molnár 2007).¹⁹ A folyamatos együttlét során jobban megtanulják az egymásra figyelést, a másik javára való lemondást, és jobban tudnak egészséges kompromisszumokat kötni (Bagdy 1983c). Métneki (2005) megemlíti továbbá a mások iránti fokozottabb odafigyelést, tapintatot és empátiát.

---

¹⁹ Az ikrek különböző készségeit vizsgálja közös rajzvizsgálat módszerével Molnár (2007), mely során az egy- és kétpetéjű ikreket hasonlítja össze.

Kérdőívünkben feltettünk egy ezzel kapcsolatos kérdést. Arra kértük a szülőket, hogy ítélik meg, mennyire gyakori az, hogy gyermekeik tanulmányaik során kihasználják valamilyen módon azt a lehetőséget, hogy ketten többre képesek, mint egyedül. Az érintett szülők a minta kisebb részét képezték (nem egészen az egynegyedét), mivel többségüknek még nem iskolás a gyermeke. A válaszadók többsége szerint valamilyen gyakorisággal kihasználják a gyerekek ezt a lehetőséget (összesen 89-en, a csoport 68%-a válaszolta a gyakran, illetve a néha választ), bár mivel a többségi válasz a ritka kihasználás említése volt, látható, hogy nem a folyamatos együttműködés a jellemző.

B.9. Kapcsolatteremtés

Az együttlét nem csupán az egymáshoz való viszonyulást, de a külvilággal való kapcsolat kialakítását is meghatározza pozitív vagy negatív irányban. Az általunk megkérdezett szülők többsége arról számolt be, hogy a közösségbe való szocializációnál nagyban segíti gyermekeiket, hogy ott vannak egymásnak. Kortársaiknál könnyebben és általában gyorsabban tudnak beilleszkedni az új környezetbe. A bölcsődei és óvodai beszoktatásnál is megjelenik, hogy az új helyzetben támaszai egymásnak, nagyon odafigyelnek a másokra. Így a beszoktatás sokkal zökkenőmentesebb, mint egy gyerekkel, mert nem maradnak teljesen egyedül a közösségben. Többségük nagyon barátok, jellemzően sok közös barátot is találnak.

A *kapcsolatteremtés* azonban az ikrek másik csoportjánál kifejezetten nehézséget jelent. Túlságosan összezárnak, és ezért kevésbé nyitottak a többi gyerek felé. Nekik általában nincs is túl sok barátjuk. Ez a (túlságosan) szoros összetartás a későbbiekben párkapcsolati nehézségekhez is vezet.²⁰

Bagdy (1983c)²¹ megfigyelte, hogy kapcsolatteremtés esetén különbség mutatkozik az egyes ikreknél zárkózottság és félénkség tekintetében. A legkevésbé félénkek a fiú-lány páros lány tagjai, leginkább pedig a páros fiú tagjai. Leginkább közös félénkséget az egypetéjű ikerfiúkon tapasztalt, legkevésbé pedig a lány párosokra jellemző a közös visszahúzódság. A külső kapcsolatok kialakítását tekintve tehát bizonyos ikerpároknál megjelenhet a „páros elszigetelődés” veszélye. (A páros elszigetelődés a saját ikernyelv használatában is megmutatkozik [Méri 1993]). Akik nem tudnak egymástól elszakadni: valójában egymás foglyai – írja Zazzo (1960) –, ami megakadályozza a valódi felnőtt párkapcsolat kialakulását. Párizsi adatokat feldolgozva jutott arra az eredményre, hogy az ikrek között valóban magasabb arányban találhatóak meg a hajadonok és agglegények. Az eredményeket azzal magyarázta, hogy a születéstől fennálló meghitt és boldog ikertestvéri viszony korlátozza az önállósulási törekvéseket, így kevesebb az érett párkapcsolatra képes iker. Statisztikai tény, hogy az ikrek között kevesebben kötnek házasságot (Bagdy 1983c) Az ikrek pszichoszexuális viselkedését kutatva Métneki, Tárnoki Á., Tárnoki D., Littvay és Czeizel (2011) figyelte meg, hogy az egypetéjű nők között a többi csoporténál magasabb volt a válási arány. Hazánkban amúgy is magas a válások aránya, az egypetéjű ikreknél a szokásos okok mellett azonban ez összefügg más tényezőkkel is. Az egymáshoz szorosan kötődő ikrek nehezen tudnak olyan társat találni, akikkel a testvérükhöz hasonlóan megértik egymást. Gyakran előfordul, hogy az ikrek közötti kapcsolat továbbra is erősebb marad, mint a házastársi kötelék, ami a házasságon belül konfliktusokhoz, nemegyszer váláshoz vezethet.

²⁰ Más kutatások is kimutatták, hogy az ikrek jellemzően később találnak maguknak partnert, mint a nem ikerszülöttek. Felmérésünkben ikreket is megkérdeztünk, és véleményük szerint ennek oka részben az, hogy aki elsőként átéli a párkapcsolat örömeit, fél, hogyan reagál rá a másik, hiszen eddig többnyire mindent együtt éltek meg. Egynemű ikrek esetén emellett a közös érdeklődés és izlés miatt konkurens is lehetnek a párválasztásnál.

²¹ Eredményei ikrek vizsgálatán (és nem szülői megkérdezésen) alapulnak. Tekintettel azonban arra, hogy kérdést egyéb szülői szempontú felmérés nem tárgyalja, szükségesnek tartjuk a fent ismertetett eredmények bemutatását.

A testvérek közötti szoros szeretet tehát megnehezíti a párválasztást (Bagdy 1983b), nehezen lépnek ki a testvéri kötelékből. Félnek, hogy párjukkal nem tudnak olyan intim kapcsolatot kialakítani, mint testvérükkel. A párkapcsolati jellegzetességeket vizsgálja Szilágyi (2005). Arra keresi a választ, hogy a kezdetektől folyamatosan jelenlévő „másik” milyen hatással van a felnőtt kapcsolatok alakulására. Eredményei szintén a korábbi kutatásokat igazolják: az ikerpárok között meglévő érzelmi szimbiózis akadály a tartós párkapcsolatok kialakításának. Mindez kihat a gyermekvállalási hajlandóságra is. Kohler (2002) elemzéséből egyértelműen látható, hogy az ikrek jellemzően később vállalnak gyereket.

B.10. Állami juttatások

Az eddig bemutatott tényezők mellett a szülők válaszaiban megfogalmazásra kerültek anyagi vonatkozású vélemények is. A fejezet utolsó pontjaként így szót kell ejtenünk az *állam által nyújtott* juttatásokról is, melyet szintén igen vegyesen ítélték meg a szülők. Volt, aki az ikrek előnyeit csupán annyiban látta, hogy hosszabb ideig jár és dupla összegű a gyes.²² Más szempontból is kedvező, hogy akár iskolás korukig otthon maradhat a szülő, hiszen így a gyermekek gondozását egyszerűbb megoldani, mint munka mellett. Az ikreszek emellett dupla családi pótlékban részesülnek, továbbá a hosszabb gyes időszakához kapcsolódik a kisgyermekes bérlet használata is. Ugyanakkor a gyed összege nem duplázódik, ugyanannyi, mint egy gyermek esetén,²³ ami a dupla anyagi kiadások miatt komoly nehézséget jelent a családok költségvetése számára

C. Az ikergyermek nevelésével járó nehézségek

C.1. Anyagiak

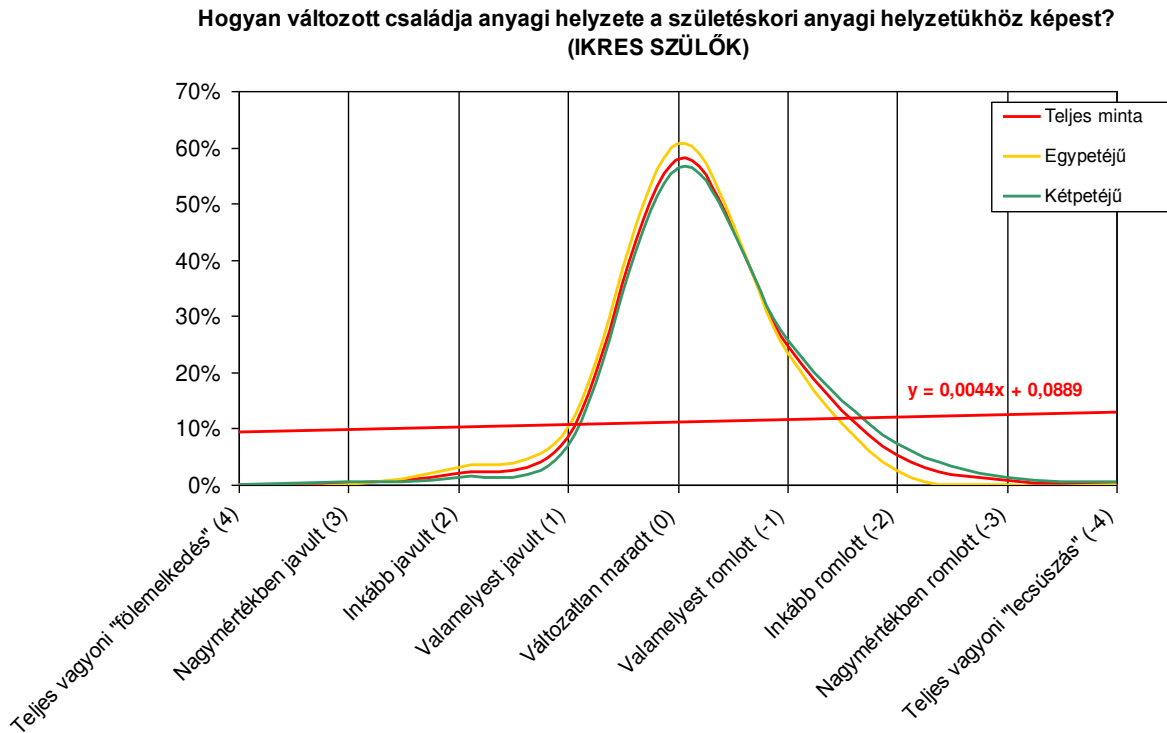
A válaszadó szülők harmada említette, hogy *anyagilag* igencsak megterhelő a család számára az ikrek érkezése és nevelése. Egykorú gyermekek esetében ugyanis nem tudnak egymástól örökölni semmit, duplán kell megvásárolni a ruhákat, bútorokat (pl. kiságy, etetőszék, autósülés) és egyéb eszközöket (pl. bicikli, játékok). A nagyobb kiadások is egyszerre jelentkeznek (pl. az iskolakezdéssel járó költségek). Más hazai kutató szerint is (Id. Métneki 2005) problémaként jelentkeznek az anyagi szempontok, főképp, ha kevésbé tehető családkról van szó.

A felmérésünkben mindkét csoporttól megkérdeztük, hogy az ikrek (szülők csoportjában az ikergyerekek) születésekor, illetve a jelenlegi családi anyagi helyzetüket látják, illetve látták-e jobbnak. A válaszlehetőségeket egy ötfokú skálán adhatták meg a résztvevők, majd a két állapot közötti eltérést egy kilencfokú skálán elemeztük. A 7-8. ábrán látható, hogy a két csoport közötti különbség a változások irányában tapasztalható. Amíg az ikres szülők inkább a családi anyagi helyzetének romlását tapasztalták a gyerekek születése óta, addig a már felnőtt ikrek csoportjában ez éppen ellentétesen zajlott. A szülői csoport 42%-a családjuk anyagi helyzetét a gyermekek születésekor az átlagosnál jobbnak, illetve 8% sokkal jobbnak érezte. Ezek az arányok a család jelenlegi anyagi helyzetére vonatkozóan pedig az előbbi kategóriákban 31%-ra, illetve 6%-ra apadtak, és emellett nagyobb arányban számoltak be romlásról. Az ikrek csoportjában pedig mindössze 9% jelölte meg, hogy a családjának anyagi helyzete a születésekor az átlagnál jobb volt, 5% pedig azt, hogy sokkal jobb volt. A jelenlegi anyagi helyzetüket pedig már a válaszadók negyede ítélte meg az átlagosnál jobbra és 6% sokkal jobbra.

²² Az ikres szülők a gyermek iskolakezdési évének végéig jogosultak a dupla gyes összegére.

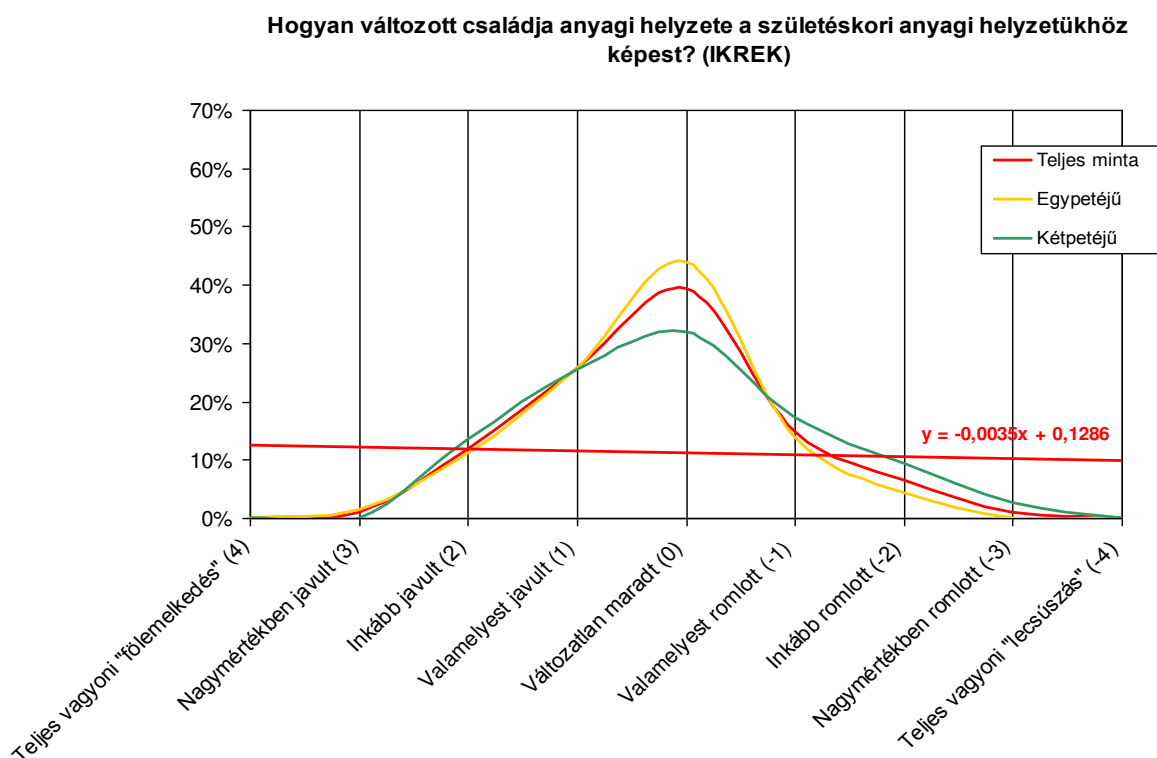
²³ A gyed a gyermek két éves koráig jár.

7. ábra: A család jövedelmének változása az ikres szülők válaszi alapján

Míg a szülői mintában a kétpetéjű ikres családokban valamelyest – de nem kiemelkedően – többen számoltak be az anyagi helyzetük romlásáról, addig a kétpetéjű felnőtt ikrek körében a vagyoni helyzet megítélése nagyobb szórást mutat, és a vagyoni helyzetük javulásáról és romlásáról egyaránt nagyobb arányban számolnak be.

8. ábra: A család jövedelmének változása az ikrek válaszi alapján

C.2. Kezdeti időszak nehézségei

Az anyagi nehézségekhez hasonló arányban kerültek megemlítésre a saját szavas válaszokban a *kezdeti időszak nehézségei*. A születés utáni időszakot igen megterhelőnek és intenzívnek értékelték a szülők. Vannak, akik csupán az első fél évre tették ezt az időszakot, mások az első 2-3 évet jellemezték hasonlóan. „*Se éjjelem, se nappalom..., nagyon-nagyon kimerítő és fárasztó volt úgy, hogy egyedül voltam velük.*”; „*Csecsemőkorukban »futószalagszerűen« ment az etetés, altatás, kevesebb idő volt babusgatni őket.*” Egyéves kor alatt igen komoly szervezést igényel a gyermekek ellátása. Csecsemőkorukban az ikrek kimeríthetetlen energiát és időt igényelnek, ami hatalmas fizikai leterheltséget jelent nem csupán az édesanyának, hanem sok esetben az édesapának is. A szülők folyamatos túlterheltségről, stresszről és alváshiányról, a pihenési lehetőség teljes hiányáról számoltak be, ami szinte felemészti őket. „*Szinte semmire nem jut időm, idegesebb vagyok, hisz ha az egyiket befejeztem, tudom, hogy van még egy másik is. Nincs lazulás és nyugodt óra, csak a hajtás...*”. A legtöbb családban igen szoros napirendet követnek. Játékra alig van idő az egész napot kitöltő kötelező teendők mellett. „*Dupla munka a gyermekekkel – pl. dupla pelenkázás, fürdetés, tornáztatás, mosási és vasalási mennyiség, kaja, amit nekik kell készíteni (személyre szabva) –, gyakran alszanak felváltva, ami megnehezíti a házimunka végzését.*”

A fent említett feladatok ellátásának nehézségét emeli ki Klock (2004) is. A gyermekek megfelelő mindennapi ellátása annyira leterheli és kimerültté teszi az anyát (szülőket), hogy a gyermekekhez kapcsolódó örömeiket sokszor át sem tudják érezni a csepp pihenést sem engedélyező munka mellett. Az édesanyák esetében fokozottabban jelentkezik az alvász- és időhiány (Campbell et al. 2004).

C.3. Folyamatosan osztott figyelem (és szeretet)

Mindemellett érthető módon merül fel a *folyamatosan osztott figyelem (és szeretet)* kényszere. Legfőképpen ez is az első években jelentkezik, amikor az anya 100 százalékos figyelmére lenne szüksége egy gyermeknek. A figyelmet azonban muszáj kezdetektől megosztani. Nehéz két gyerekre vigyázni egész nap, hiszen egyszerre történik az etetés, öltöztetés, fürdetés stb., így az ellátásuk sok esetben megoldhatatlan feladatnak tűnik egy ember számára.

Kevesebb idő és energia jut csupán egy gyerekre. A két gyermek igényeinek követése egy állandó és folyamatos készenléteket jelent, és még ez sem eredményezi feltétlenül azt, hogy mindkét gyermek igényeit – az elvárásoknak megfelelően – ki tudja elégíteni az édesanya. *„Mindig szemmel kell őket tartani, mert meglepő (háttorzongató) dolgokra képesek együtt.”* Az azonos életkorból adódó szinte azonos lelki és fizikális igények kielégíthetlensége jellemző.

A gyermekek sokszor egyszerre tartanak igényt az édesanyára, nehéz külön-külön időt szánni rájuk, így összességében kevesebb idő is jut egy gyermekre, egyénenként kevesebb személyes odafigyelést kapnak (mintha egyszerre csak egy újszülött érkezett volna). Az édesanyák többsége arról számolt be, hogy úgy érzik, nem töltenek elegendő időt velük külön-külön kettesben, nem jut elég idő egyik gyerekre sem, és mindez örökös lelkiismeret-furdaláshoz vezet. *„Nem tudom nekik ugyanazt megadni, mintha egyedül volnának.”; „Úgy érzem, az egyik gyermekemmel töltött idő a másik rovására megy.”* Az igények azonnali kielégíthetlensége miatt az ikergyermekek többet is sírnak (hiszen többnyire várni kell a sorukra), kevésbé csendesek a mindennapok, ami még nagyobb frusztrációt vált ki a gondozó szülőből. Ha valamelyik sír, nehéz eldönteni, kit részesítsen az anya előnyben. *„Kisbabakorban nem tudtam kizárólagosan foglalkozni egyikkel vagy másikkal, így nem voltak annyira meghittek ezek a pillanatok (pl. szoptatás, mert ha az egyiket szoptattam, a másik sírt).”* A folyamatos szolgálat mind fizikailag, mind lelkileg sokkal megterhelőbb, mint egy gyermek esetén. Ezért a gyerekek részéről nagyobb a szülői szeretetért folyó harc is, melyben szintén osztozniuk kell. *„Nem tudom csak ŐT ölelgetni, szeretgetni.”; „Nem tudtam/tudom őket egyszerre szeretgetni, egyszerre a karomba venni és csak rá figyelni.”* – írják válaszadóink.

Az ikres szakirodalomban is visszatérő motívumok ezek. Az ikres édesanyák esetében duplázódnak a mindennapi otthoni feladatok, mondja Thomas (1996), így kevesebb idő jut a gyermekekkel foglalkozni. Kevesebb az együtt töltött idő az egy gyermekesekhez képest, ráadásul ezt az időt meg is kell osztani két gyermek között. A mindennapi rutinfeladatok miatt fáradtabb is az édesanya, így nem csak az idő rövidül, hanem ez annak a minőségére is negatív hatással van. Winnicott (2000) meglátása szerint is az ikrek esetén mindig ott van a másik, akit figyelembe kell venni. A csökkentett személyre szóló szülői figyelem miatt az anya-gyermek közötti kommunikáció is kevesebb Lyttonék szerint (Lytton–Conway–Sauvé 1977). A szülők igyekeznek mindinkább megfelelni gyermekeik igényeinek, ami folyamatos fáradtsághoz, végeredményben frusztrációhoz vezethet – olvashatjuk Damato (2005) munkájában. Önmagukat is megkérdőjelezi: vajon képesek-e a feladatnak megfelelni? A szülők nehéz helyzetét elemzi Botond (1998) is. Megoldhatatlannak tűnő problémák jelentkeznek pl. szoptatásnál (ha egyet szoptat, a másik gyakran sír – ahogy szinte szó szerint olvastuk már egyik válaszadónknál –, ha egyszerre szoptat, nincs meg az intim környezet, ami egy gyermek esetén automatikusan kialakul). Így éppen a táplálás, ami a legszebb pillanatokot adhatja az édesanyának, ikrek esetében terhessé is válhat az édesanya számára (Langkamp–Giradet 2006). Métneki tapasztalatai szerint az ikres anyukák egy része éppen azért vállalkozik egy újabb terhességre, hogy a fent említett hiányt pótolni tudja. Hogy jobban megismerje, és intenzívebben átélhesse az anya-gyermek kapcsolatot, és részesülhessen az egy gyermekkel gyakrabban átélhető intim élményekben, hiszen a gondtalan babázás öröme korábban elmaradt.

C.4. Mozgás

Az otthoni teendők esetén is felmerült már, hogy az édesanya nem minden esetben bírja egyedül az intenzív leterhelést. Az otthonon kívül a segítség igénye még fokozottabban jelentkezik. Már a lakásból való kijutás is gondot jelenthet egy ikerbabakocsival. *„Egyedül nem tudok kimenni a lakásból, nem tudom kivinni őket a levegőre, nagyon a lakáshoz vagyok kötve, ha nincs segítség.”*; *„A dupla babakocsi szinte sehova nem fér be, a két hordozóban együtt vinni a babákat szinte fizikai képtelenség, így ha nincs segítség, alig-alig tudunk kimozdulni.”* A liftek többségét nem tudják használni, az üzletek és hivatalok bejáratán alig vagy egyáltalán nem férnek be. A közlekedés pedig sokszor szinte lehetetlen a magas buszok és lépcsős aluljárók miatt. A *mozgás* nagy szervezést igényel, közlekedés szempontjából végig kell gondolni, hogy az ember hova megy, és a babakocsival elfér-e ott.

Emiatt egyedül nehéz két gyerekkel bármiféle kisgyermekes programra is (babaúszás, babatorna) elmenni. Egy főnek a két kisgyereket szinte lehetetlen felügyelni (strandon, utcán). Többen a szokásos játszótéri programokat sem vállalják be sokáig a fokozott balesetveszély miatt.

A felmerülő problémák miatt ritkábban is mozdulnak ki otthonukból ezek az édesanyák, emiatt esetükben erősebben jelentkezik a bezártság érzése.

C.5. Rivalizálás

Annak ellenére, hogy a korábbiakban említésre került az ikerpárok harmonikus együttléte, máshol – igaz, kisebb arányban – azonban inkább a *rivalizálás* jellemző. *„Mindig egymás szavába vágnak, egyszerre akarnak érvényesülni.”* Állandóan figyelik egymást, örökös versenyben élnek, amely az ő esetükben jellemzően féltékenységhez, több konfliktushoz, egyfajta dominancia harchoz vezet.

Az ikrek esetében a dominancia kérdése függ az ikertípustól. Az egypetűjű ikreknél többnyire az elsőszülöttnek van hangsúlyosabb szerepe, ugyanakkor szociálisan a másik iker a kezdeményezőbb (idővel a szerepek azonban cserélődhetnek). A kétpetűjű ikreknél kevésbé jellemző a szerepmegosztás a nagyobb különbözőségükből adódóan. (Náluk ami befolyással bírhat, az a lányoknál pl. a szépség, tanulmányok, a fiúknál pl. a fizikai erő). A vegyes ikerpárnál a nem a meghatározó (10 éves korig általában a lány a domináns a gyorsabb fejlődés következtében, 11-16 év között a fiú, majd az általánosan korábbi érettség miatt ismét a lány, Bagdy 1983c). Ebben az esetben a szülők felelőssége igen nagy, hiszen nekik kell felderíteni, melyik miben tehetségesebb, és segíteni nekik eltérő tevékenységet választani (pl. sportban, zenében), csökkentve ezzel a vetélkedés lehetőségét (Métneki 2005).

C.6. Összehasonlítás

A szülők problematikusnak ítélik meg, hogy gyermekeik folyamatos *összehasonlítás*nak vannak kitéve. Összehasonlítják őket az óvónők, a tanárok, az iskolatársak. De nem csak a környezet, hanem maguk az ikrek is összehasonlítják egymást, ami vagy ösztönzőleg hat (lásd: egymás segítése), vagy éppen ellenkezőleg (lásd fent: rivalizálás). Mindezek mellett akár akaratlanul is, de a szülők is összemérik olykor gyermekeiket. *„Két azonos nemű gyereknél akaratom ellenére is hasonlítgatom őket magamban, és aggódom a kevésbé ügyesebbért.”*

Az ikrek összehasonlítása tehát megjelenik mind az otthoni, mind az ismerős, de a teljesen idegen környezetben is (Molnár 2007). Ahogyan az korábban már említésre került, a környezet elvárása az egyformaság. Ezért gyakran hangoznak el olyan kijelentések, mint pl.: „*Jé, az egyik magasabb/vékonyabb/stb.*”. Eleve az „egyik” kifejezést használják, és nem az őt.²⁴ A különbözőségek hangsúlyozása érdekében szülőknek és tanároknak nagy szerepe van az eltérő képességek felismerésében és erősítésében (Hay et al. 2006).

C.7. Nevelés

A nevelés terén is felvetődtek olyan szempontok, amelyek vélhetően fokozottabb odafigyelést követelnek meg egy ikres családban. A vélemények értelmében nehezebb fegyelmet tartani, nagyon következetesnek kell lenni, sok minden nem megengedhető, ami egyedüli gyereknél nem okoz gondot. *”Néha nehéz a nevelésük (pl.: ki a gyorsabb?, ki tud jobban focizni?, kinek hányas a bizonyítványa?...). Néha próbára tesznek: kinek adom az első szelet dinnyét? Nehéz sors ez egy anyának.”* A sajátos nevelési problémákat tapasztalat hiányában sokszor nem könnyű megoldani – erősíti meg Métényi (2005).

C.8. Egy egység

Több családban nehezményezik (jellemzően az egypetéjű ikrek esetében), hogy a környezetük *egy egységként* tekint a gyerekekre. A környezet elsősorban az egymással való kapcsolatuk egységében látja őket. Gyakran többes számban beszélnek hozzájuk, „egy kalap alá” veszik őket, és nem veszik a fáradságot arra, hogy megkülönböztessék őket (pontosabban arra, hogy megjegyzzék, ki kicsoda). *„Szerintem kényelmi okokból, mert tényleg több odafigyelést igényelne.”* Nem különálló személyként kezelik őket, hanem az ikrek „egyik” és „másik” felének. Sokszor nem is nevükön nevezik őket, csak „ikrek”-nek, pedig két külön személyiségről van szó. *„Mi próbáljuk külön emberként kezelni őket. Mások kettőjüket egy személynek veszik, mondván úgyis egyformák.”* Éppen ezért lassabb az önálló személyiség kifejlődése, saját egyéniség, önálló vélemény kialakulása.

Az ikerkapcsolattal foglalkozó pszichológusok határozott álláspontja szintén az, hogy az ikreket különbözően kezeljék, hogy később a testvérük nélkül, önállóan is tudjanak boldogulni, dönteni. Annak érdekében, hogy a környezet ne párként kezelje őket, a szülőknek nem a hasonlóságot kellene hangsúlyozni, hanem a közöttük lévő különbségeket, ami segíti őket saját egyéniségük megtalálásában. A tapasztalatok alapján azonban a szülők előszeretettel öltöztetik egyformán a gyermeküket, sőt, már a névválasztás is hasonló. Ezzel azonban jelentősen megnehezítik az individualizáció folyamatát.

Az ikrek énfeljlődése jelentősen eltér a nem ikrekétől (Botond 1998). Az ikrek éntudata a pszichológusok szerint sajátos fejlődést követ. Az önfelismerés általában később megy végbe más gyerekekhez képest (a 2-2,5 év helyett 3-4 éves korban), különös tekintettel az egymásra nagyon hasonló ikrek esetében. Ennek oka, hogy kiskorban nem csupán az anyától kell megkülönböztetniük magukat, hanem ikertestvérüktől is (Bagdy 1983a), hiszen nem csak egyéni, hanem közös identitásuk is van (Szilágyi 2005). Az énhatárok nem egyértelműek. Az ikrek saját testképüket is sokkal nehezebben és később alakítják ki (Halász 1992).

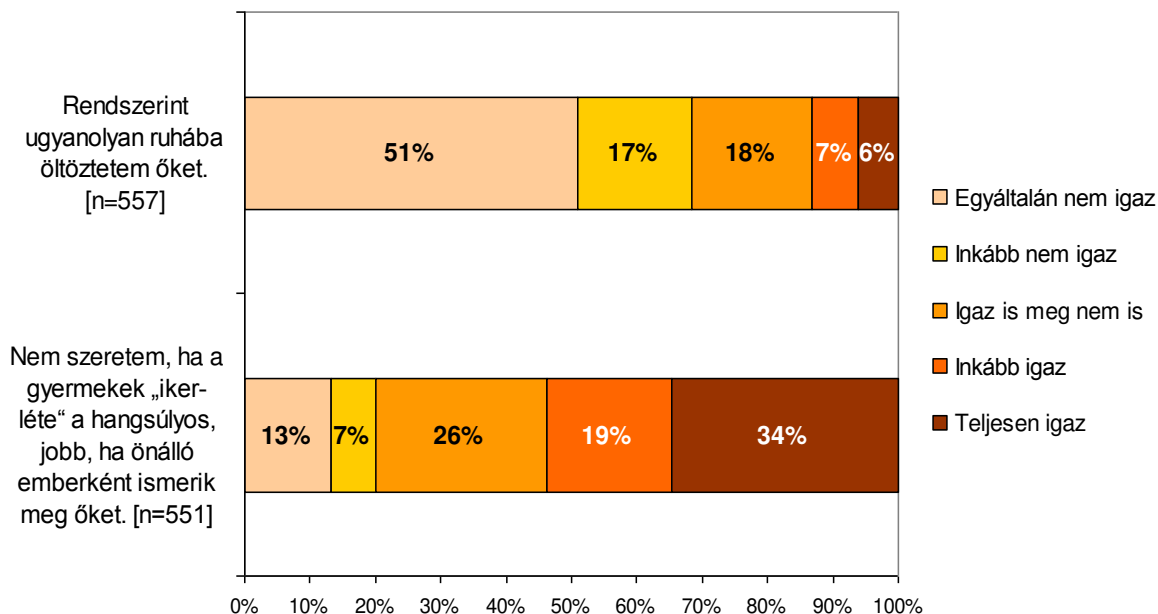
Mintánkban az ikres szülők kétharmada különböző ruhákba öltözteti az ikreket, de 13%-uk rendszerint ugyanolyanba. A gyerekek „iker-létének” kihangsúlyozását a szülők – a korábban már említett, jellemzően női válaszadók – valamivel több mint

---

²⁴ A fenti gondolat nem a 2012-es vizsgálat szülői véleményeiből, hanem egy ikres édesanya korábbi leveléből származik.

fele ellenzi, minden ötödik megkérdezett viszont kifejezetten elutasította, hogy gond lenne, ha nem önálló emberként ismerik meg a gyermekeit, hanem ikerként.²⁵ (9. ábra)

9. ábra: Az azonos ruhába öltöztetés és a gyermekek ikerségének hangsúlyozása a szülők részéről

Természetesen minél jobban hasonlít az ikerpár (egypetéjűek), annál hajlamosabbak a szülők az öltözködésben a hasonlóságot hangsúlyozni (l a 3. táblázatot!), és kisebb korban is inkább teszik ezt (4. táblázat).

3. táblázat: Az iker öltöztetése a különböző típusú ikerk szüleinek válaszi szerint

		Ikertípus					Összesen
		egypetéjű lányok	egypetéjű fiúk	kétpetéjű vegyes pár	kétpetéjű lányok	kétpetéjű fiúk	
29. Visszatérve a gyerekekre, milyen gyakran szokta Ön ikergyermekük öltözködésében kihangsúlyozni azt, hogy ikerk?	szinte mindig	11 15,5%	11 14,9%	1 0,6%	12 9,4%	12 9,7%	47 8,4%
	viszonylag gyakran	14 19,7%	12 16,2%	9 5,5%	26 20,5%	15 12,1%	76 13,6%
	alkalmanként	15 21,1%	21 28,4%	31 19,0%	44 34,6%	43 34,7%	154 27,5%
	elvéve	19 26,8%	18 24,3%	49 30,1%	31 24,4%	32 25,8%	149 26,7%
	soha	12 16,9%	12 16,2%	73 44,8%	14 11,0%	22 17,7%	133 23,8%
Összesen		71 100,0%	74 100,0%	163 100,0%	127 100,0%	124 100,0%	559 100,0%

p=0,00

²⁵ Itt azért el kell ismernünk, hogy a kérdés nem túl jó formában került megfogalmazásra, ezért elképzelhető, hogy a válaszadók nem mindegyike értette meg.

4. táblázat: Az ikrek kisebb kori öltöztetése a különböző típusú ikrek szüleinek válasza szerint

		Ikertípus					Összesen
		egypetűjű lányok	egypetűjű fiúk	kétpetűjű vegyes pár	kétpetűjű lányok	kétpetűjű fiúk	
30. És kisebb korokban hogyan volt ez? Milyen gyakran jelentek meg „ikerként” a gyerekek ebben az értelemben? (Csak abban az esetben töltsse ki, ha most 6 évesnél idősebbek a gyermekek.)	szinte mindig	10 28,6%	6 20,7%	1 1,5%	7 16,7%	7 14,9%	31 14,2%
	viszonylag gyakran	6 17,1%	5 17,2%	5 7,6%	12 28,6%	9 19,1%	37 16,9%
	alkalmanként	6 17,1%	5 17,2%	15 22,7%	16 38,1%	14 29,8%	56 25,6%
	elvétve	5 14,3%	9 31,0%	17 25,8%	5 11,9%	14 29,8%	50 22,8%
	soha	8 22,9%	4 13,8%	28 42,4%	2 4,8%	3 6,4%	45 20,5%
	Összesen	35 100,0%	29 100,0%	66 100,0%	42 100,0%	47 100,0%	219 100,0%

p=0,00

Ami pedig a névválasztást illeti, ugyan válaszadóink többsége nem sújtja ikergyermekeit az összetéveszthető, páros nevekkal, de azért van egy nem jelentéktelen (10-15%-os) kisebbség, amelyik igen. E tekintetben nem számít, hogy a gyerekek egy- vagy kétpetűjűek, úgy tűnik, egyedül a vegyes pár tagjainál kisebb a kísértés erre (l. 5. táblázat!).

5. táblázat: Hasonló hangzású nevek adása a különböző típusú ikrek szüleinek válasza szerint

		Ikertípus					Összesen
		egypetűjű lányok	egypetűjű fiúk	kétpetűjű vegyes pár	kétpetűjű lányok	kétpetűjű fiúk	
44. A névválasztásnál szempont volt, hogy hangzásra hasonlóak legyenek.	Egyáltalán nem igaz	47 67,1%	50 68,5%	120 77,4%	81 65,9%	83 68,6%	381 70,3%
	Inkább nem igaz	3 4,3%	5 6,8%	6 3,9%	12 9,8%	12 9,9%	38 7,0%
	Igaz is meg nem is	5 7,1%	5 6,8%	15 9,7%	10 8,1%	10 8,3%	45 8,3%
	Inkább igaz	3 4,3%	7 9,6%	3 1,9%	8 6,5%	5 4,1%	26 4,8%
	Teljesen igaz	12 17,1%	6 8,2%	11 7,1%	12 9,8%	11 9,1%	52 9,6%
	Összesen	70 100,0%	73 100,0%	155 100,0%	123 100,0%	121 100,0%	542 100,0%

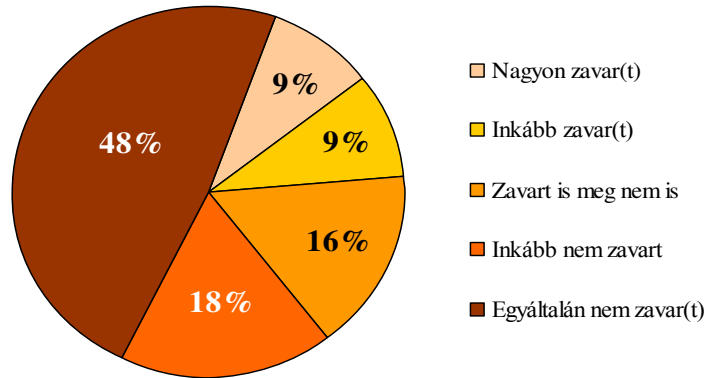
p=0,203

C.9. Összetévesztés

A fentiek következtében gyakran *összetévesztik* az ikertestvéreket, akkor is, ha kevésbé hasonlítanak egymásra. A gyerekeket pedig rosszul érinti, hogy nem tudják megkülönböztetni őket. Ugyanakkor a szülők több mint felét nem vagy nem nagyon zavarja ez a keverés. (10. ábra)

10. ábra: Az ikrek keverésével kapcsolatos szülői megítélés

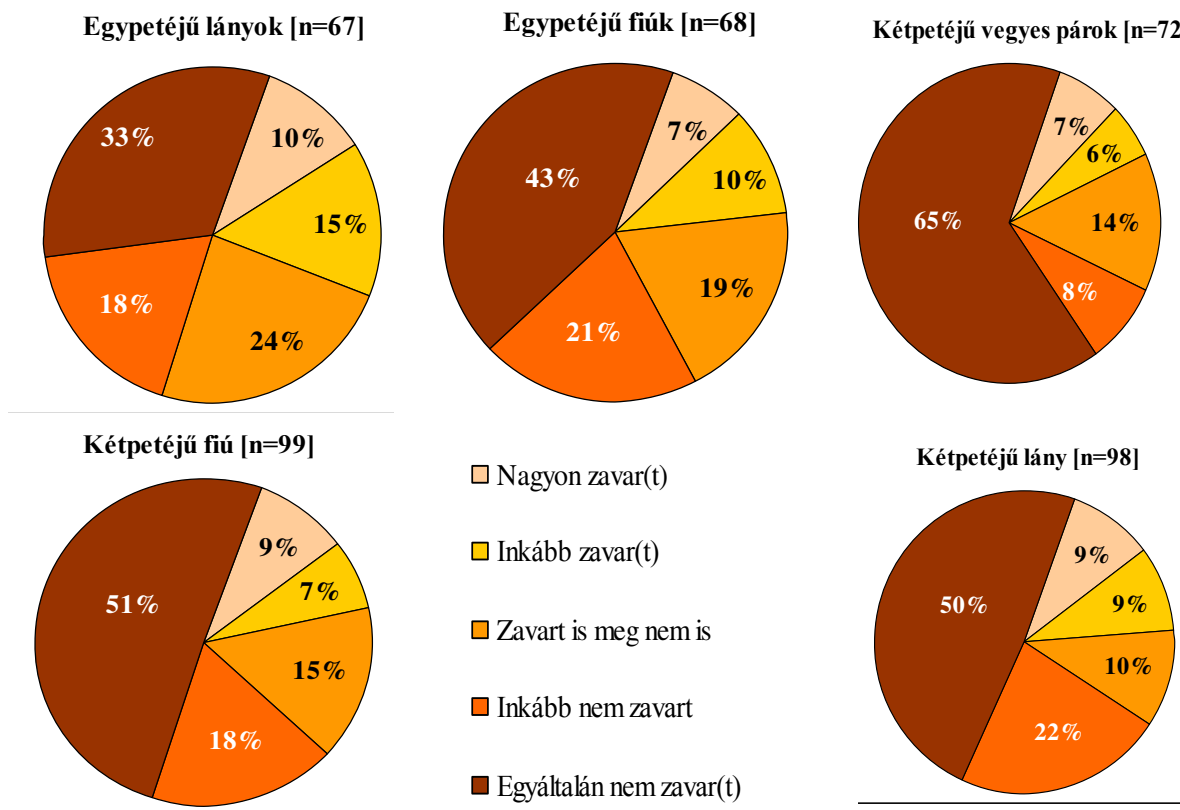
**Ma is előfordul, hogy összekeverik őket,
és ez nagyon zavar. [n=404]**

A szülők Métényi (2005) szerint kifejezetten hangsúlyozzák az egyformaságot azt gondolván, hogy a környezet ezt várja el tőlük, és ha nem ezt teszik, akkor csalódottak. A gyerekek azonban már az óvodás korban zokon veszik, ha összekeverik őket, ezért a szülőknek éppen hogy arra kellene törekedniük, hogy beazonosíthatóvá váljanak a gyerekek (pl. eltérő frizura, különböző színű ruházat).

Maguk a szülők nagy arányban látják úgy, hogy felmerül az összekeverés lehetősége, hiszen az azzal kapcsolatos kérdéseinkre, hogy amennyiben van keverés, ez zavarja-e őket, igen nagy arányban válaszoltak (l. a 6. táblázatot: az összesen 575 kérdezettből 404-en!). A többségüket ez egyáltalán nem vagy inkább nem zavarja, és e tekintetben nincs számottevő különbség az eltérő típusú ikrek szülei között.

6. táblázat: Mennyire zavarja a különböző típusú ikrek szüleit az, ha összekeverik ikergyermeküket

A már iskolás korú gyerekek – a szülők megítélése szerint – ugyanakkor nagyjából nem élnek vissza ezzel a nagy (potenciális) tévesztési aránnyal: a szülők több mint fele szerint soha, további kb. 20 százalék szerint ritkán felelnek egymás helyett gyermekeik (7. táblázat). Ezt a típusú „diákcshint” – sajátos módon – az egyébként nyilván kevésbé hasonló kétpetéjű ikrek követik el – legalábbis szüleik szerint. Amennyiben ez nem csak mintánk esetleges eredménye, elképzelhető, hogy ennek hátterében az ikrek saját ikerlétükhöz fűződő ambivalenciája húzódik meg: szeretnék külön emberként megjelenni, és talán csak a kívülállók számára olyan „jó hecc” egymás bőrébe bújniuk.

7. táblázat: Milyen gyakran felelnek egymás helyett a különböző típusú, iskolás ikergyermek a szülők megítélése szerint

		Iker típus					Összesen
		egypetéjű lányok	egypetéjű fiúk	kétpetéjű vegyes pár	kétpetéjű lányok	kétpetéjű fiúk	
Kérem jelölje meg, hogy az alábbi állítások mennyire jellemzőek az ikrekre! [35. Elő szokott-e fordulni ikreivel, hogy egyikük a másikuk helyett felel? (Csak abban az esetben töltsse ki, ha most 6 évesnél idősebbek a gyermekek.)]	Igen, gyakran	2 6,9%	6 24,0%	15 31,9%	11 32,4%	4 13,3%	38 23,0%
	Igen, de csak néha	4 13,8%	9 36,0%	6 12,8%	5 14,7%	11 36,7%	35 21,2%
	Nem, soha	23 79,3%	10 40,0%	26 55,3%	18 52,9%	15 50,0%	92 55,8%
Összesen		29 100,0%	25 100,0%	47 100,0%	34 100,0%	30 100,0%	165 100,0%

p=0,008

C.10. Nehéz elszakadás

A hasonlóságnak, valamint a szoros együttlétnek tehát lehetnek negatívumai is, s ezek további következményeként az ikertestvérek esetében fájdalmas és *nehéz az elszakadás* folyamata is.²⁶ Jellemző a bizonytalanság, önállótlanok. Egy szülői vélemény szerint: „*Mesterségesen kell majd beavatkozni, és őket picit »szétnevelni«, hogy szuverén, boldog emberek legyenek. Ennek a folyamatnak a helyes végigvezérlése az átlagnál nagyobb felelősséget igényel a szülő részéről...*” Természetesen a szülői hozzáállása eltérő lehet, de az minden esetben jelentkezik, hogy egy ponton felmerül a szétválás lehetősége, és ekkor a szülői támogatás igen fontos az ikrek számára.

Nehéz a serdülőkori függetlenedési folyamat (Langkamp–Giradet 2006). Ha túl sokat vannak együtt a gyerekek, nehezebben lépnek az önállósodás útjára, egyedül sokkal nehezebben birkóznak meg az őket körülvevő világgal. Minél tovább maradnak együtt, annál inkább önállótlanok és bizonytalanok lesznek, és annál nehezebb lesz az egymástól való elválás. Az elválás az egyik legmegrázóbb esemény az ikrek életében, különösen azoknak, akik szinte „szimbiózisban” éltek. Éppen ezért előfordulnak olyan esetek, amikor nem is tudnak (nem akarnak) megválni az ikerhelyzettől. Vannak olyan ikrek, akik sokkal sikerebbek együtt, hiszen jól ismerik egymás gondolatait, a másik minden rezdülését, ezért könnyebben tudnak együtt dolgozni (Métneki 2005). Az elválás nehézségére, ill. annak kitolódására utalnak Kellner (2009) eredményei. A vizsgálatába bevont ikerpárok több mint fele még a középiskola után is azonos szakterületet választott.

Az ikreknek tehát életük folyamán számtalan olyan sajátos helyzettel – köztük extra lehetőségekkel, örömmel, de nehézségekkel is – kell szembenéznük, ami egy egyedül születő személy számára ismeretlen vagy nem ilyen mindennapi tapasztalat. A felmérésünk nyílt kérdéseire adott, szülői válaszok alapján sorra vett motívumokat tartalmazza a 8. táblázat. Itt már csak kétfelé bontottuk a szempontokat: a pozitívumként és a negatívumként tett említések sorrendje szerepel. Láthatjuk, hogy bár a nehézségtípusok száma több, összesen kevesebben említettek ilyeneket (614 vs. 882). Ezek a számok jól kifejezik: nem könnyű az élete egy ikres családnak, főként az első évek fizikai és pszichikai terhelését tekintve. Ezenkívül sok iker életét végigkísérik a saját személyük elfogadtatásával, az identitásukkal kapcsolatos problémák is. Ugyanakkor az a szoros kötelék, ami az ikrek között jó esetben szövődik, nem pótolható semmivel. E kötelék a pszichés támogatáson túl akár kézzel fogható segítségben is megnyilvánul, valamint sajátos készségek elsajátítását teszi lehetővé. Az ikerség különleges élményét a családok is átélik, s – ahogy talán az említéseink száma is jelzi – nagyra is értékelik.

---

²⁶ Amennyiben egyáltalán ez bekövetkezik.

8. táblázat: Összesítés: a pozitívumok és nehézségek az említések számának sorrendjében

Pozitívum	Említés
Közös játék	179
Megegyező életszakasz	138
Sosincs egyedül	84
Szoros kötelék	69
Egymás segítése	67
Egyszerre kettő	64
Különleges	56
Dupla öröm	50
Szülői csodálat	47
Segítség bármikor	36
Extra készségek	32
Kapcsolatteremtés	28
Állami kedvezmények	17
A legjobb barát	10
Jókedv	5
Összesen:	882

Nehézség	Említés
Anyagiak	128
Kezdeti időszak nehézsége	126
Folyamatosan osztott figyelem (és szeretet)	97
Mozgás	60
Rivalizálás	41
Nincs	27
Megegyező életszakasz	22
Egy egység	17
Dupla rosszaság	15
Összehasonlítás	15
Egészségügyi veszélyek	10
Nevelés	10
Állami támogatás	6
Nehéz elszakadás	6
Összetévesztés	6
Szoros kötelék	6
Különleges	5
Sosincs egyedül	5
Visszahúzás	5
Kapcsolatteremtés	4
Extra készségek	3

Összesen:

614

III. ÖSSZEGZÉS, KORLÁTOK

Írásunkban áttekintést adtunk a magyarországi ikerkutatásokról, és ebben elhelyeztük saját felmérésünket is, amelyet első kísérletnek szántunk a kérdés szociológiai szemléletű vizsgálatára. Megemlítettünk néhány, a családszociológiában felmerült kérdéshez való csatlakozási pontot is. Nem mutattuk be a teljes anyagot, itt most az ikres szülők tapasztalatait állítottuk a középpontba, s ezen belül is a nyitott kérdésekre adott válaszokban fellelhető motívumokra fektettük a hangsúlyt.

Az elemzés révén láthatóvá vált, hogy bár a kérdezett ikres szülők sok nehézséggel szembesülnek, illetve látják a gyermekeik életében fellépő speciális problémákat, alapvetően nagy örömként élik meg, hogy ikreket nevelnek, s rengeteg pozitívumot találnak az ikerlétben. Ha tehát arra a kérdésre keressük a választ, hogy erőforrás-e az, hogy ikertestvére van egy gyermeknek, azt kell hogy mondjuk: igen, erőforrás, mégpedig egyedi, kevesek számára megadatott erőforrás, de ehhez a sajátos pluszhoz, amihez testvére révén jut valaki, a másik oldalon sajátos „kiadások” is társulnak mind a saját, mind a család részéről. Egyértelművé vált az is, hogy nem minden családban azonosak ezek a „bevételek” és „kiadások”, és ezen belül az biztos, hogy az egy- és kétpetéjűek, illetve a lány- és fiúikrek, illetve családjuk is más-más kihívásokkal szembesülnek.

A testvérkutatások azon kérdésselvetése, amely a testvérszám és a családi struktúrában elfoglalt hely társadalmi előrejutásban betöltött szerepére irányul, esetünkben szűknek is és tágának is bizonyult. Szűknek annyiban, hogy a beérkezett

válaszok sokszínűbben mutatták be az ikerlét következményeit, mint amit egy kifejezetten a rétegződésre irányuló nézőpont lehetővé tett volna, de tágak is, mivel keresztmetszeti kutatásunkban mi nem tudtuk vizsgálni az ikerként felnövekedés hosszabb távú hatásait. Az „erőforrás vagy erőforrás-felhígulás?” kérdéséről így csak annyit tudunk megállapítani, hogy az érintettek saját szubjektív megítélése alapján tágabb értelemben több van az előnyök serpenyőjében, mint a hátrányokéban, a jövőbeni helyzetről viszont nincsenek információink.

Tudatában vagyunk annak, hogy felmérésünk eredményei nem általánosíthatóak, hiszen mintánk nem reprezentálja a magyar ikres családokat. Ugyanakkor elég sok érintettet (575 ikres szülőt) sikerült elérnünk, ennyiben munkánk mindenképpen túllép az eddigi vizsgálatokon. A válaszok alapján sorra vett szempontok jól rímelték a szakirodalomban található meglátásokra.

A továbblépéshez szükségesnek látjuk az összehasonlító jellegű vizsgáldást is, elsősorban a nem iker testvéreket, illetve szüleiket bevonva. Mélyebb ismereteket szeretnénk továbbá szerezni az ikrek, illetve családjuk életútjáról, vagy legalábbis életük hosszabb szakaszáról.

HIVATKOZÁSOK

- Bacon, K. (2005) It's good to be different: Parent and child negotiations of twin identity. *Twin Research and Human Genetics*, 1. 141-147.
- Bagdy E. (1983a) Az ikrek egyedisége. *Élet és Tudomány*, 9. 259-261.
- Bagdy E. (1983b) Az ikrek lelki sajátosságai. *Élet és Tudomány*, 10. 443-446.
- Bagdy E. (1983c) Az ikrek társas kapcsolatai. *Élet és Tudomány*, 11. 300-302.
- Botond Á. (1998) Az én-határ problémái ikreknél (különös tekintettel az egyperetűjű ikrekre). In: Flaskay G. (szerk.) *Határhelyzetek. A pszichoanalízis elméleti és technikai dilemmái, alkalmazási területei*. Budapest: Animula. 121-132.
- Bryan, E. M. (1983) *The Nature and Nurture of Twins*. London: Baillière Tindall.
- Bryan, E. M. (1984) *Twins in the Family*. London: Constable.
- Campbell, D. M. – Teijlingen E. R. – Yip L. (2004) Economic and social implications of multiple birth. *Best Practice & Research Clinical Obstetrics and Gynaecology*, 4. 657-668.
- Czeizel E. (1976) *Az öröklődés titkai*. Budapest: Minerva.
- Damato, E. G. (2005) Parenting Multiple Infants. *Newborn and Infant Nursing Reviews*, 4. 208-214.
- Darányi Gy. (1941) *Az ikrek testi és lelki tulajdonságai*. Budapest: Országos Közegészségügyi Egyesület.
- Downey, D. B. – Condrón, D. J. (2004) Playing well with others in kindergarten: the benefit of siblings at home. *Journal of Marriage and Family*, 2. 333-350.
- European Perinatal Health Report, 2008

- Fortuna, K. – Goldner, I. – Knafo, A. (2010) Twin relationships. A comparison across monozygotic twins, dizygotic twins, and nontwin siblings in early childhood. *Family Science*, 3-4. 205-211.
- Halász L. (1992) Hasonmás: Az ember kettőssége. *Scientica Humana*. 4. 40-43.
- Hall, J. (2003) Twinning. *The Lancet*, 362. 735-743.
- Hay, D. A. – Preedy P. (2006) Meeting the educational needs of multiple birth children. *Early Human Development*, 3. 239-248.
- Kellner A. (2009) Ikerk és családjaik kommunikációs jellegzetességei. Szakdolgozat. Kéziratban. Budapest: KRE BTK.
- Klock, S. C. (2004) Psychological adjustment to twins after infertility. *Best Practice & Research Clinical Obstetrics and Gynaecology*, 4. 645-656.
- Kohler, H.P. – Knudsen L.B. – Skyttthe A. – Christensen K. (2002) The fertility pattern of twins and the general population compared: Evidence from Danish cohorts 1945-64. *Demographic Research*, 6. 383-408.
- Langkamp D. L. – Giradet R. G. (2006) Primary care for twins and higher order multiples. *Current Problems in Pediatric and Adolescent Health Care*, 2. 47-67.
- Lassers E. – Norda, R. (1978) Preparation for parenting multiple birth children. *Early Human Development*, 6. 371-378.
- Leonard L. G. – Denton J. (2006) Preparation for parenting multiple birth children. *Early Human Development*, 6. 371-378.
- Lytton H. – Conway D. – Sauvé R. (1977) The impact of twinship on parent – Child interaction. *Journal of Personality and Social Psychology*, 2. 97-107.
- Malán, M. (1962) *Ikerk és az ikerkutatás*. Budapest: Gondolat.
- Mérei F. (1998[1963]) Adalékok egy társas szempontú gyermeklélektanhoz. In: Mérei F. (szerk.) *Lélektani napló*. Budapest: Osiris. 375-476.
- Mérei F. (1989) *Társ és csoport*. Budapest: Akadémia Kiadó.
- Mérei F. – V. Binet Á. (1993) A környezettel való kapcsolat feltétele a beszédfejlődésnek: páros elszigetelődés ikreknél. In: Mérei F. – V. Binet Á. *Gyermeklélektan*. Budapest: Gondolat Kiadó. 56-59.
- Métneki (2005) *Ikerk könyve. A fogamzástól a felnőttkorig*. II. átdolgozott, bővített kiadás. Budapest: Melánia Kiadó.
- Métneki J. (1984) Az ikervizsgálatok szerepe az orvosi kutatásban. *Orvosi Hetilap*, 125_3197-3198.
- Métneki J. (1996) A Budapesti Ikerknyilvántartás 25 éve. *Egészségtudomány*, 4. 365-381.
- Métneki J. (1999) Az ikerszületések gyakoriságának alakulása hazánkban. *Epinfo*, 25. 269-272.
- Métneki J. – Czeizel E. – Keller I. (1983) Az összenőtt ikrek gyakorisága, epidemiológiája és kóreredete. *Orvosi Hetilap*, 124. 885-887.
- Métneki J. – Czeizel E. – Vitéz M. (1991) Ikerk gyakorisága és kóreredeti vizsgálata az iskoláskorú súlyos látási fogyatékosok között. *Szemészet*, 1. 33-37.
- Métneki J. – Czeizel E. (1980) A fogamzásgátló tabletták és az ikerterhességek. *Orvosi Hetilap*, 112. 1125-1123.
- Métneki J. – Czeizel E. (1986) A többszületések. In: Véghelyi P. (szerk.) *Az újszülött*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 551-569.
- Métneki J. – Pazonyi I. – Czeizel E. (1990) Nem azonosított multiplex fejlődési rendellenességek ikrekben. *Gyermekgyógyászat*, 41. 422-431.
- Métneki J. – Tárnoki A. – Tárnoki D. – Littvay L. – Czeizel A. (2011) Psychosexual study of communist era: Hungarian twins. *Twin Research and Human Genetics*, 2. 144-149.
- Molnár E. (2007) *Egypetéjű és kétpetéjű ikrek közös rajzvizsgálata*. Szakdolgozat. Kéziratban. Budapest: KRE BTK.

- Pári A. (2011) A megemelkedett ikerszületési arányszámok körülményei és területi vonatkozásai Magyarországon. *Területi statisztika*, 11. 620-638.
- Pári A. (2012) Harmincból egy. *Élet és Tudomány*, 13. 393-395.
- Pison, G. (2000): Nearly Half of the World's Twins Are Born in Africa. *Population et Sociétés*, 360: 1–4.
- Pison, G. – D'Addato, A. V. (2006) Frequency of twin births in developed countries. *Twin Research and Human Genetics*, 2. 250-259.
- Saile T. (1928) A többes születések statisztikája. *Statisztikai Szemle*, 1. 33-43.
- Scherer Sz. (2004) *Twins' first language acquisition*. Szakdolgozat. Kéziratban. Szombathely: Berzsenyi Dániel Főiskola
- Stewart, E. (2000) Towards the social analysis of twinship. *British Journal of Sociology*, 51. 719-737.
- Szilágyi V. (2005) *Az egyiptéjű ikerpárok kötődése kora gyermek- és felnőttkori kapcsolati mintáik tükrében*. Szakdolgozat. Kéziratban. Budapest: KRE BTK.
- Tancredy C. M. – Fraley R., C. (2006) The nature of adult twin relationships: An attachment-theoretical perspective. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1. 78-93.
- Thomas, J. G. (1996) The early parenting of twins. *Military Medicine*, 161. 233-235.
- Török M. – Mészáros J. – Métneki J. – Dobos A. – Hajdú K. – Doszpod J. – Gáti I. (1988) Az iker és szinguláris magzatok méhen belüli növekedésének sajátosságai. *Magyar Nőorvosok Lapja*, 51. 278-281.
- Van Eijck, K. – de Graaf, P. M. (1995). The Effects of Family Structure on the Educational Attainment of Siblings in Hungary. *European Sociological Review*, 11(3): 273-292.
- Varjassy P. – Métneki J. (2008) *Egy vagy kettő: Összenőtt ikrek Magyarországon*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Winnicott D. W. (2000) *Kisgyermek, család, külvilág*. Budapest: Animula.
- Wood, R. (1997) Trends in multiple births, 1938–1995. *Population Trends*, 87.
- Zazzo, R. (1960) Az ikrek, a pár és a személy. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 3. 485-496.
- Zsáka A. (2006) *Ikergyermek testfejllettségi mintázata*. Budapest: Humanbiológia Budapestinensis Supplementum 30.

DOI: 10.18030/SOCIO.HU.2013.4.91

ABSTRACT

This paper seeks to answer the following questions: What are the typical family life-forms in the Hungarian elite, and how do they contribute to the careers of elite members? The roles played by class background, education, institutional career and network capital in entering the elite are well mapped in elite sociology. The role of marriage and family is far less researched and usually appears only in social history literature. I assume that marital relationships play an important role in reaching, maintaining and transmitting elite positions. The spouse may serve as an additional resource for an elite member, whether they pursue a traditional two-person career or act as a modern 'power couple'.

Keywords: elite, family, career, marital relationship

ABSZTRAKT

Tanulmányomban a következő kérdésre kívánok választ találni: Melyek a tipikus párkapcsolati formák a magyar elitben, és mitől függ, hogy az elit tagjai melyikben élnek? A párkapcsolati típusok vizsgálatának segítségével egyrészt az elit kiválasztódásának egy korábban kevésbé kutatott tényezőjét tárhatjuk fel, másrészt a mai magyar társadalomban fennálló nemek közötti egyenlőtlenségek mélyebb megértéséhez is hozzájárulhatunk. Elit survey-k adatai alapján vizsgálom a különböző párkapcsolati formák elterjedtségét és stabilitását két évtizeden (1988-2009) és három elitzsegmensen (politikai, gazdasági és kulturális elit) keresztül. Áttekintem az elitfelvételek párkapcsolatokkal és az elit tagjainak partnereivel kapcsolatos adatait, majd a két tipikus párkapcsolati típus, a vegyes kapcsolattípus valamint a kettős karrierre épülő kapcsolattípus elterjedtségét magyarázó tényezőket keresem.

Kulcsszavak: elit, család, karrier, párkapcsolat

1. BEVEZETÉS

Az elitszociológia részletesen vizsgálja a származás, az iskolázottság, az intézményi karrier és a kapcsolati tőke elitbejutásban játszott szerepét, a házasság és a család jelentősége azonban sokkal kisebb; főként csak a társadalomtörténeti szakirodalomban jelennek meg. Ha leszámítjuk a hírességek és időnként a politikusok magánéletéről szóló újságcikkeket, a magyar elit párkapcsolatairól is elég keveset tudunk. Pedig a párkapcsolat, a házasság jelentős szerepet játszik az elit pozíció elérésében, fenntartásában és átörökítésében.

Tanulmányomban a következő kérdésre kívánok választ találni: Melyek a tipikus párkapcsolati formák a magyar elitben, és mitől függ, hogy az elit tagjai melyikben élnek? A párkapcsolati típusok vizsgálatának segítségével egyrészt az elit kiválasztódásának egy korábban kevésbé kutatott tényezőjét tárhatjuk fel, másrészt a mai magyar társadalomban fennálló nemek közötti egyenlőtlenségek mélyebb megértéséhez is hozzájárulhatunk. Lehetséges, hogy az elit, vagy annak egyes csoportjai életmódjukkal mintaadóként, trendelőfutárként szolgálnak más társadalmi csoportok számára (Kovách 2011). Az is lehet azonban, hogy az elit tagjai a család, a párkapcsolatok terén más társadalmi rétegeknél konzervatívabban viselkednek (Coltrane 2004).

Tanulmányomban kvantitatív módszerrel elemezem az MTA TK Politikatudományi Intézetében Kovách Imre vezetésével 1993-ban, 2001-ben és 2009-ben felvett elit *survey*-k sorozatát, amely részletes, korábban azonban teljes körűen nem feldolgozott adatokat tartalmaz a megkérdezett és házastársa karriertörténetéről. Ezen adatok alapján megvizsgálható a különböző párkapcsolati formák elterjedtsége és stabilitása két évtizeden (1988–2009) és három elitszegmensen (politikai, gazdasági és kulturális elit) keresztül.

Az elemzés első felében áttekintem az elitfelvételek párkapcsolatokkal és az elit tagjainak partnereivel kapcsolatos adatait, majd a két tipikus párkapcsolati típus, a *vegyes kapcsolattípus* valamint a *kettős karrierre épülő kapcsolattípus* elterjedtségét magyarázó tényezőket keresem.

Jól ismert tény, hogy a legtöbb társadalom döntéshozói elitjébe jutásban férfiak és nők számára az esélyek nem egyenlők. A vezető pozícióban lévő nők számára a család és a munka összeegyeztetése többnyire nehézségeket okoz, míg a férfiak inkább profitálnak a családi háttérből. Paradox módon, bár a fejlett gazdaságok munkaerőpiacán a nemi egyenlőség növekszik, ez a tendencia a magasan kvalifikált és vezető foglalkozások körében sokkal lassabban érzékelhető (Coltrane 2004). Ezekben a foglalkozásokban a karrierrel kapcsolatban kettős mérce érvényesül: míg a nők számára hátrány az anyaság, a családapák könnyebben kapnak előléptetést, mint gyermektelen társaik.² Mára a kisebb presztízsű foglalkozásokban könnyebb elérni a munka és magánélet egyensúlyát (Hodges–Budig 2010, Killewald 2013).

A nők diszkriminációjának ugyan csökkenő mértékben, de még mindig létező társadalmi mechanizmusai, mint az üvegplafon- és üvegfal-jelenség, valamint a tradicionális nemi szerepeknek való megfelelés még mindig igen erős társadalmi elvárása: a karrier és a család közötti konfliktusok a magyar társadalomtudományban is igen részletesen kutatott témák (az

---

² Az angol nyelvű irodalom ezt a jelenséget *fatherhood premium*nak nevezi (ld. pl. Killewald 2013). Ennek ellentéte a *“wage penalty for motherhood”* (Budig–England 2001).

elittel kapcsolatban ld. különösen Nagy Beáta (2001, 2007, 2009,) Ilonszki Gabriella (Ilonszki 2004, Ilonszki–Antic 2003), Fodor Éva (2009), Palasik Mária – Sípos Balázs (2005) és Czibere Ibolya (2011) munkáit).

Kopp Mária kutatásaiból az is széles körben ismert, hogy a házasság pozitív hatással van a férfiak fizikai és mentális egészségére, ám ezek a pozitív hatások a nők esetében jóval kevésbé érvényesülnek (Kopp–Skrabski 2006).

Elméletileg egy házas- vagy élettársi kapcsolatban mindkét félnek lehetősége van arra, hogy profitáljon a partnere által birtokolt erőforrásokból. A házastársak saját tőkéiken (mint az iskolázottság és a karrier-perspektíva) túl (potenciális) kapcsolati tőkéjüket is magukkal hozzák a párkapcsolatba, mint erőforrást (Blau–Schwartz 1984), Egy sikeres párkapcsolat tehát mindkét nem tagjait segítheti az inter- és/vagy intragenerációs mobilitás elérésében, ami az elitbe jutásban is szerepet játszhat. Ugyanakkor a párkapcsolati erőforrások a két nem esetében nem egyformán hatnak.

A humán tőke elméletek szerint az a tény, hogy a házas férfiaknak magasabb a jövedelmük, mint az egyedülállóknak, annak köszönhető, hogy a házasság felgyorsítja a humán tőke felhalmozását (Kenny 1983). Ugyanez az elmélet (Becker 1981, 1985, Schultz 1974) világít rá arra is, hogy a pár közös tőkefelhalmozása akkor a leghatékonyabb, ha specializálódnak, ez pedig többnyire a férfi karrierjét segíti elő. A gyerekekről való gondoskodás lehetőség-költsége (azaz az emiatt kieső munkabér) ugyanis a nők esetében alacsonyabb. Ezért általában ők azok, akik az otthoni – nem munkaerő-piaci – feladatokra specializálják humán tőkebefektetéseiket. A specializált humán tőke nagyobb megtérülési rátája miatt tehát racionális a párkapcsolaton belül munkamegosztással élni az időbeosztás és a tőkeberuházás tekintetében. Ennek a munkamegosztásnak a karrierutakra, kereseti különbségekre gyakorolt hatásáról is jelentős szakirodalom áll rendelkezésre (lásd pl. Presser 1994, Bittman et al 2003). Tanulsága, hogy két, azonos humán tőkével rendelkező házas férfi és nő nem azonos eséllyel épít karriert és jut be ily módon az elitbe.

Az elit tagjainak karrierjét általában „teleologikus” szempontból vizsgáljuk: hogyan érték el jelenlegi, elitnek tekintett pozíciójukat. Ebben az értelemben a karrier többnyire az egyén előrehaladását jelenti egy foglalkozási ranglétrán. Jellemzően ez a karrier ugyanabban az életrésztben indul el, mint amelyben a családalapítás történik. A két életrészre egymásra hatásának következtében különböző párkapcsolati formák alakulhatnak ki. Esseveld és Anderson (2000) elitkutatók egy összehasonlító empirikus vizsgálat alapján három típust azonosítottak:

1. Tradicionális kapcsolattípus: felsővezető nem dolgozó partnerrel (ezt az életformát gyakran *two-person career*-nek, azaz kétemberes karriernek is nevezik)

2. Vegyes kapcsolattípus: felsővezető olyan partnerrel, aki dolgozik, de nem tölt be vezető pozíciót

3. Kettős karrierre épülő kapcsolattípus: mindkét partnernek saját karrierje és vezető pozíciója van (ezt a pár-típust emlegetik *power couple*-ként is).

A párkapcsolati típusok aránya a 27 ország elitjét összehasonlító fenti vizsgálatban egyrészt erőteljes gender különbségeket mutatott, másrészt földrajzi régiók szerint is eltért. Kelet-Európát a nem dolgozó partnerek, tehát a tradicionális kapcsolattípus alacsony aránya jellemezte (1. táblázat). A mi régióknál csak Skandináviában volt kevesebb az ilyen típusú párkapcsolatban élő elittag.

1. táblázat Párkapcsolati formák Kelet-Európában, 1997 (%)

	Férfi elittagok	Női elittagok
Tradicionális	11.3	-
Vegyes	52.7	29.1
Kettős karrier	29.6	45.9
Egyedülálló	6.4	24.9

Forrás: Esseveld–Anderson 2000

A kelet-európai férfi elittagok többsége vegyes típusú párkapcsolatban élt: dolgozó, de nem vezető pozícióban lévő házastársal. Ezzel ellentétben a női vezetők domináns párkapcsolati formája a kettős karrier volt. A tradicionális párkapcsolati típus ritka volt a férfiak, és teljesen hiányzott a nők között. Feltűnő különbség volt még férfiak és nők között az egyedülállók aránya, mely a nők körében majdnem négyszer magasabb volt. A kutatók a kettős karriert befutó párok csoportján belüli nemi különbséget is hangsúlyozták: a *power couple*-k között a női elittagok partnerei – a férjek és férfi élettársak – magasabb vezető pozíciókat viseltek, mint a férfi elittagok partnerei (Vianello–Moore 2000).

2. HIPOTÉZISEK

A fent idézett kilencvenes évek végi empirikus vizsgálat kelet-európai országokkal kapcsolatos eredményei alapján a magyar elit párkapcsolataiban alapvetően két ideáltípust valószínűsítünk:

(i) *Vegyes kapcsolattípus*. Történelmi okokból (a nők széleskörű beáramlása a munkaerőpiacra a szocializmus idején) a tradicionális kapcsolattípus – azaz a nem dolgozó feleség – Magyarországon (és Kelet-Európában) nem jellemző. Hagyományosnak inkább az a kétkeresős felállás mondható, melyben az elittag házastársának munkája sokkal kevesebb kihívást jelent – és sokkal kevésbé megfizetett. Feltételezésem szerint – bár ezt ebben a tanulmányban nem vizsgálom – ennek a kapcsolattípusnak fontos jellegzetessége a hagyományosabb nemi szerepek jelenléte. Az ilyen típusú párkapcsolat ideális esetben az elittag számára olyan támogató háttérrel ad, mely mellett több időt és energiát fordíthat a munkájára. Az ilyen fajta specializáció előnyös lehet az elitbejutás folyamatában, és a partnerek közötti rivalizálást is elkerülhetővé teszi (Dribe–Stanfors 2010).

(ii) *Kettős karrierre épülő kapcsolattípus*. Ebben az esetben az elittag partnere is olyan munkát végez, amelyet magas szakmai elvárások, egy hierarchiában való előrehaladás kívánalma, és erős elköteleződés jellemez (Dribe–Stanfors 2010). Valószínű továbbá, hogy ő maga is elit vagy szubelit pozícióban van. E kapcsolattípus előnyei között említhető, hogy a partnerek saját munkatapasztalatukon keresztül jobban megérthetik egymást, tanácsot adhatnak, megvitathatják szakmai döntéseiket. A közöttük lévő esetleges versenynek is lehet inspiráló hatása, amennyiben nem válik hatalmi harccá (Diem-Ville – Ziegler 2000). Egy *power couple* esetében a partner kapcsolati tőkésje is nagyon hasznos lehet a karrierépítésben.

Mindkét típusú párkapcsolat lehet sikeres; különböző tényezők hathatnak arra, hogy az adott egyének melyiket választják. Azt is fontos megjegyezni, hogy a karrierformák egy életúton belül is változatosságot mutathatnak, hiszen az egyénnek több tartós kapcsolata is lehet: a 2009-es elitfelmérésből kiderült, hogy a magyar elittagok egyharmada már nem az első házasságában él.

H1. Az iskolázottsági homogámia hipotézise

A házasság és a társadalmi mobilitás közötti kapcsolat a társadalomkutatás klasszikus témája (ld. pl. DiMaggio–Mohr 1985, Jacobs–Furstenberg 1986; vagy magyarul Andorka 1991, Bukodi 2002). Ismert, hogy a homogámia a társadalmi hierarchia két szélén a legerősebb. De míg az alsó réteg számára a homogámia inkább kényszer, mint döntés kérdése, addig a magas iskolázottak azért választják egymást, mert hasonlóan jó karrier-kilátásokat tudnak felmutatni (Bukodi 2002). A partner iskolázottságához kapcsolódó várakozásoknak az elitcsoportok esetében is nagy jelentősége van, hiszen az (első) házasság időpontja többnyire megelőzi az első elitpozíció elérésének időpontját. A magas iskolázottság jelzés, az ilyen pár választása csökkenti – bár természetesen nem szünteti meg – a „rossz parti” esélyét.³ Bukodi Erzsébet longitudinális mobilitás-adatok segítségével kimutatta, hogy a házasság megerősíti az intergenerációs mobil férfiak elért társadalmi pozícióját, függetlenül attól, hogy felfelé vagy lefelé való mobilitásról volt szó (Bukodi 2002).

Első előfeltevésem szerint az iskolázottsági homogámia az elitben magas, és sok házaspárnak van hasonló presztízsű foglalkozása is. Ennek fő oka, hogy az egyetemek jól működő házassági piacként szolgálnak a magyar elit számára. Korábbi kutatásokból ismert, hogy az elit kialakulásának legfontosabb intézményei a legnagyobb presztízsű budapesti egyetemek (Kristóf 2011). Azt feltételezem, hogy az elittagok partnerei is jelentős számban jártak ugyanezekre az egyetemekre.

H2. A párkapcsolati típusokkal kapcsolatos hipotézisek

H2.1. A vegyes kapcsolattípus dominanciája

A magas fokú iskolázottsági homogámia ellenére a vegyes kapcsolattípus dominál a magyar elitben, mivel ez a férfi elittagok domináns párkapcsolati formája. Hipotézisem szerint még azon párok esetében is, akiknek eredetileg hasonló karrier-kilátásaik voltak, a női partner gyakran „lemarad” a gyerekszülés és -nevelés időszakában. Az után az életszakasz után, melyben a társadalmi normák szerint egy nő legfontosabb feladata a családjáról való gondoskodás, a férfi karrierje már annyival előbbre haladt, hogy racionális családi stratégia továbbra is az ő előmenetelére koncentrál, mivel neki eddigre már nagyobb esélye van bejutni az elitbe. Ez a stratégia a nő számára is több hasznot hajthat, mint a saját karrierjébe való elsődleges befektetés (Becker 1985)

H2.2. A kétféle kapcsolattípus aránya nemek szerint különböző.

Ismert, hogy a párkapcsolatok többségében a férfi partner az iskolázottabb és/vagy nagyobb társadalmi presztízzsel bíró foglalkozású. Ez a korábbi vizsgálatok szerint az elitek esetében is így van: a női elittagok házastársai iskolázottabbak és magasabb pozíciókat töltenek be, mint a férfiaké (Neale 2000). Mivel társadalmilag nem elfogadott az olyan kapcsolat, melyben a női partnernek magasabb a jövedelme és/vagy jelentősen feljebb áll a szakmai hierarchiában, az ilyen kapcsolatban élők elégedetlenebbek, és nagyobb valószínűséggel válnak el (Bertrand–Kamenica–Pan 2013). Ezért azt feltételezem, hogy az elit női tagjai közül többen élnek kettős karrierre épülő párkapcsolatban, mint a férfiak közül.

---

³ A homogámia okainak részletes tárgyalása túlterjeszkedne e tanulmány határain. Mindössze utalnék rá, hogy nemcsak a partner (jövőbeli) gazdasági és társadalmi tőkéjének nagysága játszik fontos szerepet a párválasztásban, hanem olyan kulturális tényezők is, mint a *habitusok* hasonlósága (lásd Lőrincz 2006).

H2.3. A kapcsolattípusok összefüggésben vannak a pár gyerekeinek számával – minél több a gyerek, annál kevésbé valószínű, hogy *power couple*-ről beszélhetünk, hiszen több gyerek esetén az anya karrierje könnyen „áldozatul esik” a családról való gondoskodásnak.

H2.4. A vegyes kapcsolattípus gyakorisága a második házasságokban nagyobb. Ez a hipotézis a „feleségek lecserélésének” közkeletű tézisére utal, és azon a feltételezésen alapul, hogy az elitpozíciót már elért férfiak második házastársként gyakran választanak fiatalabb, alacsonyabb beosztású nőket.

H2.5. Retradicionalizáció.

Bár feltételezésem szerint a magyar elitre elsősorban a vegyes, másodsorban pedig a kettős kapcsolattípus jellemző, az elmúlt két évtizedben megjelent egy elitcsoport, melynek tagjai tradicionális párkapcsolati formában élnek. A retraditionalizációs folyamat – az otthon lévő sokgyerekes családjai – az elitek körében egyfajta státuszszimbólummá válik, hiszen kevesen engedhetik meg maguknak ezt az életformát (Dupcsik–Tóth 2013).

3. A KUTATÁS MÓDSZERE

A kutatás az MTA Politikatudományi intézetében 1993 és 2009 között felvett kérdőíves elitvizsgálatok (2. táblázat) adatbázisainak másodelemzésén alapul.

2. táblázat. Elitfelvételek 1993 és 2009 között, MTA PTI (N= 4773)

Elitzegmens	1988*	1993	1997	2001	2009
Politikai elit	523	194	-	142	407
Gazdasági elit	102	578	582	482	457
Kulturális elit	187	159	-	449	501

*Az 1988-as elit visszamenőleg, 1993-ban lett lekérdezve, az 1993-as elittel együtt.

A kutatás az elitet eredetileg az egész társadalmat érintő döntések meghozatalában részt vevő személyekként azonosította (Szelényi – Szelényi – Kovách 1995), az elitet a pluralista elitelmélet (Dahl 1971) nyomán politikai, gazdasági és kulturális elitzegmensekre osztva. Az egyes szegmensekbe tartozó elitágok kiválasztásakor így az adott szegmens egészét érintő döntéshozói kritériumot alkalmazták. A politikai elit esetében a döntéshozói alapsokaság teljességgel pozicionális: A *Magyar közélet Kézikönyvében* szereplő országgyűlési képviselők, kormánytagok, polgármesterek és országos szervezetek (pl. kamarák, szövetségek, egyházak) vezetői alkották. A gazdasági elit alapsokasága ebben a kutatásban szűkebben definiált: a legnagyobb magyarországi vállalatok topmenedzserei tartoztak bele, tulajdonosi háttértől függetlenül (tehát a minta multinacionális vállalatok felsővezetőit éppúgy tartalmazta, mint nagyvállalkozókat, amennyiben a cégük árbevétele megfelelt a kiválasztási kritériumnak). A kulturális elit esetében a pozicionális döntéshozói kritérium mellett, a szegmens sajátosságai miatt a kutatók tágabb definíciót alkalmaztak: a kulturális elit részei azok a szereplők, intézményes pozíciójuktól függetlenül, akik nagy befolyással bírnak a kultúra működésére. Így a pozicionális al minta (tudományos élet vezetői, médiavezetők) mellett a legrangosabb kulturális díjak birtokosai, valamint a piaci kulturális szegmens legbefolyásosabb képviselői (irodalmi és zenei eladási listák alapján) is az alapsokaság részét képezték. Az alapsokaságból a mintavétel a Függelékben található kvóták alapján,

(háromszoros) véletlen minta kialakításával történt. Az elitkérdőívek és az SPSS adatbázisok a MTA Társadalomtudományi Kutatóközpontjában érhetőek el.

4. KUTATÁSI EREDMÉNYEK

Az adatelemzés első részében felvázolom azokat a jellemzőket, melyeket a magyar elit különböző csoportjainak családi viszonyairól az adatbázisok alapján megállapíthatunk. Ahol az adatok lehetővé teszik, ott a trendeket egészen 1988-ig visszakövetve tesztelem a hipotéziseket. Ezután pedig a kétféle párkapcsolati típusra ható tényezőket vizsgálom meg.

4.1 Családi viszonyok a magyar elitben, 1988-2009

Az elmúlt két évtized magyar elitje, a legtöbb európai ország elitjéhez hasonlóan, alapvetően magasan iskolázott, középkorú férfiakból áll. Magyar sajátosságnak tekinthető viszont, hogy ebben az időszakban, amikor az általános európai trend a nők fokozódó politikai részvételének irányába mutat (Ilonszki 2004), a nők aránya a magyar politikai elitben 1988 és 2009 között nem változott szignifikánsan, képviselőjükben továbbra is komoly deficit mutatható ki (3. táblázat). A gazdasági és a kulturális elitben kapcsolatban ugyanakkor kissé más a helyzet. 1988-ban – a női egyenjogúságról hangoztatott szocialista ideológiával némiképp ellentétben – a nők aránya igen alacsony (5,9 illetve 4,8%) volt az elitben. A következő két évtizedben viszont folyamatosan növekedő arányuk 2009-re két és fél-, háromszorosára emelkedett.

3. táblázat. Férfiak és nők aránya a magyar elitben 1988-2009

	1988		1993		2001		2009	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Politikai elit								
férfi	432	82,6	171	88,1	127	89,4	324	83,7
nő	91	17,4	23	11,9	15	10,6	63	16,3
Gazdasági elit								
férfi	96	94,1	540	92,4	444	91	391	85,6
nő	6	5,9	36	6,6	44	9	66	14,4
Kulturális elit								
férfi	178	95,2	149	93,7	406	85	377	83,3
nő	9	4,8	10	6,3	95	15	72	16,7

A gazdasági és a kulturális elitben tapasztalható növekedés ellenére a női elittagok aránya egyik elitzseggmensben sem érte el a 20 százalékot a vizsgált időszak végére. Mivel a nők aránya az elitben nem éri el a kritikus tömeget, tokennek,⁴ azaz jelképes csoportnak tekinthetők (Kanter 1977).

A magyar elit jellemző családi állapotának az egész vizsgált időszakban a házasság, azon belül is a házastárssal való együttélés tekinthető (4. táblázat)⁵

⁴ Ha egy kisebbségi csoport aránya egy elitpopulációban nem haladja meg a 10-15 százalékot, jelenléte inkább csak jelképesnek tekinthető, tagjai általában izoláltak és a többség ellenőrzése alatt állnak.

4. táblázat. A magyar elit tagjainak családi állapota 1988–2009⁶

	1988		1993		2001		2009	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Politikai elit								
házas	479	91,6	176	90,7	115	81	298	77,2
élettárrsal él	7	1,0	2	1,3	8	5,6	34	8,8
elvált	18	3,4	9	4,6	6	4,2	27	7,0
nőtlen/hajadon	0	0,0	0	0,0	6	3,5	15	3,9
Gazdasági elit								
házas	99	97,1	529	91,5	426	86,6	362	79,4
élettárrsal él	1	1,0	13	2,2	16	3,3	37	8,1
elvált	0	0,0	15	2,6	24	4,9	34	7,5
nőtlen/hajadon	0	0,0	2	0,3	17	3,5	14	3,1
Kulturális elit								
házas	165	88,2	140	88,1	335	74,9	390	77,8
élettárrsal él	3	1,6	2	1,3	25	5,6	24	4,8
elvált	3	1,6	5	3,1	30	6,7	31	6,2
nőtlen/hajadon	0	0,0	0	0,0	28	6,3	39	7,8

A házasság hegemóniája 1988 és 2009 között mindhárom elitzsegmensben csökkent. Különösen a 2000-es években érzékelhető az egyéb családi állapotok, az élettársi kapcsolat valamint az elvált és az egyedülálló státusz térnyerése, az egész népességben zajló hasonló demográfiai folyamatokkal összhangban (5. táblázat).

⁵ A politikai és a gazdasági elittagok átlagéletkora egyébként a különböző adatfelvételek időpontjában 48 és 54 év között mozog, a kulturális elit tagjai az egész vizsgált időpontban átlagosan 57-58 évesek.

⁶ A táblázatban a könnyebb áttekinthetőség kedvéért nem tüntettem fel a néhány százaléknyi özvegy, illetve házastársától külön élő családi állapotú megkérdezettet, így a cellák összege nem pontosan 100%

5. táblázat. A házas (és házastársával együtt élő) elittagok aránya nemek szerinti bontásban 1988-2009

	1988		1993		2001		2009	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Politikai elit								
férfi	406	94,0	152	91,2	106	83,5	254	80,0
nő	73	80,2	20	87,0	9	60,0	44	67,9
Gazdasági elit								
férfi	95	99,0	499	92,4	393	88,5	323	87,6
nő	4	66,7	30	78,9	31	70,5	39	68,7
Kulturális elit								
férfi	160	89,9	133	89,3	293	78,1	342	81,3
nő	5	55,6	7	7,0	42	58,3	48	53,9

Minden elitzsegmensben és minden időpontban a férfi elittagok nagyobb arányban éltek házasságban, mint a nők. Ez a különbség annak köszönhető, hogy a női elittagok között magasabb volt az elváltak (valamint az egyedülállók) aránya (6. táblázat). 2009-ben már több mint kétszer – sőt a gazdasági elitben háromszor – annyian voltak ‘elvált’ családi állapotúak, mint a férfiak. A nemek közötti különbség azonban csak a gazdasági és a kulturális elit esetében szignifikáns.

6. táblázat. Elvált családi állapotúak aránya az elitben, nemek szerinti bontásban, 2001-2009⁷

	2001		2009	
	N	%	N	%
Politikai elit				
férfi	4	3,1	20	7,1
nő	2	13,3	7	14,1
Chi ²	6,914		8,661	
Gazdasági elit				
férfi	19	4,3*	22	5,5**
nő	3	6,8*	12	18,5**
Chi ²	20,18		23,021	
Kulturális elit				
férfi	21	5,6*	20	7,4**
nő	9	12,5*	11	17,4**
Chi ²	19,417		57,896	

*a különbség szignifikáns a p<0.05 szinten

** a különbség szignifikáns a p<0.01 szinten

A 2009-es adatfelvételen az a kérdés is szerepelt, hogy a házas megkérdezettek az első házasságukban élnek-e (7. táblázat).

⁷ Az 1988-as és 1993-as elitben az elváltak aránya olyan alacsony, hogy nem volt értelme százalékos bontást készíteni. A 2001 és 2009-es adatok is csak illusztratív jellegűek az alacsony elemszámok miatt.

7. táblázat. A jelenlegi az első házassága-e? 2009

	igen		nem	
	N	%	N	%
Politikai elit	222	71,2	89	28,5
Gazdasági elit	295	81,3	68	18,7
Kulturális elit	278	71,3	111	28,5

A 7. táblázat arányaiból kiderül, hogy a gazdasági elit nem csak a „leginkább házas”, hanem a „leginkább első házasságában élő” elitzsegmens. Nemek szerinti különbségek azonban egyik szegmensben sincsenek az elittagok között abban a tekintetben, hogy hányadik házasságukban élnek.

Az elittagok gyerekeinek számáról szintén csak 2009-es adat van, ez viszont egybecseng a fentebbi táblázatok adataival a nemek közötti különbségek tekintetében: a férfi elittagoknak szignifikánsan több gyermeke van. 2009-ben a politikai és a gazdasági elit női tagjai egyötödének, a kulturális elitben pedig egyharmaduknak nem volt gyereke. A gyermektelen férfiak aránya mindhárom elitscsoportban ennek körülbelül a fele volt. Azok között az elittagok között, akiknek volt gyerekük, a gyermekek száma szintén különbözött nemek szerint: amíg a férfiaknak átlagosan 2,2 gyereke volt mindhárom elitzsegmensben, addig a nőknél ez az átlag a politikai elitben 2, a gazdasági elitben 1,7, a kulturális elitben 1,6 volt.⁸

Az eddigi adataink tehát alátámasztják azt a feltételezést, hogy a nők számára az elitpozícióba jutás a családi kapcsolatok nagyobb fokú instabilitásával jár együtt, mint a férfiak számára. A női elittagok alacsonyabb gyermekszáma a karrier és a szülővé válás nők számára nehezebb összeegyeztethetőségét mutatja

4.2 Az elittagok és partnereik iskolai végzettsége

Az iskolázottsági homogámia hipotézisét vizsgálja a következő táblázat, amely az elittagok és partnereik⁹ iskolázottságáról tartalmaz adatokat (8. táblázat). A magyar elit tagjainak iskolázottsága már a vizsgált korszak elején igen magas, olyannyira, hogy bár a gazdasági elit a tervgazdaságból a piacgazdaságba való átmenet során még valamelyest csökken is, a diplomások aránya ebben az elitzsegmensben sem ment 85% alá. Az elittagok partnerei (éppúgy, mint maguk az elittagok) a kulturális elitben rendelkeznek legnagyobb arányban diplomával. Már 1988-ban csaknem háromnegyedüknek felsőfokú végzettsége volt, 2009-re pedig ez az arány már 86%. A gazdasági elit tagjainak partnerei a korszak elején még csak alig több mint fele arányban voltak diplomások, 2009-re ez az arány háromnegyedre kúszott fel. A politikai elit esetében hasonló a helyzet, azzal a különbséggel, hogy az 1993-as politikai elit kiugróan magas iskolázottsága a partnereik iskolázottságában is megmutatkozott.

⁸ Mindezek az átlagok jóval magasabbak, mint a teljes lakosság átlagos gyerekszám, ami 2009-ben 1.3 volt. Arról nincs adatunk, hogy ez a gyerekszám egy vagy több házasság, élettársi kapcsolat „termése”. A 6. táblázatban láttuk, hogy a második házasságok arányának szempontjából nincs különbség férfi és női elittagok között, az azonban lehetséges, hogy a férfiaknak több gyerekük születik a második házasságukból, mint a nőknek.

⁹ Házastársak illetve élettársak együtt.

8. táblázat. *Elittagok és partnereik iskolázottsága, 1988-2009 (%)*

	1988		1993		2001		2009	
Politikai elit	N	%	N	%	N	%	N	%
elittag diplomás	477	91,2	190	97,9	128	90,2	359	92,3
partner diplomás	205	60,7	141	79,2	93	69,9	271	74,0
Gazdasági elit								
elittag diplomás	101	99,0	588	93,1	432	88,2	439	87,5
partner diplomás	55	56,7	316	59,2	299	55,4	321	73,0
Kulturális elit								
elittag diplomás	187	100,0	156	98,1	413	98,6	466	98,0
partner diplomás	123	73,7	118	83,7	339	83,5	397	86,0

A magyar elitben tehát magas az iskolázottsági homogámia, és ebben a tekintetben női és férfi elittagok nemigen különböznek egymástól (9. táblázat) A női elittagok partnerei ugyan nagyobb arányban rendelkeznek diplomával, a különbség azonban egyedül a 2001-es gazdasági elit esetében szignifikáns.

9. táblázat. *Partnere diplomás, nemek szerinti bontásban, 1988-2009*

	1988		1993		2001		2009	
Politikai elit	N	%	N	%	N	%	N	%
férfi	239	58,9	123	77,8	82	69,3	222	73,5
nő	53	70,7	18	90,0	11	84,6	49	77,8
Gazdasági elit								
férfi	53	57,0	293	58,3	262	63,4*	275	82,4
nő	2	50,0	23	74,2	31	83,8*	46	86,7
Kulturális elit								
férfi	118	72,8	5	82,7	286	82,7	329	86,4
nő	110	100	8	100	53	88,3	68	88,3

*Chi² 7,684 p<0.05

Az iskolázottsági homogámiát vizsgáló hipotézis „elitegyetemekkel” kapcsolatos részét csupán a 2009-es eliten teszteltem.¹⁰ Az elitegyetem kifejezés itt nem értékítéletre utal, hanem arra a tényre, hogy a három nagy budapesti egyetem, az ELTE, a Budapesti Műszaki Egyetem és a Corvinus Egyetem (valamint névelődjei) a 2009-es elit legnagyobb kibocsátóhelyei.¹¹ (10. táblázat). A legkoncentráltabbnak, iskolázottság szempontjából a legzártabbnak a kulturális elit mondható, melynek csaknem 53%-a járt a három elitegyetemre. A politikai és gazdasági elit esetében ez az arány alacsonyabb, 40% körül van. A női és a férfi elittagok között egyik elitzseggmensben sincs különbség a tekintetben, hogy elitegyetemen végeztek-e.

¹⁰ Ennek oka, hogy az elittagok házastársainak iskolai végzettségéről csak a 2009-es kérdőívben állnak rendelkezésre ennyire részletes információk.

¹¹ A politikai és a kulturális elit esetében egyébként az ELTE, a gazdasági elit esetében a BCE a leggyakoribb diplomászerző intézmény.

10. táblázat. Első diplomáját az ELTE-n, a BME-n vagy a BCE-n szerezte, 2009-es elit (%)

	Elittag		Partner	
	N	%	N	%
Politikai elit	144	40,2	100	37,6
Gazdasági elit	185	42,8	80	29,5
Kulturális elit	245	52,9	150	38,0

Mint a táblázatban látható, nem csak az elit tagjai, hanem házas- illetve élettársaik is erősen, bár azért maguknál az elittagoknál kisebb mértékben az elitegyetemekre koncentrálnak. A legkevésbé ez a gazdasági elit partnereire érvényes, akiknek kevesebb mint egyharmada (29,5%) járt csak elitegyetemre. A politikai és a kulturális elit esetében ez az arány 38%. De míg a kulturális elitben ez az arány maguknak az elittagoknak még magasabb, 53%-as elitegyetemekre való koncentrációjával párosul, addig a politikai elit jóval kiegyenlítettőbb iskolázottságú: ebben az elitzseggmensben az elit tagjai és partnereik nagyon hasonló arányban jártak a három nagy budapesti egyetemre.

Működik-e tehát az egyetemi házassági piac? A kvantitatív adatokból azt persze nem tudjuk megállapítani, hogy az elittagok és házas- illetve élettársaik az egyetemen ismerkedtek-e meg, de az tény, hogy a három nagy budapesti egyetemre járt elittagoknak a partnerei is szignifikánsan nagyobb valószínűséggel végeztek ezeken az egyetemeken (11. táblázat). A politikai elit esetében az elitegyetemekre járt elittagok partnereinek több mint fele, a gazdasági elit esetében 43,4%-a, a kulturális elit esetében pedig csaknem 58 %-uk ugyanezekre az egyetemekre járt.

11. táblázat. Az elitegyetemre járás összefüggése azzal, hogy a partner is elitegyetemre járt-e, 2009

Elittag elitegyetemre járt-e	Partner elitegyetemre járt-e			
	nem		igen	
Politikai elit	N	%	N	%
nem	102	75,0	34	25,0
igen	59	48,4	63	51,6
összes	161	62,4	97	37,6
Chi ² = 19,452 p<0.01				
Gazdasági elit				
nem	117	82,4	25	17,6
igen	69	56,6	53	43,4
összes	186	70,5	78	29,5
Chi ² = 21,044 p<0.01				
Kulturális elit				
nem	150	83,8	29	16,2
igen	82	42,1	113	57,9
összes	232	62,0	142	38,0
Chi ² = 69,063 p<0.01				

Érdemes megjegyezni, hogy amennyiben az elittag nem az ELTE-n, a BME-n vagy a BCE-n végzett, különösen a gazdasági és a kulturális elit tagjai esetében kevésbé valószínű, hogy partnere viszont ezeken az egyetemeken szerezte meg első diplomáját. Ez közvetve szintén egyfajta elitegyetemi partnerszelekciós mechanizmusra utal.

4.3 A kétféle párkapcsolati típus

A továbbiakban azt a tanulmányom elején feltett kérdést próbálom megválaszolni, hogy az elit párkapcsolatai a karrierutak szempontjából milyen típusokra oszthatók.

Hipotézisem szerint a *vegyes kapcsolattípus* dominál, tehát az a konstelláció, amikor az elittag házas- vagy élettársa is dolgozik, de különösebb saját karriert nem épít. Ennél ritkább a *kettős karrierre épülő kapcsolattípus*, amikor a pár mindkét tagjának karrierjéről beszélhetünk. A két típust empirikusan nem feltétlenül könnyű elkülöníteni egymástól. A kvantitatív elemzés céljára egy olyan változót használtam, melyet az adatbázisban a partner foglalkozásának FEOR-kódjából¹² képeztem. Az elittagok házas- és élettársai túlnyomó többségükben vezető vagy értelmiségi foglalkozásúak, rutin szellemi vagy annál alacsonyabb presztízsű foglalkozás (irodai, szolgáltató vagy fizikai munka) csak igen alacsony arányban fordul elő.

Kettős kapcsolattípusnak az olyan párkapcsolatokat tekintetem, ahol az elittag házastársa vezető foglalkozású, vegyes kapcsolattípusnak pedig azt, ahol nem az.¹³ Ez a mérőszám természetesen korántsem tökéletes, és különösen a kulturális elit esetében lehet problémás. Ha a 12. táblázatra tekintünk, láthatjuk, hogy a FEOR-kódok szerint a politikai és főként a kulturális elittagok maguk sem mind vezető besorolásúak, miközben, természetesen, karrierjükben valami módon mégis magasra jutottak, hiszen valamilyen ismérv alapján az elit tagjának számítanak. A politikai elit esetében ennek az az oka, hogy a mintának (ld. Függelék) csupán egy részét alkotják a hivatásos politikusok – az ő esetükben persze pozicionális elitről beszélhetünk, mely szinte száz százalékban vezető besorolást jelent –, másik részét viszont olyan személyek, akik rendelkeznek ugyan valamilyen fontos politikai, közéleti tisztséggel, mely alapján a mintába bekerültek, eközben azonban saját magukat „polgári” foglalkozásukkal definiálják, mely egyaránt lehet vezető vagy értelmiségi (a kései szocializmus elitjére még a hivatásos politikusok esetében is jellemző a párttisztviselés plusz eredeti foglalkozás megjelölésének kombinációja). A kulturális elit mintájának pedig a politikai elitnél még nagyobb része nem pozicionális, Kossuth-díjas művészeket például nem attól tekintünk az elit tagjainak, hogy vezető foglalkozásúak lennének. Ugyanez áll a kulturális elit partnereire is, akik között szintén sok a művész és szabadfoglalkozású értelmiségi, akik karrierjét nem egy formális hierarchiában való előrelépés határozza meg.

Valószínűsíthető tehát, hogy a FEOR-kódokon alapuló besorolás általánosságban valamelyest, a kulturális elit esetében pedig erősen alulbecsüli a kettős karrieren alapuló párkapcsolatok arányát az elitben. Ezért a 12. táblázatban az elitszegmenseket egymáshoz nem, csak önmagukhoz érdemes viszonyítani, és az időbeli trendeket lehet megvizsgálni.

¹² Foglalkozások Egységes Osztályozási Rendszere, a KSH által használt foglalkozási klasszifikáció, melyben az 1-es főcsoport a vezető foglalkozásúakat foglalja magában.

¹³ Felmerülhet a kérdés, hogy az elit esetében nem az lenne-e az igazi kettős karrierre épülő párkapcsolati forma, amelyben a partner is az elit tagja. Egy ilyen szűkebb definíció azonban annyira lecsökkentené az elemszámot, hogy meghíúsítani a kérdés kvantitatív vizsgálatát. Másrészt pedig, meggyőződésem, hogy a gyakorlatban az elit – szubelit párkapcsolat (pl. topmenedzser-középvezető, kórházigazgató-főorvos) is valódi *power couple*-t jelent.

12. táblázat. Vezető beosztású elittagok és partnerek 1988-2009

	1988		1993		2001		2009	
Politikai elit	N	%	N	%	N	%	N	%
elittag vezető	313	63,9	158	85,4	102	80,3	336	84,8
partner vezető	76	16,9	24	14,3*	25	21,4*	80	30,3*
Chi ² =3,242								
Gazdasági elit								
elittag vezető	95	94,9	533	95,7	478	99,6	444	97,4
partner vezető	18	16,9	85	21,2*	128	31,5*	144	40,8*
Chi ² =7,051								
Kulturális elit								
elittag vezető	88	53,3	54	39,4	119	33,0	251	52,1
partner vezető	19	12,7	12	9,2	48	14,0	55	17,0
Chi ² =4,398								

*a különbség szignifikáns a p<0.05 szinten

Ebből a szempontból pedig azt mondhatjuk el, hogy a politikai és a gazdasági elitben 1993 és 2001 majd 2001 és 2009 között is szignifikánsan nőtt a vezető beosztású partnerek aránya. 2009-re a politikai elitben már legalább 30, a gazdasági elitben pedig legalább 40 %-ra tehető a *power couple*-k, a kettős karrierre épülő párkapcsolatok aránya. A kulturális elitben nem történt szignifikáns növekedés.

A következő felmerülő kérdés természetesen az, hogy nemek szerint van-e különbség a párkapcsolati típusok arányában, a házastárs vezetői pozíciójával mérve. A 13. táblázatban azt láthatjuk, hogy a gazdasági és kulturális elitben egyértelműen igen a válasz (eltekintve azoktól a vizsgálati időpontoktól, amelyekben a mintába került nők alacsony száma miatt az összefüggés nem bizonyulhatott szignifikánsnak).

13. táblázat. Partnere vezető, nemek szerinti bontásban, 1988-2009

	1988		1993		2001		2009	
Politikai elit	N	%	N	%	N	%	N	%
férfi	59	15,5*	18	12,2*	21	20,0	62	29,8
nő	17	24,6*	6	30,0*	4	33,3	13	29,5
Chi ²	3,486		4,578		1,139		0,001	
Gazdasági elit								
férfi	17	20,0	70	14,9**	107	28,6**	111	36,8**
nő	1	25,0	15	48,4**	20	69,0**	33	64,7**
Chi ²			23,242		20,308		14,114	
Kulturális elit								
férfi	17	11,7	10	8,1	31	10,8**	39	14,6*
nő	2	40,0	2	28,6	17	29,3**	16	28,6*
Chi ²	3,493		3,303		13,703		6,389	

*a különbség szignifikáns a p<0.05 szinten

** a különbség szignifikáns a p<0.01 szinten

A gazdasági és a kulturális elit női tagjai tehát szignifikánsan magasabb arányban élnek kettős karrierre épülő párkapcsolatban, mint a férfiak. A vizsgált időszak elején ez az összefüggés még a politikai elit tagjaira is érvényes volt, a kétezres évekre azonban ebben az elitszegmensben eltűnt a különbség férfiak és nők között.

Ha ugyanebben a táblázatban megfigyeljük a férfiak és a nők párkapcsolatainak időbeli változását, azt láthatjuk, hogy míg a nők kettős karrierre épülő kapcsolatainak száma nem emelkedett, a férfiaknál mindhárom elitszegmens esetében ugyanaz a trend rajzolódik ki: a rendszerváltás után először visszaesik, azután viszont növekedésnek indul a vezető beosztású feleségek/élettársak aránya. Ez a növekedés a politikai és a gazdasági elit esetében igencsak látványos: két évtized alatt 15-ről indulva, 30 illetve 20-ról indulva 37 százalékot ért el.

A magyar elitben a *power couple*-k száma tehát gyarapszik. Ebben az értelemben, a kvantitatív adatok szintjén nem igazolható a retradicionalizációs hipotézis. A Magyarországra amúgy is kevésbé jellemző tradicionális karriertípus (háztartásbeli feleség) térnyerése sem igazolható (14. táblázat): a kétezres években e típus aránya szignifikánsan nem változott.¹⁴

14. táblázat. Háztartásbeli partnerek aránya az elitben, 2001 és 2009

	2001		2009	
	N	%	N	%
Politikai elit	12	9,1	15	4,0
Gazdasági elit	30	6,6	24	5,4
Kulturális elit	20	4,9	29	6,3

A szakirodalom szerint a kettős karrierre épülő párkapcsolatokra többnyire az a jellemző, hogy a két vezető közül a férfi tölt be magasabb beosztást (Vianello – Moore 2000). Meglévő adataink alapján ez az állítás kevésbé tesztelhető, mindössze a 2009-es elittagok és házastársaik beosztottjainak számát ismerjük. Ennek alapján a gazdasági és kulturális elitben nincs szignifikáns különbség férfiak és nők között a partner beosztottjainak számát tekintve. A politikai elitben viszont, mely egyébként, mint a 12. táblázatban láthattuk, a legkiegyenlítettebb a férfi és női elittagok kettős karrierre épülő kapcsolatai szempontjából, a férfiak, illetve férfi élettársak mégis valamivel több (átlagosan 25) beosztottal rendelkeztek, mint a feleségek/női élettársak (átlagosan 19).

Fentebb már megállapítottuk, hogy abban nem találtunk különbséget gender szempontból, hogy a házas elittagok első házasságukban élnek-e. A párkapcsolati karriertípusokkal kapcsolatban pedig az állapítható meg, hogy nincs különbség a vezető beosztású partnerek arányában aszerint, hogy első vagy második házasságról beszélünk-e. A „feleségek lecserélésének” hipotézise tehát nem igazolódott.

4.4 A párkapcsolat-típust magyarázó modellek

A továbbiakban regressziós modellek segítségével próbálom feltárni, milyen tényezők hatnak arra, hogy a különböző elitszegmensek tagjai egyes vagy kettős karrierre épülő párkapcsolatban élnek-e (15. táblázat). A regressziós egyenlet függő

¹⁴ Kérdés persze a hivatalos jogállás és a valódi munkavégzés közötti különbség (pl. valójában otthon lévő házastárs saját céghez bejelentve). Mindenesetre az abszolút számok ebben a kategóriában olyan alacsonyak, hogy a hipotézis kevésbé vizsgálható.

változója az, hogy az elittag partnere vezető beosztású-e. Független változóként egyrészt az alapvető demográfiai változókat (nem, életkor, elittag iskolai végzettsége, partner iskolai végzettsége, ahol szerepelt: a gyermekek száma) vontam be, továbbá szerepeltettem az elitegyetem változóját mind az elittag, mind a partner esetében, valamint figyelembe vettem az elittag foglalkozását (hogy ő maga vezető-e), és azt, hogy az adott elitszegmensen belül melyik elitcsoportba tartozik.

15. táblázat. Bináris logisztikus regressziós modellek B értékei, Fügő változó: Partner vezető-e (0-nem, 1-igen).

	Politikai elit		Gazdasági elit		Kulturális elit	
	2009	2001	2009	2001	2009	2001
Elittag neme (0-férfi 1-nő)	-,331	1,822*	1,787**	1,795**	,946*	1,734**
Születési éve	-,008	-,012	-,019	-,026*	,006	,023
Gyermekek száma	,080	-	,201	-	-,066	-
Elittag végzettsége (referencia kategória: egyetemi diploma)	,372		,383	-,173	,808	
Nincs diploma		-18,908				-18,609
Főiskolai diploma		-,617				-1,930*
Partner végzettsége (referencia kategória: egyetemi diploma)			-,195		-,902	
Nincs diploma	-20,424	,422		-,520		-1,175
Főiskolai diploma	-,198	1,775**		-,167		,155
Elittag elitegyetemre járt-e	,013	,400	,305	-,216	1,050*	-,428
Partner elitegyetemre járt-e	,249	-	,356	-	,199	-
Elittag foglalkozása			1,011	-22,481		
vezető	,547	19,675			20,257	-,401
értelmiségi	-,036	19,205			20,242	-,687
Szűkebben vett politikai elit tagja-e ¹⁵	-,151	1,513*	-	-	-	-
Ágazat (referencia kategória: termelés)						
kereskedelem	-	-	,558	-	-	-
szolgáltatás, logisztika	-	-	1,185**	-	-	-
pénzügyintézetek	-	-	-,530	-	-	-
Constant	-,386	-25,888	-3,413	21,368	-23,667	-4,036
Nagelkerke R ²	0.04	0.265	0.213	0.101	0.119	0.183

*p<0.05, **p<0.01

A táblázat első oszlopában látható regressziós egyenlet a 2009-es politikai elitet mutatja. Amint látható, a függő változó egyik független változóval sem produkált szignifikáns összefüggést. A következő egyenletben viszont (2. oszlop), mely a 2001-es politikai elitre vonatkozik, az elittag neme és partnerének végzettsége szignifikáns összefüggést mutat azzal, hogy a partner vezető-e. A női elittagok férjei, férfi élettársai nagyobb valószínűséggel vezetők, tehát egyéb változókat kontroll alatt tartva kiderül, hogy a 2001-es politikai elitre jellemző az, hogy a nők körében gyakoribb a kettős karrierre épülő kapcsolattípus. A partner főiskolai diplomája az egyetemi diplomához képest pozitívan befolyásolja a kettős karrier kialakulásának esélyét. Ez nehezen értelmezhető eredmény, különösen annak fényében, hogy a diplománál alacsonyabb végzettség, bár nem szignifikáns

¹⁵ Azaz: kormánytag (helyettes államtitkári szintig), parlamenti képviselő, polgármester, politikai párt vezetője

módon, de szintén pozitívan hat a kettős karrier kialakulására. Könnyebben interpretálható az elitszegmensen belüli csoportosítás együtthatója: ha az elittag a szűkebben vett, döntéshozó politikai elithez tartozik (kormány tagja, parlamenti képviselő, polgármester), akkor kisebb eséllyel él kettős karrierre épülő párkapcsolatban. Itt kell azonban emlékeztetnünk arra, hogy a 2001-es politikai elit elemszáma, így ezé a regressziós modellé is, a többinél jóval alacsonyabb, így a szignifikánsnak bizonyuló hatások is fenntartással kezelendők.¹⁶

A gazdasági elit esetében (15. táblázat 3. és 4. oszlop), mint azt már fentebb, a keresztábránál is láthattuk, a kettős kapcsolattípus gyakoriságára erős befolyást gyakorol a nem: a gazdasági elit női tagjai körében ez a domináns párkapcsolati forma. A 2009-es elitben a nemén kívül még az ágazatnak van jelentősége, melyben az elittag cége tevékenykedik: a termelő cégek vezetőihez viszonyítva a szolgáltatásban, logisztikában dolgozó elittagok körében szignifikánsan magasabb a kettős karrierre épülő párkapcsolatok aránya.

A 2001-es elitben pedig (ahol ágazati felosztást a megfelelő adatok hiányában nem lehetett alkalmazni), a nem mellett az életkor volt hatással a párkapcsolat típusára, mégpedig fordított irányban: minél idősebb volt az elittag, a kettős karrierre épülő típus valószínűsége annál nagyobb volt – ez a hatás azonban igen gyenge.¹⁷ A kulturális elitre szintén igaz az, hogy a kontrollváltozók bevonása után is számított a nem, a 2009-es elitben (15. táblázat 5. oszlop) azzal kiegészülve, hogy az elittag elitegyetemre járt-e – ebben az esetben ugyanis nagyobb volt az esélye a kettős karriertípusra épülő párkapcsolatnak. Érdekes módon, jóllehet azt gondolhatnánk, hogy a partner végzettsége közvetlenebb összefüggésben áll saját vezető beosztásával, ebben mégis az elittag alma matere számított és nem a partneréé.

A 2001-es kulturális elitben (15. táblázat utolsó oszlop) a nem mellett szintén egy, az elittag iskolázottságával kapcsolatos változó bizonyult szignifikánsnak: a főiskolai diploma. Itt azonban, a 2001-es politikai elittel ellentétben az összefüggés negatív, azaz az intuitív várható irányban hat: a főiskolai végzettségű elittagok partnerei kisebb eséllyel vezetők, mint azoké, akik egyetemi diplomával rendelkeznek. Feltehetően ennek az az oka, hogy a kulturális elit a legmagasabban iskolázott elitszegmens, melyben még a főiskolai végzettség is alacsonynak számít, illetve az ebben a szegmensben gyakori alma maternek számító művészeti főiskolák: a Színművészeti, Táncművészeti, Képzőművészeti főiskola valamint a Zeneakadémia, bár nagy presztízsű intézmények, többnyire nem egy formális vezetői, hanem egy független művészi karrier kezdetét jelentik.¹⁸

Az alábbi táblázat összefoglalóan mutatja a párkapcsolati karriertípusra ható tényezőket a különböző vizsgálati időpontokban és elitszegmensekben (zárójelben az összefüggés iránya)(16. táblázat).

¹⁶ Az 1993-as politikai elitben a 2009-eshez hasonlóan nem találtam szignifikáns összefüggést a függő és a független változók között.

¹⁷ Az 1993-as gazdasági elitben a nemén kívül más függő változó nem mutatott szignifikáns összefüggést a független változóval.

¹⁸ Az 1993-as kulturális elitben egyedül a nem változója mutatott összefüggést a független változóval.

16. táblázat. A párkapcsolati típusra ható tényezők

	1993	2001	2009
Politikai elit	-	nem (+) partner főiskolai diplomája (+) elittag a szűken vett politikai elithez tartozik (-)	-
Gazdasági elit	nem (+)	nem (+) életkor (+)	nem (+) ágazat: szolgáltatás, logisztika (+)
Kulturális elit	nem (+)	nem (+) elittag főiskolai diplomája (-)	nem (+), elittag elitegyetemre járt-e (+)

A politikai elit volt az a szegmens, ahol a legkevésbé sikerült a párkapcsolati típusokat magyarázó változókat találni. Kivétel ez alól a 2001-es politikai elit. Ennél az elitnél az iskolázottabb és férfi partnerek inkább vezetők, ami egybevág előzetes hipotéziseinkkel. Ezen kívül úgy tűnik, hogy a szűkebb, döntéshozó elitre inkább a vegyes karriertípus jellemzi, tehát a hivatásos politikusi réteg partnerei inkább „háterszág”, mintsem „versenytárs” típusú kapcsolatot biztosítanak. Ez az összefüggés azonban a 2009-es politikai elitben nem volt kimutatható. A 2001-es elitminta ráadásul az összes közül a legalacsonyabb elemszámú, így a kapott eredmények mindenképpen óvatosan kezelendők.

A gazdasági és a kulturális elitben stabilan a nemnek van meghatározó szerepe a párkapcsolati típust illetően. A gazdasági elit esetében a további, szignifikáns összefüggést mutató változók mélyebb elemzés nélkül nehezen interpretálhatók, a kulturális elit esetében azonban úgy tűnik, az elittagok intézményi-oktatási karrierje van hatással arra, hogy jellemzően milyen típusú párkapcsolatban élnek. Ne felejtjük el azonban, hogy a választott módszer a kulturális elit esetében a többi elitszegmensnél is nagyobb mértékben alábecsüli a kettős karrieren alapuló párkapcsolatok arányát, hiszen csak a formális vezető beosztások kimutatására alkalmas.

5. KÖVETKEZTETÉSEK

Az elmúlt két évtized magyar elitjéről kirajzolódó kép egy meglehetősen konzervatív, többségében férfiak, méghozzá házas férfiak alkotta csoportot mutat, melyben a nők aránya a kétezres évek végére sem éri el a húsz százalékot. A házasság mint domináns életforma mindkét nembeli elittagokra jellemző, ugyanakkor a nők között több az elvált és az egyedülálló. A férfi elittagoknak átlagosan több gyereke is van, mint a nőknek. Mindez arra utal, hogy a nők számára az elit pozícióba jutás nehezebben összeegyeztethető a hagyományos családmodellben betöltött szereppel, mint a férfiak számára.

Hipotézisem arról, hogy a magyar elit körében magas az iskolázottsági homogámia, mindkét nem körében igazolódott. A vizsgált időszakban a homogámia – ha nem is egészen egyenletesen, de – növekedett, az elittagok partnerei között a diplomások aránya gyorsabban nőtt, mint maguk az elittagok között. A legzártabb ebből a szempontból a kulturális elit, mely nyolcvan százalék feletti arányban a *similis simili* elv alapján választ partnert. Az elemzés az elitegyetemek házassági piacként való működését is megerősítette mindhárom elitszegmens, de leginkább a kulturális elit esetében.

A párkapcsolati típusokkal kapcsolatban azt feltételeztem, hogy a vegyes kapcsolattípus – dolgozó, de nem vezető beosztású házastárs – dominál az elitben. Valóban, mindhárom elitszegmensben ez a leggyakoribb párkapcsolati típus, azonban

a trendeket megvizsgálva egyértelműen látható, hogy a politikai és a gazdasági elitben a kettős karrierre épülő párkapcsolatok, a *power couple*-k aránya jelentősen növekszik, ami fontos változásnak tekinthető. A retradicionális hipotézise, azaz, hogy a kettős karrierre épülő kapcsolatok arányának növekedésével párhuzamosan az olyan párkapcsolatok aránya is nő az elitben, ahol a házastárs (feleség) nem dolgozik, statisztikailag nem igazolható.

A karriertípusokkal kapcsolatos következő hipotézis a nemek közötti eltérésre vonatkozott: azt feltételeztem, hogy az elit női tagjai közül többen élnek kettős karrierre épülő párkapcsolatban. Összességében ez igaznak is mondható, ám fontos szegmentális különbségekkel. A gazdasági és a kulturális elitben egyértelműen gender szempontból meghatározott a párkapcsolatok típusa. A gazdasági elitben a nők körében a vizsgált időszak végére a kettős karrierre épülő párkapcsolatok egyenesen többségbe kerültek (miközben egyébként a férfi elittagok vezető beosztású házastársainak, élettársainak aránya is nőtt). A politikai elit esetében ezzel szemben a vizsgált időszak első évtizedében még szignifikáns gender-különbségek 2009-re már teljesen eltűntek.

A karriertípusokra ható tényezőkkel kapcsolatos további hipotézisek viszont nem igazolódtak: az, hogy első vagy második házasságról beszélünk-e, továbbá – meglehetősen kontrainuitív módon – az, hogy hány gyereke van az elittagnak, nem függött össze azzal, hogy milyen típusú párkapcsolatban él. A gyerekekkel kapcsolatos adataink nem eléggé pontosak, mivel az elittag gyerekeinek száma nem feltétlenül egyezik meg partnere gyerekeinek számával – ez utóbbiról nincs adat, pedig a partner karrierje szempontjából ez lenne az érdekesebb. Ugyanakkor egy lehetséges – hipotetikus – magyarázat a párkapcsolati típus gyerekszámától való függetlenségére az lehet, hogy hosszú távon – legalábbis az elit családjaiban – a gyerekszülés kisebb hatással van a nők karrierjére, mint gondolnánk. A magyar elitben a vizsgált időszakban nem volt jellemző a sokgyerekes, otthon maradó családanya modellje, az egyébként dolgozó és karriert építő anyákat pedig a gyerekszülés inkább talán csak késleltette a vezető pozíció elérésében. Így az adatfelvételek időpontjára, mikor a megkérdezettek átlagosan már ötven év körül jártak, a gyerekszülések hatása már nem volt érezhető.¹⁹

A logisztikus regressziós modellek segítségével különféle demográfiai változókra kontrollálva a párkapcsolati típusok közötti különbséget, az derült ki, hogy a nemek közötti különbségek mögött tényleg a nemek közötti különbségek vannak: az elemzés egyik legérdekesebb eredménye, hogy egyéb demográfiai változók és különösen az iskolázottság kevésbé függ össze a párkapcsolat típusával. Amennyiben tehát az elittag neme, és nem pedig partnerének iskolázottsága (és még kevésbé a gyermekeik száma) befolyásolja, hogy a házas- vagy élettárs vezető beosztásban dolgozik-e, akkor megalapozottan gyanakodhatunk társadalmi normák okozta nemi egyenlőtlenségekre. Különösen érdekes, hogy ahol a gender-különbség nem játszott szerepet (2009-es politikai elit), ott a regressziós módszerrel nem is igen tudtuk magyarázni a párkapcsolati típusokat.

Mindenképpen további kutatás szükséges tehát ahhoz, hogy jobban megértsük, a gender különbségeken túl mi befolyásolja az elit tagjainak párkapcsolattal és karrierrel kapcsolatos életútját. A kvantitatív elemzés eredményei további kérdéseket vetnek fel. A gazdasági elit női tagjai körében a *power couple* életforma dominánssá válása vajon azt jelenti, hogy egy nő számára egyre inkább csak úgy válik lehetségessé bejutni ebbe az elitzsegmensbe, ha egy magas pozíciójú férfi partner segíti?

¹⁹ Ugyanakkor lehetséges, hogy az ilyen vagy az őhozájuk hasonló, karriert építő gyermekes nők vezető pozícióba még igen, igazán magas, elitnek számító pozícióba viszont a „késlekedés” miatt már jóval kevésbé jutnak el – ez magyarázhatja a női elittagok alacsonyabb gyerekszámát.

Ha nem azért nő az elitben a *power couple*-k aránya, mert a nők egyre iskolázottabbak, akkor vajon miért? Köze lehet ehhez a növekedéshez a férfi-női munkamegosztás változásának, vagy a fizetett háztartási és gyereknevelési segítség elterjedésének? Mi az a tényező az elitágok életútjában, ami a politikai elitet párkapcsolati szempontból a másik két szegmenstől megkülönbözteti? Valóban a politikai elit lenne a párkapcsolatok szempontjából a legkevésbé egyenlőtlen elitszegmens?

Ezekre és az ezekhez hasonló kérdésekre az elit tagjaival valamint házas- és élettársaikkal a jövőben elkészítendő mélyinterjúk kutatás adhat választ.

HIVATKOZÁSOK

- Andorka R. (1991). A házasság társadalmi helyzete egymáshoz viszonyítva. In: Utasi Á. (szerk.): Társas kapcsolatok. Budapest: Gondolat, 20-39.
- Bittman, M. – P. England – N. Folbre – L. Sayer – G. Matheson (2003) When does gender trump money? Bargaining and time in household work. *American Journal of Sociology*. 109: 186-214.
- Becker, G. S. (1981) *A Treatise on the Family*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Becker, G. S. (1985) Human capital, effort, and the sexual division of labor. *Journal of Labor Economics*, (3) 1. 33-58.
- Bertrand, M. – Kamenica, E. – Pan, J. (2013). Gender identity and relative income within households. NBER Working Paper No. 1902
Hozáférhető: <http://www.nber.org/papers/w19023> [letöltve: 2013-03-03]
- Blau, P. M. – J. E. Schwartz (1984) *Crosscutting Social Circles*. New York: Academic Press.
- Budig, M. J. – England, P. (2001) The wage penalty for motherhood. *American Sociological Review*. 66: 204-225.
- Bukodi E. (2002). Ki kivel (nem) házasodik? A partnerszelekciós minták változása az egyéni életútban és a történelmi időben. *Szociológiai Szemle* 2. 28-58.
- Coltrane, S. (2004). Elite Careers and Family Commitment: It's (Still) about Gender. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*; 596; 214.
- Czibere I. (2011) Nők a kulturális, gazdasági és politikai elit tagjai között. In: Kovách I. (szerk.): *Elit a válság korában*. Budapest: MTA PTI – Argumentum. 337-392.
- Dahl, R. 1971. *Polyarchy. Participation and Opposition*. New Haven – London: Yale University Press.
- Diem-Ville, G. – J. Ziegler (2000). Family Characteristics. In: M. Vianello – G. Moore (eds.) *Gendering elites: Economic and political leadership in 27 industrialised societies*. Palgrave Macmillan.
- DiMaggio, P. – J. Mohr (1985) Cultural capital, educational attainment, and marital selection. *American Journal of Sociology*, 90: 1231-1258.
- Dríbe, M. – M. Stanfors (2010) Family life in power couples: Continued childbearing and union stability among the educational elite in Sweden, 1991–2005. *Demographic Research* Vol. 23. 847-878.
- Dupcsik Cs. – Tóth O. (2013). Family systems and family values in 21st-century Hungary. In: Rajkai Zs.(ed.): *Family and Social Change in Socialist and Post-Socialist Societies: Change and Continuity in East Europe and East Asia*. Brill. Forthcoming.
- Esseveld, J. – G. Anderson (2000) Career life-forms. In: M. Vianello – G. Moore (eds.) *Gendering elites: Economic and political leadership in 27 industrialised societies*. New York: Palgrave Macmillan, 189-204.

- Fodor É. (2009) Women and political engagement in East-Central Europe. In A. M. Goetz (ed.) *Governing women : women's political effectiveness in contexts of democratization and governance reform*. Vol. 5. Routledge/UNRISD research in gender and development 5. New York: Routledge, 112-128.
- Hodges, M. J. – M. J. Budig (2010) Who Gets the Daddy Bonus?: Organizational Hegemonic Masculinity and the Impact of Fatherhood on Earnings. *Gender & Society* December 1, 24: 717-745.
- Ilonszki G. (ed.) (2004) *Women in Decision-making. CEE Experiences*. Budapest: OSI.
- Ilonszki G. –Antic, M. G. (2003) *Women in parliamentary politics*. Ljubljana: Peace Institute.
- Jacobs, J. J. – F. Furstenberg (1986) Changing places: conjugal careers and women's marital mobility. *Social Forces*, 64: 714-732.
- Kanter, R. M. (1977). *Men and Women of the corporation*. New York: Basic Books.
- Kenny, L. W. (1983) The accumulation of human capital during marriage by males. *Economic Inquiry*, 21; 223-31.
- Killewald, A. (2013) A Reconsideration of the Fatherhood Premium: Marriage, Coresidence, Biology, and Fathers' Wages. *American Sociological Review*. February 1, 2013 78: 96-116.
- Kovács I. (szerk.) *Elitek a válság korában*. Budapest: MTA PTI – Argumentum.
- Kristóf L. (2011). A magyar elit iskolázottsága. *Educatio* 3. 442-446.
- Kopp M. – Skrabski Á. (2006) A támogató család, mint a pozitív életminőség alapja. In: Kopp M. – Kovács M. (szerk.) *A magyar népesség életminősége az ezredfordulón*. Budapest: Semmelweis. 220-232.
- Lőrincz L. (2006) A vonzás szabályai. Hogyan választanak társat az emberek? *Szociológiai Szemle* 2. 96-110.
- Nagy B. (2001) *Női menedzserek*. Budapest: Aula.
- Nagy B. (2007) A társadalmi nem szerepe a vezetésben Magyarországon. In: Nagy B. (szerk.) *Szervezet, menedzsment és nemek*. Budapest: Aula, 110-121.
- Nagy B. (2009) Női vezetők. In: Nagy I. – Pongrácz T. (szerk.) *Szerepváltozások 2009*. Budapest: Társi-SzMM, 52-64.
- Neale, J. (2000) Traditional or New Ways of Living. In: M. Vianello – G. Moore (eds.) *Gendering elites: Economic and political leadership in 27 industrialised societies*. New York: Palgrave Macmillan.
- Palasik M. – Sípos B. (szerk) (2005) *Házastárs? Vetélytárs? Munkatárs?* Budapest: Napvilág.
- Presser, H. B. (1994) Employment schedules among dual-earner spouses and the division of household labor by gender. *American Sociological Review*. 59: 348–364.
- Schultz, T.W. (1974) *Economics of the Family*. Chicago: University of Chichago Press.
- Szelényi Sz. – Szelényi I. – Kovács I. (1995) The Making of the Hungarian Post-Communist Elites: Circulation in Politics and Reproduction in the Economy. *Theory and Society*, (24) 5: 697-722.
- Vianello, M. – G. Moore (eds.) (2000) *Gendering elites: Economic and political leadership in 27 industrialised societies*. New York: Palgrave Macmillan.

FÜGGELÉK: AZ ELITFELVÉTELEK MINTÁJA

Az 1993-as mintától kezdve a pozicionális mintában az egyes elitzseggmensek adatbázisai időben összehasonlíthatók.

Az 1993-as, 2001-es és 2009-es politikai elitfelvételek alapsokaságát *A magyar közélet kézikönyve* aktuális kiadásában szereplők alkották. Az 1988-as elit mintáját levéltári adatok alapján állította össze Hubai László történész.

Politikai elit

1993

Kvóta	N	%
1988-as politikai elit		
MSZMP felsővezetése	24	5
MSZMP középvezetése	132	25
parlament, minisztériumok, pártbürokrácia	206	39
területi közigazgatás	39	8
tömegszervezetek	99	19
diplomácia	23	4
Összesen	523	100
1993-as politikai elit		
parlament, kormány, központi közigazgatás	161	83
önkormányzatok	33	17
Összesen	194	100

2001

Kvóta*	N	%
<i>Köztársasági elnök hivatala</i>	6	4
<i>kormány</i>	8	6
<i>önálló állami szervezet</i>	7	5
<i>parlamenti képviselő</i>	20	14
<i>országos kisebbségi önkormányzat</i>	3	2
<i>közigazgatási hivatal</i>	2	1
<i>fővárosi és kerületi polgármesteri hivatal</i>	2	1
<i>megyei önkormányzatok</i>	1	1
<i>parlamenti pártok</i>	1	1
<i>nem parlamenti pártok</i>	5	3
<i>társadalmi szervezetek</i>	23	16
<i>nemzetiségi, etnikai önkormányzat</i>	4	3
<i>sport és egyéb szövetség</i>	6	4
<i>szakszervezet</i>	17	12
<i>gazdasági szövetségek</i>	15	11
<i>pénzügyi szervezetek</i>	3	2
<i>kamarák</i>	8	6
<i>egyházak, felekezetek</i>	10	7
Összesen	141	100

*dőlt betűvel szedve a szűken vett politikai elitbe, simán szedve a tágabb, közéleti elitbe soroltak

2009

Kvóta*	N	%
<i>Magyar köztársaság</i>	7	2
<i>Országgyűlési képviselők</i>	27	6
<i>Kormány: kormány, min. elnöki hivatal, minisztériumok</i>	20	5
<i>Önálló állami szervezetek</i>	27	7
<i>EU (Magyarország és az Európai Unió)</i>	4	1
<i>Önkormányzatok</i>	55	14
<i>Pártok</i>	7	2
<i>Társadalmi szervezetek</i>	51	13
<i>Nemzeti etnikai szervezetek</i>	9	2
<i>Sportszervezetek</i>	18	4
<i>Szakszervezetek</i>	71	18
<i>Gazdasági szövetségek</i>	47	12
<i>Pénzügyi szervezetek</i>	12	3
<i>Kamarák</i>	14	3
<i>Egyházak, felekezetek</i>	31	8
Összesen	400	100

*dőlt betűvel szedve a szűken vett politikai elitbe, simán szedve a tágabb, közéleti elitbe soroltak

Gazdasági elit

A minta kiválasztása a Hoppenstedt Bonnier cégbázisán alapul, így a gazdasági elitet alapvetően menedzserelítéként definiálja. 1993-ban 578 (az 1988-as gazdasági elitből pedig 102) 1997-ben 582, 2001-ben 492, míg 2009-ben 457 cégvezetővel vettünk fel kérdőívet. A mintába 1992-ben a legalább 100 millió forintot, 1997-ben 200 millió forintot, 1999-ben 500 millió forintot meghaladó árbevételű cégek vezetői kerültek. 2009-ben a 2 milliárd forint árbevétel feletti cégek vezetői tartoztak a gazdasági elitfelvétel alapsokaságához.

Kulturális elit

1993

Kvóta	N
1988-as kulturális elit	187
1993-as kulturális elit	159

Az 1988-as és 1993-as minta pozicionális: akadémikusok, tudományos, kulturális intézetek vezetői, tájékoztatási intézmények vezetői, napi-, heti- és havilapok vezetői találhatóak meg benne. 2001-ben és 2009-ben ez a minta kiegészült rangos tudományos és művészeti díjak (Kossuth-díj, Széchenyi-díj, Ybl-díj, József Attila-díj, stb.) kitüntetettjeivel, könyv- és lemezadási listák vezetőivel, valamint a *reputációs* elitcsoporttal, melyet a pozicionális minta megkérdezettjeinek véleménye alapján (kiket tekintenek a magyar kulturális élet legnagyobb alakjainak) állítottak össze.

2001

Kvóta	N	%
Akadémikusok	49	11
Tudományos, kulturális intézetek vezetői	63	14
Tájékoztatási intézmények vezetői	27	6
Egyetemek, főiskolák vezetői	14	3
Napilapok vezetői	8	2
Heti-és havilapok vezetői	52	12
Művészeti és tudományos díjazottak	150	33
Könyvúzenészek	24	5
Könyveladási toplista	20	5
Reputációs elit	42	9
Összesen	449	100

2009

Kvóta	N	%
Akadémikusok	50	10
Tudományos, kulturális intézetek vezetői	52	10
Tájékoztatási intézmények vezetői	27	5
Egyetemek, főiskolák vezetői	15	3
Napilapok vezetői	8	2
Heti-és havilapok vezetői	52	10
Művészeti és tudományos díjazottak	150	30
Könnnyűzenészek	25	5
Könyveladási toplista	22	4
Reputációs elit	100	20
Összesen	501	100

DOI: 10.18030/SOCIO.HU.2013.4.115

ABSTRACT

Portrait of child poverty

In the frame of Health Impact Assessment we have prepared a portrait, which shows the main characteristics of the reproduction of poverty among families with children.

A rich research tradition focuses on the different aspects of the poverty such as income poverty, non-monetary indicators of deprivation. All of these fields of poverty are represented in the portrait, meanwhile we have concentrated on the better understanding the causes of reproduction of poverty. In our study we present the effects of demographic characteristics, educational attainment and labour force activity on different aspects of poverty.

The aim of our paper is to reveal the principle causes of poverty among the families with children, to investigate how the lack of resources leads to the income poverty and deprivation.

Keywords:

child poverty, income, consumption, housing

ABSZTRAKT

Egy egészséghatás vizsgálat részeként helyzetképet készítettünk, amely a gyermekes családok körén belül bemutatja a szegénység újratermelődésével kapcsolatos főbb jellemzőket.

A szegénység vizsgálatok fókuszában általában a szegénység különböző aspektusainak bemutatása áll. Így a jövedelmi helyzet, a fogyasztás, az anyagi javak, a lakáskörülmények területén megnyilvánuló szegénység. A helyzetkép ezeket a dimenziókat is megjeleníti, ugyanakkor, ha a szegénység közvetlen okait, a szegénység újratermelődését szeretnénk megérteni, akkor azoknak az erőforrásoknak a hiányára kell koncentrálnunk, amelyek akár az egyén, akár a család szintjén újratermelik a szegénységet.

Kulcsszavak:

gyermekszegénység, jövedelem, fogyasztás, lakáshelyzet

1. GYERMEKSZEGÉNYSÉG A HAZAI KUTATÁSOKBAN

A társadalomtörténeti tapasztalatok alapján elmondható, hogy a társadalmi egyenlőtlenségeket generáló strukturális folyamatok, ezen belül is elsősorban a munkaerő-piaci, a képzési és térségi metszetben megjelenő, változó intenzitású folyamatok rendszeresen újratermelik a gyermekes családok, és ezen belül a gyermekek szegénységét.

A strukturális folyamatok által előidézett szegénységi „alaphelyzethez” mindig hozzáadódik a családi életciklussal többnyire együtt járó hátrányos helyzet, ami alatt azt értjük, hogy a fiatal párok családalapítással kapcsolatos költségei aránytalanul magasabbak, mint a rendelkezésre álló forrásaik. Ráadásul az anya keresetének kiesésével az anyagi helyzet tovább romolhat. A családi életciklus előrehaladtával a gyermekes párok anyagi helyzete – kedvező esetben – jelentősen javul, a többség kilép a demográfiai szegénységből, ám az egyenlőtlenségi rendszerek által kikényszerített tartós szegénységből már sokkal nehezebb kikerülni az érintetteknek. Egyszülős családok esetén ez a probléma fokozottan jelentkezik.

A gyermekes családok körében a rendszerváltás előtt is jelentős mértékű volt a szegénység kiterjedtsége, azonban a rendszer fenntartotta a kétkeresős családmodellt, amely bizonyos fokú védőhálót jelentett még az alacsony keresetű családoknak is. A 90-es évek elejétől azonban a piaci viszonyokra való áttérés következtében tömegessé vált a munkanélküliség, amely főleg a társadalom alsó rétegeit sodorta reménytelen helyzetbe.

Ezt a társadalmi és gazdasági jellegű sokkot a hátrányos helyzetű rétegek a mai időig sem tudták kiheverni, hiszen a foglalkoztatottság mértéke az akkori mélyponttól csak kismértékben tudott elmozdulni, következésképpen helyzetük konzerválódott. *Az érintett rétegek szempontjából azt lehet mondani, hogy a közel negyedszázada bekövetkezett tömeges munkanélküliség tartósan megvetette a szegénylét alapjait, amelyen csak az elosztási viszonyok erőteljes módosításával lehetne érdemben változtatni.*

A statisztikák már hosszabb ideje jelzik, hogy a szegénység a gyermekes családokat sújtja a legerőteljesebben, és feltehetően e körülmény is hozzájárult a gyermekszegénység elmélyültebb kutatásához. A vizsgálatok zöme alapvetően abból indul ki, hogy miként a szegénység általánosságban, úgy a gyermekszegénység is több dimenzióban ragadható meg.

E közös vonás mellett azonban – a figyelembe vett dimenziókat illetően – jelentős szemléleti változást tapasztalható az egymást követő kutatási hullámok között. Az első időszakban a *gyermekszegénységgel kapcsolatos kutatások egy része hagyományosan a jólét dimenzióira, tehát az életkörülményekre helyezte a hangsúlyt*, és a magyarázó okok között kitüntetett szerepet kaptak a családi erőforrásokat meghatározó fontosabb társadalmi-demográfiai tényezők, így elsősorban a szülők munkaerő-piaci és képzettségbeli hátrányai, a család kedvezőtlen demográfiai összetétele, valamint a térségi-települési metszetben megjelenő hátrányok.

A később induló *gyermek jólét vizsgálatok* mögött részben hasonló megfontolások húzódnak meg, miután e megközelítés is többdimenziós jelenségként értelmezi a szegénységet, azonban azt *nem csupán jóléti, hanem tágabban, jóléti jelenségnek is tekinti*, sőt adott esetben elsősorban annak. Ez azt jelenti, hogy az anyagi dimenziók mellett olyan meghatározó tényezőket is figyelembe vesznek, mint az oktatási jólét, egészségi állapot, pszicho-szociális fejlődés, társas kapcsolatok, életmódkockázatok. Miután a jólét kutatások csak az utóbbi időszakban kaptak nagyobb lendületet, várható, hogy a gyermek jólét kutatások is további dimenziók bevonására kapnak majd ösztönzést.

A hagyományosan a jóléti dimenziókra, tehát az *életkörülményekre fókuszáló megközelítések* közül a KSH Népeségtudományi Kutatóintézetének egyik korábbi vizsgálatát emeljük ki (Spéder–Monostori 2001). E vizsgálat kétféle szegénységkonceptió – a deprivációs, illetve a szociálpolitikai (segélyezési) megközelítés – alapján mutatta be a gyermekes családok, illetve a gyermekek helyzetét. Az utóbbi megközelítést megalapozó adatgyűjtések azonban időközben megszakadtak, így a kutatások további folytatásához nincsenek meg az empirikus alapok.

A kutatás során alkalmazott deprivációs megközelítés külön érdeme, hogy a gyermekek fejlődéséhez minimálisan szükséges életkörülményeket illetően megpróbált társadalmi standardokat kialakítani. A kutatók abból indultak ki, hogy a *„szegénységi standardok adott gazdasági fejlettséghez és egyenlőtlenségi viszonyrendszerekhez kötődnek, továbbá az is feltételezhető, hogy a folyamatosan átlag feletti jóléti helyzetet élvezők igény szintje magasabb. [Megállapítható, hogy]...a gyermekek minimális életkörülményeit meghatározó igény szintet az iskolai végzettség és a települési helyzet (városiasodottság) tényezői határozzák meg. ...Minél magasabb végzettséggel rendelkezik valaki, annál tágabban húzza meg a gyermekek életkörülményeit lehatároló tényezők körét. A városiasodottság növekedése is hasonló irányba mutat”* (Spéder–Monostori 2001: 22).

A kutatás során kísérletképpen kialakításra került egy a *gyermekspecifikus életkörülményeket figyelembe vevő index*. A kapott eredmény azonban ellentmondásos képet mutatott, amelyet a kutatók részben a kicsi minta-elemszámmal, részben az index nem kellő differenciáltságával magyaráztak.

A jóléti megközelítések közül érdemes kiemelni a *gyermekjólét indikátorait nemzetközi összehasonlításban* bemutató TÁRKI kutatást (Gábor–Kopasz 2012), amely a folyamatosan formálódó nemzetközi gyakorlat, illetve standardok alapján ad képet a gyermekjólét helyzetéről. Elmondható, hogy még a nemzetközi szervezetek között sincs konszenzus abban a tekintetben, hogy milyen dimenziókat vegyenek figyelembe a gyermekek jólétének a bemutatása érdekében. A TÁRKI kutatói által használt megközelítés ahhoz az irányzathoz kapcsolható, amely a jóléti, tehát az anyagi dimenziókat, illetve a nem anyagi dimenziókat hasonló súllyal kezeli, tehát viszonylag komplex képet igyekszik adni a gyermekes családok, azon belül a gyermekek jólétéről és jólétéről.

Az indikátorrendszer fentiekben vázolt előnyei mellett, jelenleg továbbra is csak viszonylag korlátozott képet kaphatunk a gyermekek jólétéről, hiszen a rendszerben használt indikátorok zöme a meglévő adatgyűjtések szabta lehetőségekhez igazodik, célzott adatgyűjtések hiányában. Az alkalmazott indikátorrendszer további hiányossága, hogy a nem anyagi dimenzióban – mikro- (család) szintű adatgyűjtések hiányában – egy-egy indikátor csak az országos átlagot mutatja, következésképpen a szegénység szempontjából releváns összefüggések kimutatására nincs lehetőség. E hiányosság miatt újra és újra egymásba csúsznak az értelmezési szintek, következésképpen nincs „átjárás” az anyagi és nem anyagi dimenziók között, ezért az összefüggések kimutatására sincs lehetőség. Elmondható tehát, hogy a gyermekjólét komplex bemutatására hivatott indikátorrendszer „gyermekbetegségei” jelenleg még komoly korlátot jelentenek a kellően árnyalt kép érzékeltetésére.

Darvas Ágnes és Tausz Katalin (2002, 2003) – gyermekszegénységgel és társadalmi kirekesztődéssel kapcsolatos – kísérleti jellegű kutatásukban a gyermekek pszichoszociális fejlődésének bemutatására törekedtek, mindezt az anyagi és nem anyagi dimenziók együttes figyelembe vételére alapozva. Kutatásuk nagy előnye, hogy hipotéziseiket mikroszintű, tehát a 12–14 éves gyermekek körében végzett vizsgálat alapján próbálták igazolni.

Hipotézisük szerint „a veszélyeztetett pszicho-szociális fejlődés a szegénység újratermelődéséhez vezethet, s növelheti a későbbi társadalmi kirekesztettség bekövetkeztének kockázatát” (Darvas–Tausz 2003: 5).

Kutatásuk alapján arra a következtetésre jutottak, hogy „a jövedelmi szegénységgel összefüggő különféle társadalmi jellemzők: a szülők iskolai végzettsége, munkaerő-piaci részvétele, a családban nevelkedő gyermekek száma, avagy a család roma származása önmagában nem vezet pszichés sérüléshez. A gyermekszegénység, akárcsak a szegénység általában, többdimenziós jelenség: a szegénység különféle dimenzióinak halmozódása jár együtt a gyermekek egészséges pszichés fejlődésének veszélyeztetettségével”. (Darvas–Tausz 2003: 23)

Végezetül egy célját tekintve ugyan nem a szegénységet, hanem a szegénységet újratermelő mechanizmusok, azon belül is az iskolarendszernek a hozott társadalmi hátrányok továbbadását bemutató kutatást említünk meg. Kertesi Gábor és Kézdi Gábor általános iskolások körében végzett nagymintás, longitudinális vizsgálata a gyermekek iskolatörténeti pályáját mutatja be, folyamatos nyomon követés alapján (Kertesi–Kézdi 2010).

Megállapításuk szerint: „az általános iskola nyolc osztálya a tanulók 20–25%-át nem látja el a középiskola elvégzéséhez szükséges – olvasás-szövegértési, matematikai-logikai – alapkészségek minimális szintjével, és ezzel minden születési évjáratból több tízezernyi fiatal számára szinte előre beprogramozza a középiskolai pályafutás és a felnőtt élet kudarcait. ...A magyar közoktatás nem készült föl rá, hogy a felnőtt társadalom alsó negyedét sújtó iskolázatlanság és erőforráshiány következő generációt érintő következményeit konstruktív módon kezelni tudja, a jelenlegi állapotában nem is képes rá, hogy ezekkel a problémákkal megbirkózzon” (Kertesi–Kézdi 2010:405).

E megállapítás kapcsán érdemes idézni Gázsó Ferenc és Laki László (2004) művéből: „Az tapasztalható, hogy az alacsony iskolázottságú társadalmi csoportok gyermekeinek 15–30%-a, a roma tanulóknak pedig több mint a fele az iskolai életút első lépcsőfokán, az általános iskolában olyan kudarcot szenved, ami eleve marginalizált társadalmi helyzetet, gyakorta életre szóló munkanélküliséget determinál. Természetesen nem vadonatúj jelenségről van szó. Ha áttekintjük az elmúlt mintegy négy évtized közoktatási fejleményeit, egyértelműen azt konstatálhatjuk, hogy iskolarendszerünk mindvégig eszköztelennek bizonyult a szociokulturális eredetű iskolázási problémákkal szemben” (Gázsó–Laki 2004:124).

„A tömeges iskolai kudarc következtében egy-egy generáció mintegy egynegyede mobilitási esélyek nélkül, rendszerint segédmunkásként gyarapította a feleslegesen foglalkoztatottak igen nagy tömegét” (Gázsó–Laki 2004:125). Ez utóbbi megállapítás kapcsán meg kell jegyezni, hogy a szerzők a rendszerváltás előtti 2-3 évtizedben jellemző helyzetet minősítették, amikor a teljes foglalkoztatottság jegyében, a rendszer az alacsony képzettségű „vattaemberek” százezreinek adott nem igazán értelmes munkát. Bizonyos, hogy a jelenlegi piaci viszonyok között sokkal kevesebb a „vatta pozícióban” foglalkoztatottak száma, és az is tény, hogy a munkanélküliek zöme az alacsony végzettségűek közül kerül ki. A piacgazdasági rendszer tehát a saját logikája alapján szelektálta a foglalkoztatottakat.

Mindenesetre a két kutatás tapasztalatai teljesen egybecsengenek, ami a mintegy félévszázados trend kapcsán elgondolkodtató, és kérdések és kételyek megfogalmazására ösztönöz.

Nevezetesen, *miután az iskolai rendszer is része annak a nagy rendszernek, amely a társadalmat fenntartja, ezért vajon elvárható-e, hogy – szigetszerűen működve – feltartóztassa a sok szálon megjelenő társadalmi egyenlőtlenségek meghatározó részét?*

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy az iskolarendszert felmentenénk attól, hogy szolgai módon közvetítse a társadalmi egyenlőtlenségeket. Külön kell kezelni azokat a lehetőségeket, amelyekkel a közoktatásnak kötelessége élni az egyenlőtlenségek mérséklése érdekében, és külön azokat, amelyek kívül esnek a hatókörén.

Továbbá az is tény, hogy munkaerő-piaci felvevőlépessége nem tudott lépést tartani az oktatási rendszer utóbbi két évtizedben való kiterjesztésével, amelynek következtében komoly mértékben növekedett a képzettség és az ellátott munkakör közötti inkongruencia. A diplomások, főleg a fiatalabbak tömeges mértékben végeznek középfokú végzettséget nem igénylő munkát, a középfokú végzettségűek jelentős része pedig olyan munkát, amelyhez nincs szükség középfokú végzettségre. A végén tehát az alacsony végzettségűeken, vagy még azzal sem rendelkezőkön „csattan az ostor”, miután a tartósan szűk korlátok között mozgó munkaerő-piacon nekik már tényleg kevés lehetőség adódik (Harcsa 2013:13).

A jelenlegi, tehát a gazdasági jólétre orientált modell természetét alapul véve, önmagában a munkaerő-piaci rendszertől sem lehet elvárni, hogy a társadalmi egyenlőtlenségeket előidéző szerepét érdemben pozitív irányba módosítsa. A magyar gazdaság világpiacra belüli helye, továbbá a világpiacot összetartó strukturális folyamatok és erők ugyanis nem tudnak olyan lehetőséget biztosítani, amely a hazai foglalkoztatottság megfelelő nagyságrenddel való növelését hozná magával.

A jóléttel kapcsolatos értékek kiemelt primátusán alapuló modell tehát olyan struktúrákat rögzít, amelyeken belül viszonylag kicsi a mozgástér (Harcsa 2012). Következésképpen a szegénység, ezen belül a gyermekszegénység terén sem nyílik olyan mértékű lehetőség, amely a modell keretein belül biztosítaná az érdemi elmozdulást. A hosszabb távú jövőt tekintve ezért inkább a jóléti értékeket előtérbe helyező fenntartható fejlődés modellje nyithat nagyobb mozgásteret az egyenlőtlenségek mérsékléséhez.

2. A HELYZETKÉP CÉLJA

Az „Egészségi Egyenlőtlenség elleni együttes fellépés” (*EU Joint Action on Health Inequalities, Equity Action*) című projekt az EU tagállamainak részvételével és az Európai Bizottság támogatásával 2010 és 2013 között valósul meg. Ebben Magyarországot az Országos Egészségfejlesztési Intézet képviseli, amely a Nemzeti Társadalmi Felzárkózási Stratégia esélyegyenlőség-központú egészséghatás vizsgálatát végzi, különös tekintettel a szegény családokban élő gyermekek egészségét befolyásoló tényezőkre.

Az egészséghatás vizsgálat részeként helyzetképet készítünk, amely a gyermekes családok körén belül bemutatja a szegénység újratermelődésével kapcsolatos főbb jellemzőket, és a gyermekes családok rétegzettségét különböző demográfiai és szociológiai jellemzők mentén.

Hazai és nemzetközi kutatások is igazolták, hogy *a szegénység különböző dimenziókban való megjelenése befolyásolja a populáció egészségi állapotát.*¹ A célzott kutatások alapján ismert, hogy „... az alacsonyabb jövedelműek, a munkanélküliek egészségi állapota – az iskolázottságot és a foglalkozást figyelembe véve is – lényegesen kedvezőtlenebb, mint a foglalkoztatottak és a jobb anyagi helyzetben levőké” (Vokó 2011). Az egészségi állapot egyenlőtlenségeinek csökkentése szempontjából meghatározó körülmény, hogy a társadalmi-demográfiai helyzet és az egészségi állapot közötti összefüggés kétirányú, nevezetesen az egészségi állapot is visszahat a munkaerő-piaci státusra, és ezen keresztül az anyagi egzisztenciális helyzetre.

A gyermekek egészségi állapotának javítását, az egészségi állapot egyenlőtlenségeinek csökkentését célzó társadalompolitikának nagy hangsúlyt kell fektetnie a szegénységben, különösen a mélyszegénységben érintett társadalmi csoportok, ez esetben gyermekes családok helyzetének javítására, hiszen a gyermekek egészségi állapotát alapvetően befolyásolhatja maga a szegénység és annak újratermelődése.

Jelen tanulmány kiindulási alapnak tekinti a Nemzeti Társadalmi Felzárkózási Stratégiában (továbbiakban *Stratégia*) megfogalmazottakat, felhasználja a gyermekszegénységgel kapcsolatos eddigi kutatási eredményeket, a társadalompolitika számára készült dokumentumokat, és ezek tanulságai alapján *igyekszik újabb szempontokkal gazdagítani a szegénységben élő gyermekes családokról alkotott képet.*

A szegénység vizsgálatok fókuszában általában a szegénység különböző aspektusainak bemutatása áll, így a jövedelmi helyzet, a fogyasztás, az anyagi javak, a lakáskörülmények területén megnyilvánuló szegénység. A helyzetkép ezeket a dimenziókat is megjeleníti, ugyanakkor, ha a szegénység közvetlen okait, a szegénység újratermelődését szeretnénk megérteni, akkor úgy véljük, hogy azoknak az erőforrásoknak a hiányára kell koncentrálnunk, amelyek akár az egyén, akár a család, akár egy nagyobb egység (pl. térbeli egységek) szintjén újratermelik a hátrányos helyzeteket, a szegénységet, illetve annak egy tartósan fennálló formáját, amelyet mélyszegénységnek hívunk.

E cél elérése érdekében a *helyzetkép alapvetően a szegénység okainak feltárására, az okok összekapcsolódási mechanizmusainak bemutatására koncentrál.*

Ez a gondolat szorosan kapcsolódik a Stratégiában megfogalmazott három átfogó cél egyikéhez, nevezetesen „*a szegénység, szociális kizáródás újratermelődésének megakadályozásához*” (Stratégia: 9.), mint társadalompolitikai célkitűzéshez. Úgy véljük, hogy e cél elérését a hátrányos helyzetek újratermelődését előidéző mechanizmusok, illetve az ezek közötti összefüggések pontos ismerete segíti elő.

A helyzetkép nagy hangsúlyt fektet a gyermekes családok családtípus szerinti differenciáltságának bemutatására, a szegénységben, a hátrányos helyzetekben való érintettség vizsgálatára.² Ennek érdekében a vizsgálatok többségében megjelenő családtípológiát tovább finomítottuk. Fontos elemként részben az egyszülős családok gyermekszám szerinti csoportosítását

¹ A teljesség igénye nélkül néhány ide vonatkozó hazai és nemzetközi szakirodalom: Leon–Walt 2001; Kovács 2006, 2011; Vokó 2011; Havasi–Horváth 2011; Marmot 2005.

² Itt jegyezzük meg, hogy a gyermekek, fiatalok egy része intézményekben él. Az intézményekben élők felmérése a Népszámlálások alkalmával történik meg, a legfrissebb publikált adat 2001-re vonatkozik. Ekkor a 19 éves és fiatalabb népességből több mint 96 ezren éltek intézményekben, ebből közel 74 ezer diákkotthon vagy kollégium lakója volt. A többiek legnagyobb csoportjai a gyermekvédelmi szakellátás, a gyermekjóléti alapellátás bentlakásos intézményeiben, tartós elhelyezést biztosító szociális intézményekben élnek.

emelhetjük ki, hiszen kimutatható, hogy az egy és a több gyermeket nevelők életkörülményei között lényeges különbségek vannak. Külön kategóriaként jelenítettük meg a kiterjesztett, jellemzően több generációs keretek között élő családtípust.

Jelen tanulmány csak az első lépéseket teszi meg a komplexebb kép kialakításához, tekintve, hogy a továbbiakban olyan hosszú idősoros társadalmi indikátorokat kellene kialakítani, amelyeket nagymintás társadalomstatistikai adatgyűjtések, kellő részletezettségre lehetőséget adó népszámlálási adatok, illetve társadalmi csoportokra, társadalmi problémákra célzott adatgyűjtések adatai alapján lehet majd előállítani.

Az erre vonatkozó nehézségek tekintetében egyetértünk a *Stratégia* megfogalmazásával: „Az indikátorok előállításának alapvető feltétele, hogy a kutatásokból, adatgyűjtésekből, adminisztratív folyamatokból rendelkezésünkre álljanak a szükséges adatok. A stratégia által kezelni szándékozott társadalmi problémák természetéből fakadóan ezen a területen számos nehézség mutatkozik. Ahhoz, hogy a leghátrányosabb helyzetű társadalmi csoportok élethelyzetének meghatározóiról, jövedelmi, megélhetési viszonyairól, s ezek alakulásáról megfelelő információkkal rendelkezünk, igen gondosan megtervezett, a speciális adatgyűjtési nehézségekre (e társadalmi csoportok azonosítása, elérhetősége, nyomon követhetősége) megfelelően reagáló nagymintás adatfelvételekre van szükségünk” (*Stratégia*: 9.).

Ugyanakkor azt is hozzá kell tenni, hogy a már meglévő adatgyűjtések jobb kihasználása is komoly előrelépést jelenthetne a szegénység kutatások területén. A Stratégiában megfogalmazottakat azzal is ki kell egészíteni, pontosabban azt is hangsúlyozni kell, hogy a nagymintás adatfelvételek rendszeressége kulcskérdés, hiszen csak a rendszeres időközönként megismételt adatgyűjtések adnak lehetőséget a folyamatok nyomon követésére, a társadalompolitikai intézkedések hatásainak monitorozására.

Mindezeket figyelembe véve a helyzetkép az egyes témakörök kapcsán jelzi, hogy milyen további információkra, adatgyűjtésekre, módszertani lépésekre, indikátorokra lenne szükség egy koherens, a szegénység újratermelődését és a szegénység jellemzőit bemutató kép kialakításához.

A vizsgálat alapsokaságát a gyermekes családok alkotják, azaz ahol legalább egy 19 év alatti gyermek él.³ Arra törekszünk, hogy a gyermekes szegény családok helyzetét az összes gyermekes család helyzetével összevetve értelmezzük, tehát kontrollcsoportként megjelenítjük azoknak a családoknak az adatait is, akik a szegénység különböző dimenzióiban nem érintettek.

3. MÓDSZERTANI MEGFONTOLÁSOK, DEFINÍCIÓK

3.1. Szegény családokban élő gyermekek vs. a szegénység gyermekspecifikus formái

Megközelítésünk szerint a szegénység elsődlegesen családi szinten értelmezhető. Ha a szegénység újratermelődésének mérsékléséről beszélünk, akkor a szülők erőforrásai, anyagi helyzete, munkaerő piaci pozíciója, egészségi állapota, életmódja és értékei azok, amelyek a gyermek jelenlegi életkörülményeit, és jelenlegi valamint jövőbeli lehetőségeit is meghatározzák.

³ A gyermekeket a különböző kutatások, adatgyűjtések, hazai és nemzetközi indikátorrendszerek, társadalompolitikai programok eltérő módon értelmezik. A definíciók sokaságával és az ebből adódó korlátokkal a helyzetkép későbbi fejezete foglalkozik.

A szegénység megjelenési formáit is alapvetően családi szinten értelmezzük, noha nyilvánvaló, hogy a családon belüli erőforrások nem feltétlenül egyenletesen oszlanak el, és az sem vitatható, hogy a gyermekeknek számos vonatkozásban speciális szükségletei vannak.⁴ Fontos feladat a gyermekspecifikus indikátoroknak a kialakítása, fejlesztése és a szükséges adatforrások megteremtése, adatfelvételi módszerek kidolgozása.

3.2. A mélyszegénység fogalma

A mélyszegénység fogalmában általában a súlyosság, a tartósság, valamint a generációk között átívelő szegénység tartalmi jellemzői jelennek meg, de van, aki a tartós munkanélküliséget tartja kulcselemnek.

A különböző definíciók közül a mi megközelítésünkhöz az alábbi kapcsolódik legszorosabban: a mélyszegénység egy olyan élethelyzet, *„... amelyben az emberek nem képesek a legalapvetőbb létszükségeiket sem kielégíteni a rendelkezésre álló források igénybevételével. Másrészt a szegénység kockázati tényezőinek – az alacsony iskolázottság, a munkanélküliség, az erős települési, lakóövezeti térségi koncentráció és szegregáció, az ezekből eredő súlyos deficitek – mindegyike vagy többsége jelen van a családok életében.”*

A tartósságot háromféle értelemben is hangsúlyozzák: *„... egyrészt ez a helyzet a családok életében hosszú ideje fennáll, és nem látszik remény a kijutásra, másrészt nagy a veszélye az átörökítésnek.”* *„... harmadszor pedig ezek a családok nem képesek elhagyni azt a lakóhelyet, amely nem kínál számukra kiutat a nyomorból, hiszen nincsenek munkahelyek, amelyek lehetővé tennék a munka világába való beilleszkedést. A kilátástalan élethelyzethez társul a mindennapi küzdelem a fennmaradásért, ami aláássa a szegények egészségét, súlyos mindennapi stresszt és szenvedést jelent.*

További alkotó eleme a mélyszegénységnek a szegénység kultúrája, mely ugyan segíti a mindennapi túlélést, de ugyanakkor olyan életstílus elemeket hordoz, melyek maguk is megnehezítik a szegénysorból való kijutást” (Kozma et al 2010: 11).

A definíció meglehetősen árnyalt, és az ennek megfelelő indikátorok előállítására, alkalmazására – megfelelő információk hiányában – a gyakorlatban többnyire csak részlegesen kerül sor.

3.3. A gyermek fogalma

Tanulmányunkban gyermeknek a *19 év alatti (18 éves és fiatalabb) gyermek státuszban élő népességet tekintjük*, külön közöljük, ahol a felhasznált adatforrás miatt ettől eltértünk.

3.4. Korlátok a mérési eredmények értelmezésében

1. A szegénység és az egészségi állapot is dinamikus kategória, amiből az is következik, hogy az egy-két éven belüli változás nem mindig jelent trendváltást, sőt az is előfordulhat, hogy a statisztikai eszközökkel nem mért, vagy nem mérhető, tehát *„rejtőzködő” hatások csak évek múltán jelennek meg*. Különösen igaz ez az egészségi állapot esetében.

---

⁴ A gyermekek saját szükségleteit feltérképező kutatások sorából lásd pl. Spéder 2001, Darvas–Tausz 2002, Darvas–Tausz 2004.

2. Ismert, hogy a *hátrányos társadalmi helyzet statisztikai eszközökkel való megragadásának komoly korlátai vannak*, ami azt jelenti, hogy a lakossági adatgyűjtések nem érik el az érintett populációt, következésképpen e miatt *minden mérés alulbecslés*.

3. A *kistérségi szintű indikátorokat* alapvetően csak a népszámlálási, illetve egyéb, a települések teljes körét lefedő adatgyűjtések alapján lehet majd összeállítani (T-STAR mutatók alapján.) A kistérségi szinten megjelenő hatásokat alapvetően a különböző strukturális indikátorok alapján lehet megragadni, oly módon, hogy ahol az adott kistérségben élő népesség helyzetét, illetve az ott jelenlévő intézményrendszer jellemzőit bemutató indikátor csoportok kedvezőtlen értékeket mutatnak, ott alapvetően a hátrányos helyzetű kistérségek jelennek majd meg.

4. A *Stratégia kiemelten kezeli a roma népességet*, amelyre vonatkozóan – a népszámlálástól eltekintve – nincsenek a KSH által gyűjtött adatok, következésképpen azok más adatforrásokból, jelen esetben a Népeségtudományi Intézet Demográfiai Panel (DPA) vizsgálatából származnak. (A népszámlálás roma népességre vonatkozó adatai viszont nagymértékben alulbecsültek.)

4. A GYERMEKSZEGÉNYSÉG INDIKÁTORAI

A gyermekszegénységgel és a gyermekek jólétével foglalkozó indikátorok kialakításának és fejlesztésének munkálatai az Európai Unió országaiban és Magyarországon is a 2000-es évek közepén kaptak új lendületet. A teoretikus és az operacionalizálással foglalkozó munkák számára is fontos háttérrel jelentett az a társadalompolitikai célkitűzés, amely kiemelten kezelte a gyermeki jólét elősegítését, a gyermekszegénység visszaszorítását. Továbbá nagy támogatást jelentettek azok a nemzetközi adatgyűjtési programok (pl. SILC) amelyek a kialakításra kerülő mutatók empirikus forrásaiként szolgáltak.

Ugyanakkor azt is látni kell, hogy az uniós társadalompolitikai programokhoz kapcsolódó, a nemzetközi összehasonlítást szolgáló indikátorok gyakran nem alkalmasak arra, hogy egy-egy nemzeti társadalompolitikai program megalapozását vagy monitorozását lehetővé tegyék. Nyilvánvaló, hogy a nemzetközi összehasonlítást céljára kialakított indikátorok mindig kompromisszumok során alakulnak ki, amelyeket az egyes nemzeti politikák, prioritások, a meglévő nemzeti adatgyűjtési rendszerek és azok rugalmassága, a használt definíciók befolyásolnak.

Éppen ezért fontos, hogy a nemzetközi indikátorok mellett minden országban előálljon egy hazai indikátor struktúra is, amely úgy illeszkedik a nemzetközi összehasonlítást szolgáló indikátorkörbe, hogy egyben alkalmas néhány főbb társadalompolitikai intézkedés vizsgálatára is.

A társadalompolitika különböző szegmenseihez kapcsolódó indikátorok esetében kulcskérdés a mutatószámok kellő érzékenysége, az, hogy egy-egy intézkedést közvetlenül lehessen rájuk alapozni, és az intézkedések hatásai is egyértelműen mérhetők legyenek a segítségükkel. Ez azt igényli, hogy a teljes népességre kiterjedő népszámlálásokat, a teljes népességre reprezentatív nagymintás adatfelvételeket egy-egy populációra és egy-egy társadalmi problémára célzott vizsgálattal kell kiegészíteni. Ezek hiányában az indikátorok közvetlen társadalompolitikai hasznosíthatósága mindig nagyon sok korláttal értelmezhető.

Magyarországon a 2000-es évek elején indult el az a statisztikai program, amelynek fő célja a jövedelem egyenlőtlenség és a szegénység különböző aspektusainak vizsgálata volt. Ennek keretében a 2000-es évek közepén kidolgozásra került egy indikátorlista, amely a szegénység demográfiai és szociológiai profiljának leírására tett kísérletet (Hegedűs–Monostori 2005). Az indikátor lista a meglévő adatgyűjtési rendszert felhasználásával, ugyanakkor annak bizonyos elemeit átalakítva, célzott adatfelvételekkel kiegészítve vált volna adatokkal is „feltölthetővé”. Ez a meglévő adatgyűjtési rendszer nehézsége (részben éppen a szétagolt nemzetközi adatigények miatt), a társadalompolitika különböző részlegeinek széthúzó érdekei, valamint anyagi erőforrások hiányában azonban csak részlegesen valósult meg.

Jelenleg a témára vonatkozó indikátorok szinte kizárólag a különböző nemzetközi szervezetek által definiált mutatószámokból állnak. Az adatközlésekre még az sem jellemző, hogy a nemzetközi szervezetek által meghatározott csoportosításnál részletesebb vagy több dimenziót alkalmazó mutatószámokat írjanak le, noha ezek sem új adatgyűjtést, sem újabb anyagi erőforrást nem igényelnek.

Ahogy említettük, a gyermeki jólétre és szegénységre vonatkozó nemzetközi indikátorok kialakítása közvetlenül kapcsolódik az EU egyik társadalompolitikai célkitűzéséhez, amely 2005-től egyre erőteljesebben jelenik meg a különböző bizottságok munkájában. Az indikátorok kidolgozását és fejlesztését egy munkacsoport végzi, amely 2007-ban alakult. A munkacsoport 2008-ban készítette el első jelentését (*EU Task-Force on Child Poverty and Child Well-Being 2008*), amely a gyermekszegénységre vonatkozó adatokat gyűjtötte össze, továbbá ajánlásokat fogalmazott meg az indikátorok fejlesztésével kapcsolatban.

A jelentés a következő főbb ajánlásokat teszi:⁵

- Nyilvánvaló, hogy a gyermek szegénység leírására nem elegendő a teljes népesség szegénységére vonatkozó mutatók életkor szerinti bontásban való megjelenítése, hiszen a gyermek szegénységnek specifikus vonásai vannak.
- Külön kell kiemelni a különösen veszélyeztetett gyermekek (árvák, migránsok, fogyatékkal élők, deprivált körzetben lakók, kisebbséghez tartozók stb.) helyzetének leírását szolgáló indikátorokat.
- A meglévő adatforrásokat jobban ki kell használni a gyermek specifikus jelenségek leírására. Különösen nagy jelentősége van a panel adatbázisoknak (pl. SILC), amelyek a szegénység tartósságát és a szegénység átörökítés jelenségét ragadhatják meg. Biztosítani kell, hogy az adatforrások hosszú távon nyújtsanak összehasonlítható adatokat, hiszen a folyamatokat csak ezek segítségével lehet követni.

Az indikátorok tovább fejlesztése egy nemzetközi konzorcium keretében folyt, amelyet a TÁRKI és a brüsszeli Applica vezetett. Szorosan kapcsolódva a fentebb említett Munkacsoport munkájához, alapvetően a már ott definiált (korábbi Munkacsoportok által kidolgozott) indikátor sort alkalmazva, jelentős az átfedés az OECD témára vonatkozó indikátoraival (*OECD Family Database*). Az indikátorok 9 területre vonatkoznak.

Az itt definiált indikátorokra is elmondható, hogy egy-egy társadalompolitikai intézkedés közvetlen előkészítésére, monitorozására kevésbé alkalmasak, hiszen a gyermek jól-létre ható gazdasági és társadalmi folyamatok, társadalompolitikai döntések komplex módon hatnak. Bizonyos indikátorok esetében még az sem biztos, hogy a gyermekek jól-létének változását

---

⁵ Csak azokra az ajánlásokra térünk ki, amelyek alapelveket rögzítenek.

mérik, hiszen például a gyermekes családok szegénységi rátája úgyis változhat, hogy közben a gyermekes családok jövedelmi helyzetében nem történik lényeges változás, pusztán a társadalmon belüli relatív pozíciójuk változik meg, más társadalmi csoportok helyzetének változásával.

Vannak olyan indikátorok is, amelyeknél nem mondható meg egyértelműen, hogy az indikátor milyen mértékű változása jelenít meg pozitív elmozdulást. Ilyen például a bölcsődei részvétel. Fontos társadalmi cél, hogy azok a gyermekek, akiknek a szülei dolgoznak vagy dolgozni szeretnének, bölcsődébe járhassanak. Ugyanakkor Magyarországon – az ösztönző rendszer eredményeként – a gyermekek két éves koráig az édesanyák otthon maradnak. Ha ez választásuk, és nem külső kényszerek eredménye, akkor az is lehet egy társadalmpolitikai cél, hogy a választás szabadságát és lehetőségét fenntartsuk.

Számos indikátor terület esetében csak akkor lehetséges hathatós társadalmpolitikai döntéseket megalapozni, ha többet tudunk az adott területen érintettek demográfiai, szociológiai jellemzőiről, szülői háttéréről. Az adminisztratív forrásokból származtatott indikátorok esetében ezek nem teljesülnek, így az indikátorok használhatósága korlátozott.

Mindezen dilemmák feloldása nem csupán az indikátorok további fejlesztését igényli, hanem azoknak az összefüggéseknek a folyamatos vizsgálatát is, amelyek segítségével az indikátorok által jelzett változások lényegét megérthetjük. Ez pedig a meglévő adatgyűjtési rendszerek jobb kihasználását és továbbfejlesztését is megköveteli, ahogyan a hivatkozott tanulmány és a TÁRKI egy másik anyaga (2012) is kiemeli. Ez utóbbi a Nemzeti Felzárkóztatási Stratégia monitoring rendszerére tesz javaslatot.

Szintén közvetlenül egy társadalmpolitikai programhoz kapcsolódik az az indikátor lista, amelyet a „Legyen jobb a gyermekeknek!” Nemzeti Stratégia keretében készítettek. Ezeknek az indikátoroknak egy jelentős része átfedésben van a szegénység nemzetközi indikátoraival, de találunk közöttük olyanokat is, amelyek definíciója eltér a nemzetközi összehasonlításokban alkalmazottaktól. A 60 elemből álló indikátor készlet hét területre vonatkozik:

- 1.) foglalkoztatás, munkaerő-piaci helyzet,
- 2.) anyagi helyzet, és az anyagi helyzet javítását szolgáló ellátások,
- 3.) alapvető szükségletek, depriváció,
- 4.) lakás, lakhatás,
- 5.) oktatás,
- 6.) a gyermekes családokat célzó személyes szolgáltatások és szakellátások,
- 7.) egészségi állapot.

Az indikátor lista ez esetben is magán hordozza a különböző forrásokból származó adatok eltérő fogalomrendszeréből származó problémákat, továbbá a munka ezen stádiumában nem alakult még ki, hogy milyen demográfiai, szociológiai ismérvek mentén közlik a majdani szerzők az indikátorokat, és hiányzik az az értelmezési keret is, amely eligazít abban, hogy mely indikátor vagy indikátor csoport mely intézkedéshez, intézkedésekhez kapcsolódik, milyen változások tekinthetők pozitív elmozdulásnak egy-egy jelenség vonatkozásában.

5. A HELYZETKÉP MEGKÖZELÍTÉSE

A helyzetkép kiindulópontja – az a korábbi kutatások által jól dokumentált tény –, hogy a gyermekvállalás az esetek döntő többségében az anyagi helyzet romlásával jár együtt, hiszen a gyermekvállalással a korábbi kereső/eltartott arány megváltozik. Különösen jól érzékelhető ez a kisgyermeket nevelő családok esetében, mivel Magyarországon a legtöbb nő, a gyermek 2–3 éves koráig otthon marad, így keresete rövidebb-hosszabb ideig kiesik. A munkaerő-piacra való visszatérés nehéz, különösen akkor, ha több gyermeket vállalva, a munkaerő-piacról való távol maradás hosszabb ideig tart.

Ebből következik, hogy a gyermekes családok helyzetét mindenképpen differenciáltan kell vizsgálni. A családban nevelkedő gyermekek száma meghatározza a kereső/eltartott arányt, ha a legkisebb gyermek 3 év alatti és az anya otthon van, akkor ez az arány még kedvezőtlenebbül alakul.

Az általunk kialakított családtípusok és bizonyos társadalmi ismérvek összekapcsolódása révén jól kimutatható a gyermekes családok heterogén összetétele. Például a 3 vagy annál több gyermeket nevelő családok körében magas az alacsonyán kvalifikált szülők aránya, csakúgy, mint az ún. kiterjesztett családtípusokban, ahol a gyermekek és szülőjük/szüleik mellett további személyek – jellemzően nagyszülők – is élnek. Az egy vagy két gyermeket nevelő szülők körében viszont éppen az alacsony iskolai végzettségűek aránya kisebb.

A kereső nélküli családok aránya a gyermeküket egyedül nevelők, a kiterjesztett családtípusban élők, és a 3 vagy annál több gyermeket nevelők esetében magas. Ebből a szempontból leghátrányosabb helyzetben azok a családok vannak, ahol egy szülő neveli legalább két 19 év alatti gyermekét.

A szülők iskolai végzettsége, a családban élő foglalkoztatottak száma és a családtípus közötti összefüggés azt mutatja, hogy a különböző családtípusokban élő gyermekek és családjaik szegénységi kockázata nemcsak azért különbözik, mert eltérő a gyermekszám, hanem azért is, mert a különböző családtípusok eltérő arányban reprezentáltak az iskolai végzettség és a munkaerő-piaci aktivitás alapján definiált társadalmi csoportokban. A társadalmi hierarchia alsóbb pozícióin az átlagosnál magasabb a nagycsaládosok és a gyermeküket egyedül nevelők aránya, így *a szegénység nagyobb kockázatának kitett családösszetétel és a társadalmi hierarchiában betöltött kedvezőtlenebb hely sok családnál összekapcsolódik, és ezáltal felerősödik a szegénység kockázata.*

A szegénység mérséklésére irányuló társadalompolitikai programoknak mindenképpen meg kell különböztetniük a szegénység különböző szintjeit, annak mélysége és tartóssága szerint is, hiszen hatékony eszközök csak ezekre alapozva építhetők ki. Különösen fontos ennek megkülönböztetése a gyermekes családok esetében, mivel az anya munkaerő-piaci aktivitása a legkisebb gyermek intézménybe kerülésével megváltozhat, ezáltal a kereső/eltartott arány pozitív irányba mozdulhat el. Fontos megmutatni azoknak a családoknak az arányát, demográfiai és szociológiai ismérveit, akiknél az anya már a gyermekek születése előtt sem volt a munkaerő-piaci tagja, vagy akiknél az anya a legkisebb gyermek 3 éves kora után nem tud visszalépni a munkaerő-piacra. Az apa munkaerő-piaci történetének követése szintén közelebb vihet ahhoz, hogy meg tudjuk különböztetni a gyermekvállalást követő néhány év megnövekvő szegénység kockázatát, a tartóssá vált szegénységtől.

Több kutatás is vizsgálta az életpálya során előforduló munkanélküliség tényét, gyakoriságát és hosszát, de fontos információtartalma van az általunk alkalmazott mutatónak is, ami a munka nélkül töltött idő hosszát vizsgálja, illetve azoknak a 19 év alatti gyermeket nevelőknek az arányát mutatja meg, akiknek még sohasem volt rendszeres munkája.

A szegénység jellegzetes térbeli eloszlást mutat: a községekben, a keleti-régiókban koncentrálódó szegénység jól dokumentált tény. A magasabb szegénységi kockázat részben az ott élők strukturális jellemzőiből, részben pedig az adott térség gazdasági fejlettségéből, intézményi ellátottságából fakadnak. Kérdéses, hogy a gyermekes családok különböző típusaiban az alacsonyabb iskolai végzettségűek, a kereső nélküli családok hogyan koncentrálódnak egy-egy térbeli egységben.

6. HELYZETKÉP A GYERMEKSZEGÉNYSÉGRŐL

Az alábbiakban bemutatjuk a szegénység újratermelődését meghatározó tényezők alakulását a gyermekes családok körében, továbbá áttekintést adunk arról, hogy a szegénység különböző dimenzióiban milyen mértékben érintettek a gyermekes családok, és azok különböző csoportjai.

A szegénység újratermelődését meghatározó tényezők köréből a demográfiai aspektusok, a szülők iskolai végzettsége és munkaerő-piaci pozíciója, valamint a térbeli jellemzők állnak vizsgálatunk középpontjában.

A szegénység megjelenési formáit tekintve pedig a jövedelmi szegénységre, a deprivációra, a lakásszegénységre, a lakhatási problémákra, a szociálpolitika által hátrányos helyzetűnek tekintett csoportok vizsgálatára helyezzük a hangsúlyt.

6. A. A SZEGÉNYSÉG ÚJRATERMELŐDÉSÉT MEGHATÁROZÓ DIMENZIÓK

6. A. 1. Családszerkezet

Az eddigi vizsgálatok kimutatták, hogy a családszerkezet, és ezen belül is a szegénység szempontjából magasabb kockázatú családtípusok létrejöttében a különböző társadalmi-demográfiai folyamatok együttes hatása jelenik meg.

A családszerkezet vonatkozásában azokat tekinthetjük hátrányos helyzetűeknek, ahol a kereső/eltartott arány kedvezőtlen. Ez elsősorban a nagycsaládosok, azaz a 3 és több gyermeket nevelők, valamint a gyermeküket egyedül nevelő szülők esetében lehet nagyobb arányú. A szegénység kockázata különösen magas azok körében, akiknek a családjában a legkisebb gyermek 3 évesnél fiatalabb. Magyarországon ugyanis a kisgyermeket nevelő nők többsége a gyermek 2 éves, kisebb részük pedig 3 éves koráig otthon marad. Ez alatt az idő alatt különböző anyasági ellátásokban részesülhet, amelyek egy része alanyi jogon jár, más része pedig társadalombiztosítási alapú. Ezek az ellátások (különösen a gyermek 2–3 éves kora között igénybe vehető GYES) alacsonyabb összegűek, mint a nők szülés előtti keresete, így ez a tény és a kereső/eltartott arány kedvezőtlen irányú megváltozása növeli a szegénység kockázatát.

A 19 év alatti gyermekek család/háztartástípus⁶ szerinti megoszlásáról, és annak változásairól tájékoztat a 2. táblázat. Ez alapján megállapítható, hogy a szegénység és annak újratermelődése szempontjából kockázatosnak tekinthető 3 vagy több 19 év alatti gyermeket nevelő családtípusba tartozó gyermekek aránya 1990 és 2011 között 15%-ról 19%-ra növekedett, míg az egyszülős családokban élők 10-11% körül mozgott a vizsgált időpontokban.

2. táblázat. A 19 év alatti gyermekek családtípus szerinti megoszlása és száma, 1990, 2001, 2011

Családtípus	Megoszlások (%)			Létszámbebecslések (ezer fő)		
	1990	2001	2011	1990	2001	2011
1. Pár + egy 18 éves és fiatalabb gyermek	12,8	12,9	15,1	381	301	281
2. Pár + két 18 éves és fiatalabb gyermek	35,9	30,6	28,4	1068	715	529
3. Pár + három vagy több 18 éves és fiatalabb gyermek	15,0	18,0	19,1	446	420	355
4. Pár+18 éves és fiatalabb gyermek(ek) és 19-25 év közötti gyermek(ek)	5,8	8,3	9,5	172	194	177
5. Egy szülő + egy 18 éves és fiatalabb gyermek	3,7	3,6	3,2	110	84	60
6. Egy szülő + két vagy több 18 éves és fiatalabb gyermek	5,4	5,3	5,9	161	124	110
7. Egy szülő + 18 éves és fiatalabb gyermek(ek) és 19-25 év közötti gyermek(ek)	1,1	1,5	1,7	33	35	32
8. Egyéb családtípus	20,3	19,8	17,1	604	462	318
Összesen	100,0	100,0	100,0	2 974	2 336	1861

Forrás: 1990-es adat: Népszámlálás 2%-os mintája, saját számítás; 2001-es adat: Népszámlálás 2%-os mintája, saját számítás; 2011-es adat: Munkaerő-felmérés 2011 első negyedév, saját számítás

Megjegyzés: 1.) Az 1-7 kategóriában csak gyermekek és szülők élnek. 2.) Az 1990-es és a 2001-es létszámbebecslés a Cenzusok adatán alapul, miszerint 1990-ben 2 974 ezer, 2001-ben pedig 2 336 ezer volt a 19 év alatti állandó népesség száma. A 19 év alatti állandó népesség száma nem felel meg pontosan a 19 év alatti gyermekek számának, amiből következően az 1990-es és 2001-es adatok felülbecsültek.

A családstruktúra nem csak abból a szempontból fontos, hogy hogyan alakul a kereső/eltartott arány, hanem abból a szempontból is, hogy a gyermekek milyen együttélési mintákat látnak maguk előtt, hogy hogyan termelik ezeket újra, és ez hogyan hat majd későbbi életkörülményeikre. Számos vizsgálat kimutatta, hogy az elvált szülők gyermekeinek demográfiai magatartása jellegzetes vonásokat mutat, olyanokat, amelyek a szegénység újratermelődésének magasabb kockázatát rejtik magukban. Az elvált szülők gyermekeinek körében például magasabb az élettársi kapcsolatban élők, és a valaha elváltak aránya is (lásd pl. Kamarás 1997). Hozzá kell tenni azt is, hogy nyilvánvalóan nem csak a minták, hanem az alacsony iskolai végzettség, az alacsony társadalmi státusz átörökítése is meghúzódik emögött.

Ha azokat az együttélési formákat is számba vesszük, ahol a gyermekek és a szülők mellett más rokon személyek is élnek, akkor az egyszülős családok aránya sokkal magasabb, mint a korábban számított érték. 1990-ben, 2001-ben és 2011-ben 15-16%

⁶ A gyermekes családok esetében a család, illetve a háztartás fogalmát szinonim módon használjuk. A gyermekes családok néhány százaléka több családos háztartásszerkezetben él. Ezekben az esetekben a család és a háztartás fogalma nem ugyanazt az együtt élő közösséget fedi le, de mivel ezeknek az aránya nagyon kicsi, a megkülönböztetéstől eltekintünk, annál is inkább, mert az alkalmazott tipológia esetében a több családos háztartásban élők az 'egyéb családtípus' kategóriába kerülnek. A megnevezett családtípusok (1-7 kategóriák) az egy családosokra vonatkoznak.

körül mozgott azoknak az aránya, akiket csak egy szülő nevelt (3. táblázat). Harmaduk olyan családban élt, ahol a szülő mellett más rokonok is, az esetek többségében a nagyszülők éltek.

3. táblázat. A 19 év alatti gyermekek megoszlása aszerint, hogy hány szülő nevelte őket, 1990, 2001, 2011 (%)

Családtípus	1990	2001	2011
1. Mindkét szülővel együtt élő gyermek	84,8	84,5	84,2
2. Csak egy szülővel együtt élő gyermek	15,2	15,5	15,8
Összesen	100,0	100,0	100,0

Forrás: 1990-es adat: Népszámlálás 2%-os mintája, saját számítás; 2001-es adat: Népszámlálás 2%-os mintája, saját számítás; 2011-es adat: Munkaerő-felmérés 2011 első negyedév, saját számítás

Az elmúlt két évtized tendenciáit tekintve azt mondhatjuk, hogy az alsóbb iskolai végzettségűek körében a két évtizeddel korábbihoz képest némileg magasabb, míg az érettségizettek csoportjában stagnáló, a diplomások körében erőteljesen csökkenő a gyermeküket egyedül nevelők aránya (4. táblázat).

4. táblázat. Az egy szülővel nevelkedő gyermekek aránya és száma a szülő/anya iskolai végzettsége szerint, 1990, 2001, 2011

A szülő/anya iskolai végzettsége	Egy szülővel nevelkedő gyermekek					
	aránya (%)			száma (ezer fő)		
	1990	2001	2011	1990	2001	2011
1. Legfeljebb 8 általános	16,2	24,2	18,7	208	122	82
2. Szakmunkásképző, szakiskola	13,7	13,0	16,4	67	83	69
3. Érettségi	14,2	14,4	15,9	154	107	96
4. Diploma	18,4	10,9	11,7	22	50	46
Összesen	15,2	15,5	15,8	451	362	293

Forrás: 1990-es adat: Népszámlálás 2%-os mintája, saját számítás;

2001-es adat: Népszámlálás 2%-os mintája, saját számítás; 2011-es adat: Munkaerő-felmérés 2011 első negyedév, saját számítás

Megjegyzés: 1.) A kétszülős családokban az anya iskolai végzettségét vettük figyelembe. Az egyszülős családokban élő gyermekek döntő többségét az anya neveli, ezért a szülő iskolai végzettsége jellemzően ez esetben is az anya iskolai végzettségét jelenti. 2.) Az 1990-es és a 2001-es létszámbecslés a Cenzusok adatán alapul, miszerint 1990-ben 2 974 ezer, 2001-ben pedig 2 336 ezer volt a 19 év alatti állandó népesség száma. A 19 év alatti állandó népesség száma nem felel meg pontosan a 19 év alatti gyermekek számának, amiből következően az 1990-es és 2001-es adatok felülbecsültek.

Ha azt vizsgáljuk, hogy hogyan változott az egyszülős családban nevelkedő gyermekek száma, akkor az állapítható meg, hogy 1990 és 2011 között összességében jelentős csökkenés figyelhető meg, de ez nem jellemző minden társadalmi rétegre, ha a réteghelyzetet a szülő iskolai végzettségével közelítjük. Nagyon jelentősen csökkent azoknak a gyermekeknek a száma, akiknek a szülője legfeljebb 8 általánost végzett, de ez (mint fentebb láttuk) nem annak köszönhető, hogy ebben a rétegben csökkent volna az egyszülősök aránya, hanem annak, hogy a szülők iskolai végzettség szerinti struktúrája változott meg (5. táblázat). Szintén ez az átstrukturálódás az oka annak, hogy 1990-hez képest a 2000-es évekre növekedett a diplomás szülővel élő egyszülős gyermekek száma.

5. táblázat. 19 év alatti gyermekek megoszlása a szülő/anya iskolai végzettsége szerint, 1990, 2001, 2011 (%)

A szülő iskolai végzettsége	A gyermekek megoszlása		
	1990	2001	2011
1. Legfeljebb 8 általános	43,0	21,6	23,7
2. Szakmunkásképző, szakiskola	16,5	27,1	22,5
3. Érettségi	36,5	31,7	32,4
4. Diploma	4,0	19,5	21,3
Összesen	100,0	100,0	100,0

Forrás: 1990-es adat: Népszámlálás 2%-os mintája, saját számítás;

2001-es adat: Népszámlálás 2%-os mintája, saját számítás; 2011-es adat: Munkaerő-felmérés 2011 első negyedév, saját számítás

Megjegyzés: 1.) A kétszülős családokban az anya iskolai végzettségét vettük figyelembe. Az egyszülős családokban élő gyermekek döntő többségét az anya neveli, ezért a szülő iskolai végzettsége jellemzően ez esetben is az anya iskolai végzettségét jelenti.

Az egyszülős családok vizsgálatánál fontos figyelembe venni, hogy a keresztmetszeti felvételek nem tudják kimutatni, hogy a gyermekek hány százaléka élt valaha egyszülős családban. Az egyszülős családtípusok vizsgálatánál különösen fontos lenne a dinamikus szemlélet érvényesítése a statikussal szemben, hiszen ezek egy része idővel ismét kétszülössé válhat, és a kétszülős családban élő gyermekek között is vannak olyanok, akik egy korábbi időpontban csak egy szülővel éltek együtt. Az ilyen életpályák a gyermek életkörülményeire jelentős hatással vannak. Ez az oka annak, hogy több külföldi kutatás is annak vizsgálatára irányult, mekkora annak a kockázata, hogy egy gyermek meghatározott életkorig megéli az egyszülős státuszt, illetve meghatározott életkorig hány évet tölt a gyermek egyszülős státuszban (Anderson 2004). A témára vonatkozó hazai kutatás pedig azt állapította meg, hogy 2001-2005 között az egyszülős családok 30%-ának megváltozott az összetétele. Egy részükben a szülő újabb párkapcsolatot létesített, másik nagyobb csoportjuk pedig rokonnal/rokonokkal, jellemzően felmenőkkel összeköltözött (Harcsa 2008).

Az egyszülős családok a szülő párkapcsolatba lépésével mozaik családdá alakulhatnak, amelyben közös és/vagy csak az egyik szülő vérszerinti gyermeke(i) élnek együtt. 2005-ben a 19 éves és fiatalabb gyermekek 7%-a élt ilyen családban. A mozaik családokban élők aránya az életkor szerinti differenciált. Míg a 0–2 éves korosztályban 1%, a 3–5 évesek korcsoportjában 4%, a 6–9 évesek körében 7%, a 10–19 évesek körében 8–9% között mozgott a mutató értéke (Mikrocenzus 2007).

Az elmúlt két évtized változásai nyomán napjainkban szorosabban összekapcsolódik az alacsonyabb társadalmi pozíció a kedvezőtlen eltartott/kereső struktúrával jellemezhető családszerkezettel. Az elmúlt 20 esztendő alatt ugyanis a 3 vagy több gyermeket nevelők aránya az alacsony iskolai végzettségű anyák körében növekedett csupán.

A gyermeket nevelő családok körében a nagycsaládosok aránya 1990-ben 12, 2001-ben és 2011-ben 13%-ot tett ki. A legfeljebb 8 általános iskolai végzettséggel rendelkező anyák családjában ugyanezekben az időpontokban 17, 24 és 25% voltak a megfelelő értékek (6. táblázat).

6. táblázat. A gyermeket nevelő családok megoszlása a 19 év alatti gyermekek száma és az anya iskolai végzettsége szerint (%)

Évek	Szülő (anya) iskolai végzettsége	19 év alatti gyermekek száma			Összesen	Átlagos gyermekszám (0–19)
		1	2	3-		
1990	8 általános	45,9	37,5	16,7	100,0	1,79
	Szakmunkásképző	42,2	48,3	9,6	100,0	1,69
	Érettségi	46,4	46,1	7,6	100,0	1,63
	Diploma	46,0	43,4	10,6	100,0	1,67
	<i>Összesen</i>	<i>45,5</i>	<i>42,6</i>	<i>11,9</i>	<i>100,0</i>	<i>1,71</i>
2001	8 általános	47,4	28,3	24,3	100,0	1,93
	Szakmunkásképző	48,6	38,1	13,4	100,0	1,68
	Érettségi	53,0	39,3	7,7	100,0	1,56
	Diploma	49,3	40,3	10,4	100,0	1,63
	<i>Összesen</i>	<i>50,0</i>	<i>37,1</i>	<i>13,0</i>	<i>100,0</i>	<i>1,68</i>
2011	8 általános	44,1	30,8	25,1	100,0	1,98
	Szakmunkásképző	50,8	34,3	14,9	100,0	1,69
	Érettségi	53,7	38,0	8,3	100,0	1,56
	Diploma	55,0	36,2	8,9	100,0	1,56
	<i>Összesen</i>	<i>51,4</i>	<i>35,3</i>	<i>13,4</i>	<i>100,0</i>	<i>1,67</i>

Forrás: 1990-es és 2001-es adat: az 1990-es és a 2001-es Népszámlálás 2%-os mintája alapján, saját számítás; 2011-es adat: Munkaerő-felmérés 2011 első negyedéves adatai alapján saját számítás.

Megjegyzés: A szülő iskolai végzettsége az anya iskolai végzettségét jeleníti meg, egy szülő család esetében pedig a háztartásban jelen levő szülőt. Az anya nem feltétlenül az édesanyját jelenti, hanem a háztartásban anya szerepet betöltő nőt.

A szülők együttélési formája, tehát hogy házasságban vagy élettársi kapcsolatban élnek-e, önmagában még nem minősíti az együttélést és a családi élet alakulását, ugyanakkor a kutatások eredménye szerint az élettársi kapcsolatok törékenyebbek, mint a házasságok, ez pedig már fontos tény a gyermekek életkörülményeit tekintve. Az utóbbi két évtizedben az élettársi kapcsolatban élők aránya jelentős mértékben növekedett. Különösen a fiatalok körében és – részben ezzel összefüggésben – a gyermek nélküli párok körében volt jelentős a növekedés. Ugyanakkor a gyermekes családok körében is terjedt az élettársi kapcsolat, mint együttélési forma (7. táblázat). Az élettársi kapcsolatok aránya különösen az alacsonyabb iskolai végzettségű nők körében magas, és ebben a csoportban volt a legnagyobb a növekedés is.

7. táblázat. A 19 év alatti gyermekek aránya a szülők együttélési formája és a szülő/anya iskolai végzettsége szerint (%)

A szülő (anya) iskolai végzettsége	1990		2001		2011	
	Házasság	Élettársi kapcsolat	Házasság	Élettársi kapcsolat	Házasság	Élettársi kapcsolat
8 általános	79,9	6,5	54,4	25,8	58,3	26,9
Szakmunkásképző	85,3	3,4	82,4	7,0	71,2	14,9
Érettségi	85,6	2,1	81,4	5,9	74,3	12,1
Diploma	83,5	1,0	87,1	2,8	83,2	7,0
<i>Összesen</i>	<i>83,1</i>	<i>4,1</i>	<i>77,7</i>	<i>9,4</i>	<i>72,2</i>	<i>14,8</i>

Forrás: 1990-es és 2001-es adat: az 1990-es és a 2001-es Népszámlálás 2%-os mintája alapján, saját számítás; 2011-es adat: Munkaerő-felmérés 2011 első negyedéves adatai alapján saját számítás.

Megjegyzés: 1.) A táblázat azokra vonatkozik, akik a táblázat első hét kategóriájában szerepelnek. 2.) A szülő iskolai végzettsége az anya iskolai végzettségét jeleníti meg, egy szülős család esetében pedig a háztartásban jelen levő szülőt. Az anya nem feltétlenül az édesanyát jelenti, hanem a háztartásban anya szerepet betöltő nőt.

6. A. 2. A szülők iskolai végzettsége, a gyermekek iskolai előmenetele

A családszerkezet, ahogyan fentebb is említettük, különböző szegénységi kockázatokat hordoz magában, de hogy a különböző családok érintetteké válnak-e a szegénység által, az más erőforrásoktól is függ, legfőképpen a szülők iskolai végzettségétől és munkaerő-piaci aktivitásától.

A szülők iskolai végzettségének vizsgálata Magyarországon különösen indokolt, amit a *Stratégia* azon megállapítása is alátámaszt, hogy: „*a magyar oktatási rendszer az OECD országok közül egyike az esélyegyenlőséget legkevésbé biztosító rendszereknek, a gyerekek iskolai eredményességét nagymértékben a szülők iskolai végzettsége, foglalkozása határozza meg*” (Stratégia: 35.; lásd még pl. Róbert 2004; Task Force 2008; az iskolai lemorzsolódást, és a sikertelen pályakezdést meghatározó tényezők, köztük a szülői háttér szerepét vizsgáló kutatás: Kapitány 2012; a szegénység, a társadalmi réteghelyzet átörökítéséről: Harcsa 2006; KSH 2012).

Ennek következtében az „*Oktatási rendszerünk nem képes megfelelő mértékben csökkenteni a halmozottan hátrányos helyzetű gyerekek családi környezetéből fakadó hátrányait*” (Stratégia: 40.).

2011-ben a 19 év alatti gyermekek szüleinek (anyának) 46%-ának nem volt érettségije, 24%-a legfeljebb a 8 általánost végezte el. Azoknak a 19 év alattiaknak a száma, akiknek a szülője legfeljebb alapfokú végzettséggel rendelkezett 2011-ben 441 ezret tett ki.

Az ide vonatkozó adatok világosan jelzik, hogy az *alacsony iskolai végzettség az átlagosnál magasabb arányban éppen azokban a családtípusokban jelenik meg, amelyeket fentebb a szegénység által veszélyeztetett családtípusoknak tekintettünk. A 3 vagy több gyermeket nevelő, a legalább két gyermeket nevelő egy szülős és a kiterjesztett családtípusokban élő gyermekek körében volt legmagasabb azoknak az aránya (több mint 30%), akiknek szülei csupán alapfokú végzettséggel rendelkeztek (9. táblázat).*

9. táblázat. A 19 év alatti gyermekek megoszlása a szülők iskolai végzettsége szerint, családtípusonként, 2011 (%)

Családtípus	A szülő legmagasabb iskolai végzettsége				Összesen
	legfeljebb 8 általános	szakmunkás-képző, szakiskola	érettségi	diploma	
1. Pár + egy 18 éves és fiatalabb gyermek	13,5	19,8	36,8	29,9	100,0
2. Pár + két 18 éves és fiatalabb gyermek	13,3	20,8	38,4	27,5	100,0
3. Pár + három vagy több 18 éves és fiatalabb gyermek	37,1	24,1	22,0	16,8	100,0
4. Pár + 18 éves és fiatalabb gyermek(ek) és 19-25 év közötti gyermek(ek)	27,3	22,3	32,2	18,2	100,0
5. Egy szülő + egy 18 éves és fiatalabb gyermek	15,0	24,5	38,0	22,5	100,0
6. Egy szülő + két vagy több 18 éves és fiatalabb gyermek	30,1	23,9	30,6	15,4	100,0
7. Egy szülő + 18 éves és fiatalabb gyermek(ek) és 19-25 év közötti gyermek(ek)	25,3	19,0	41,8	13,9	100,0
8. Egyéb családtípus	32,7	25,7	28,8	12,8	100,0
Összesen	23,7	22,5	32,4	21,3	100,0

Forrás: Munkaerő-felmérés 2011 első negyedév, saját számítás

Megjegyzés: A szülő iskolai végzettsége az anya iskolai végzettségét jeleníti meg, egy szülő család esetében pedig a háztartásban jelen levő szülőt. Az anya nem feltétlenül az édesanyát jelenti, hanem a háztartásban anya szerepet betöltő nőt.

A gyermekek iskolázottsága, iskolai előmenetele kulcskérdés a szegénység újratermelődése szempontjából. Az iskolázottságra több nemzetközi mutató is vonatkozik, noha ezeknél is problémát jelent, hogy keveset tudunk arról a családi háttérrel, ami meghatározza a gyermekek, fiatalok iskolai előmenetelét.

A 15 és a 10 éves gyermekek szövegértése a nemzetközi összehasonlításra használt mutatók körében gyakorta használt indikátor. Az adatok forrása a rendszeresen ismétlődő PISA (*Programme for International Student Assessment*) kutatás (PISA 2009), amely az OECD országok körében végzi felméréseit.

A mutató szerint a magyar diákok körében a legrosszabbul teljesítők aránya viszonylag alacsony, az európai unió átlaga alatti. Ha a szülők iskolai végzettségének és a gyermekek szövegértésének összefüggéseit nézzük, akkor megállapítható, hogy minden országban szoros az összefüggés a két mutató között, de abban már lényeges különbségek vannak, hogy az alacsonyan és a magasan kvalifikált szülők gyermekei között mekkora a különbség a gyermekek szövegértését tekintve. Magyarországon a különbségek jelentősek, azaz a szülők iskolai végzettsége erőteljesen meghatározza a gyermekek iskolai teljesítményét. Az alacsonyan kvalifikált szülők gyermekei sokkal rosszabbul teljesítenek, mint az iskolázottabb szülőké.

Az EUROSTAT oktatásra vonatkozó indikátorainak egyike az ún. korai iskolaelhagyók aránya, ami a 18–24 éves populációban mutatja azoknak az arányát, akik már kikerültek az oktatási rendszerből, és legfeljebb szakiskolai végzettséget szereztek. Az utóbbi években (2006–2011) között a mutató értéke 11–13% között mozgott,⁷ ami az európai országok átlagánál kedvezőbb.

⁷ <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tsdsc410&plugin=1>

Szintén nemzetközi összehasonlításokra használt mutató az oktatási depriváció, ami az otthoni tanulási eszközöktől és feltételektől való megfosztottságot méri. Depriváltak azok minősülnek, akik a felsorolt hét eszközből és feltételből (írásztal, csendes hely a tanuláshoz, számítógép, oktatószoftver, internet kapcsolat, szótár, tankönyvek) csupán legfeljebb hárommal rendelkeznek.

Az oktatási deprivációt mérő PISA kutatás 2009-es adatai szerint a 15 éves magyar gyermekek 38%-a tekinthető depriváltak. Ez európai viszonylatban magasnak számít.

6. A. 3. A szülők munkaerő-piaci részvétele

A szegénység kialakulása, mélysége és tartóssága szempontjából is kulcsszerepe van annak, hogy a szülők munkaerő-piaci részvétele hogyan alakul. Ahogyan a *Stratégia* fogalmaz: „A szegénység kialakulása és fennmaradása – egyéb iskolázottsági és szociológiai tényezők mellett – a foglalkoztatottság hiányára vezethető vissza. Ez a megállapítás ugyanakkor fordítva is igazolható: a hátrányos helyzetűek munkaerő-piaci belépésének esélye erősen korlátozott” (Stratégia: 41.).

Nyilvánvalóan azok a gyermekek vannak a legkedvezőtlenebb helyzetben, akiknek a családjában nincsen kereső, hiszen a társadalmi juttatások töredékét pótolhatják csak a munkajövedelmeknek.

2011-ben a 19 év alatti gyermekek 20%-a olyan családban élt, ahol nem volt kereső (10. táblázat). Ez 367 ezer érintett gyermeket jelent.

Ebben a vonatkozásban is a nagycsaládosok, a gyermeküket egyedül nevelők és a kiterjesztett családtípusban élők körében volt a legmagasabb a kereső nélküli háztartásban élők aránya. Különösen súlyos helyzetben vannak azok a gyermekek, akik egyszülős családban legalább egy testvérrel élnek együtt. Ebben a családtípusban 50%-ot tett ki a kereső nélküliek aránya.

10. táblázat. A 19 év alatti gyermekek megoszlása a családban levő foglalkoztatottak száma szerint, családtípusonként, 2011 (%)

Családtípus	Foglalkoztatottak száma			Összesen
	nincs foglalkoztatott	1 foglalkoztatott	2 és több foglalkoztatott	
1. Pár + egy 18 éves és fiatalabb gyermek	8,7	42,6	48,7	100,0
2. Pár + két 18 éves és fiatalabb gyermek	8,7	37,3	53,9	100,0
3. Pár + három vagy több 18 éves és fiatalabb gyermek	29,6	49,5	20,8	100,0
4. Pár + 18 éves és fiatalabb gyermek(ek) és 19–25 év közötti gyermek(ek)	15,1	23,3	61,6	100,0
5. Egy szülő + egy 18 éves és fiatalabb gyermek	30,8	69,2	-	100,0
6. Egy szülő + két vagy több 18 éves és fiatalabb gyermek	50,3	49,7	-	100,0
7. Egy szülő + 18 éves és fiatalabb gyermek(ek) és 19-25 év közötti gyermek(ek)	25,1	54,0	21,0	100,0
8. Egyéb családtípus	26,0	36,1	37,9	100,0
Összesen	19,7	40,9	39,3	100,0

Forrás: Munkaerő-felmérés 2011 első negyedév, saját számítás

A gyermekek életkorát tekintve a legfiatalabbak vannak a legkedvezőtlenebb helyzetben. A 0-3 éves gyermekek 24%-ának a családjában nincsen foglalkoztatott (11. táblázat).

11. táblázat. A 19 év alatti gyermekek megoszlása a családban levő foglalkoztatottak száma szerint, a gyermek korcsoportja szerint, 2011 (%)

A gyermek korcsoportja	Foglalkoztatottak száma			Összesen
	nincs foglalkoztatott	1 foglalkoztatott	2 és több foglalkoztatott	
0-3 éves	23,8	60,6	15,5	100,0
4-6 éves	20,3	40,7	39,0	100,0
7-14 éves	19,6	36,7	43,7	100,0
15-19 éves	16,1	31,9	52,0	100,0
Összesen	19,7	40,9	39,3	100,0

Forrás: Munkaerő-felmérés 2011 első negyedév, saját számítás

Az alacsony iskolai végzettségűek munkaerő piaci hátrányai, a munkaerőpiacról kiszorulók átlagosnál lényegesen magasabb aránya nem csak Magyarországra, hanem minden európai országra jellemző. Ugyanakkor Magyarországon az alacsony iskolai végzettségűek munkaerő piaci hátrányai jelentősebbek az európai átlagnál. „Magyarországon a 15-64 éves alapfokú iskolai végzettségűeknek csak 25,9%-a minősült foglalkoztatottnak 2010-ben, míg az EU27 átlaga 45,1% volt” (Stratégia: 41.)

A 19 év alatti gyermeket (szülői státuszban) nevelők csoportján belül, a legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkezők körében 2011 év elején 34% volt a foglalkoztatottak aránya. Ez 31% ponttal marad el a vizsgált populáció (a 19 év alatti gyermeket nevelők) foglalkoztatottsági rátájától (12. táblázat).

Különösen a nők foglalkoztatottsága alacsony szintű (a legfeljebb 8 általánost végzettek körében 26%), ami összefügg azzal, hogy a gyermekvállalás következtében ők maradnak otthon gyermekeikkel. Részben ezzel magyarázható, hogy az alacsony iskolai végzettségűek körében a 3 vagy több gyermeket nevelők körében még alacsonyabb (20%) a foglalkoztatottak aránya (12. táblázat). Ugyanakkor nem csak erről van szó, hiszen a 12. táblázat alapján az is látható, hogy a magasabb iskolai végzettségű nagycsaládosok körében jóval magasabbak a foglalkoztatottsági ráták. Továbbá nem minden iskolai végzettségi szinten ekkora a különbség a foglalkoztatottak arányában a családtípus szerint.

Ez alapján az mondható, hogy a gyermekszám és a munkaerő piaci hátrányos helyzet összekapcsolódása az alsóbb társadalmi rétegek esetében erősebb.

Ugyanezt az összefüggést állapíthatjuk meg azok esetében is, akik több gyermeket egyedül nevelnek.

12. táblázat. Foglalkoztatottak aránya a 19 évesnél fiatalabb gyermeket nevelők körében iskolai végzettség szerint, háztartástípusonként, 2011 (%)

Családtípus	Foglalkoztatottak aránya a szülő legmagasabb iskolai végzettsége szerint				Összesen
	legfeljebb 8 általános	szakmunkás- képző, szakiskola	érettségi	diploma	
1. Pár + egy 8 éves és fiatalabb gyermek	44,5	74,7	72,0	74,9	70,0
2. Pár + két 18 éves és fiatalabb gyermek	45,8	75,1	75,5	79,4	72,7
3. Pár + három vagy több 18 éves és fiatalabb gyermek	20,3	54,0	57,4	74,8	47,7
4. Pár + 18 éves és fiatalabb gyermek(ek) és 19-25 év közötti gyermek(ek)	38,4	73,1	79,8	92,3	72,4
5. Egy szülő + egy 18 éves és fiatalabb gyermek	38,2	60,9	78,7	82,7	69,2
6. Egy szülő + két vagy több 18 éves és fiatalabb gyermek	15,9	50,0	71,0	81,0	53,4
7. Egy szülő + 18 éves és fiatalabb gyermek(ek) és 19-25 év közötti gyermek(ek)	45,0	65,1	82,2	91,9	71,8
8. Egyéb családtípus	30,5	66,7	64,9	70,4	55,3
Összesen	34,4	69,9	71,9	77,9	65,1

Forrás: Munkaerő-felmérés 2011 első negyedév, saját számítás

A munkaerőpiac egyik legveszélyeztetettebb csoportját képezik az anyasági ellátásról a munkaerőpiacra visszalépő/visszalépni akaró kisgyermekes nők. Az iskolai végzettség e tekintetben is nagyon markánsan differenciál.

Azoknak az anyáknak a körében, ahol a legkisebb gyermek 0-3 év közötti, minden iskolai végzettségi szinten nagyon alacsony a foglalkoztatottsági ráta, de az iskolai végzettség szerinti különbségek jelentősek. Az alapfokú végzettségű anyáknak mindössze 3%-a dolgozik. A szakmunkást vagy középiskolát végzettek 17%-a, a diplomásoknak pedig 32%-a (13.táblázat). Az igazán lényeges különbségek azonban azokban a csoportokban rajzolódnak ki, akiknek legkisebb gyermeke már betöltötte a 3 éves kort. A 3 vagy több gyermeket nevelők kivételével ekkor már nem járnak anyasági ellátások, így akik nem tudnak visszalépni/belépni a munkaerőpiacra, csak segély típusú bevételekre számíthatnak.

13. táblázat. Foglalkoztatottak aránya a 19 évesnél fiatalabb gyermeket nevelő anyák körében iskolai végzettség szerint, a legfiatalabb gyermek életkora szerint, 2011 (%)

A legfiatalabb gyermek korcsoportja	Foglalkoztatottak aránya az anya legmagasabb iskolai végzettsége szerint				Összesen
	legfeljebb 8 általános	szakmunkás-képző, szakiskola	érettségi	diploma	
0-3 éves	3,3	17,2	17,2	32,1	18,8
4-6 éves	23,1	55,9	70,1	86,7	61,0
7-14 éves	36,1	66,1	81,2	89,9	69,4
15-19 éves	46,6	78,7	82,6	94,0	77,1
Összesen	26,7	55,0	61,4	68,7	54,6

Forrás: Munkaerő-felmérés 2011 első negyedév, saját számítás

Az iskolai végzettség a tekintetben is meghatározó különbségeket hordoz, hogy a gyermeket nevelő szülő egyáltalán belépett-e valaha a munkaerőpiacra. Ez az a mutató, amely a mélyszegénységgel a legszorosabb kapcsolatban van.

A gyermeket nevelők 4%-ának még sohasem volt munkája. Az alapfokú végzettségűek körében ez az arány 14%. Ráadásul az alapfokú végzettségűek körében nagyon magas (34%) azoknak az aránya, akik több mint 1 éve nincsenek már a munkaerőpiacon (14. táblázat).

14. táblázat. A 19 évnél fiatalabb gyermeket nevelők munkaerő piaci helyzete iskolai végzettség szerint, 2011 (%)

Munkaerő-piaci helyzet	A szülő legmagasabb iskolai végzettsége				Összesen
	legfeljebb 8 általános	szakmunkás-képző, szakiskola	érettségi	diploma	
Foglalkoztatott	34,4	69,9	71,9	77,9	65,2
Nem foglalkoztatott	65,6	30,1	28,1	22,1	34,8
<i>Ebből:</i>					
Nem volt még rendszeres munkája	13,8	1,3	2,0	0,8	3,8
Volt és megszűnt 2010-2011-ben	14,2	7,8	3,2	1,8	6,5
Volt és megszűnt 2006-2009 között	13,2	7,8	7,1	4,1	7,9
Volt és megszűnt 2002-2005 között	5,0	3,2	2,5	1,5	3,0
Volt és megszűnt 2001-ben vagy korábban	15,8	5,8	4,0	1,9	6,4
Most is van munkája, de anyasági ellátáson van	3,5	4,1	9,4	12,0	7,2

Forrás: Munkaerő-felmérés 2011 első negyedév, saját számítás

6. B. A SZEGÉNYSÉG KÜLÖNBÖZŐ FORMÁIBAN ÉRINTETTEK

6. B. 1. Jövedelmi szegénység⁸ a gyermekes családok körében

A szegénység egyik aspektusa az alacsony jövedelműség. Az alacsony jövedelem általában összekapcsolódik a deprivációval, de ha a család jövedelem kiesése rövid ideig tart, akkor a jövedelmi szegénység nem feltétlenül fonódik össze a fogyasztásban, a tartós javakkal való ellátottságban, a lakhatásban megjelenő hátrányos helyzetekkel.

A jövedelemre vonatkozó adatok a statisztika legbizonytalanabb területei közé tartoznak, ráadásul e területen a nem válaszolás, illetve az adatok torzítása nem rétegfüggetlen. Ezeket a korlátokat is figyelembe véve, a szegénységre vonatkozó kutatások egyértelműen jelzik, hogy Magyarországon a jövedelmi szegénység a gyermekes családokban átlag feletti. 2011-ben a nemzetközi standardok alapján számított szegénységi ráta a teljes népességben 14% volt, míg a gyermektelen háztartásban élők körében 8%, a gyermekes háztartásban élők csoportjában pedig 19% (KSH 2011).

A jövedelmi szegénységben leginkább azok a gyermekes háztartások érintettek, amelyekben a szülő egyedül neveli gyermekét/gyermekeit, illetve azok, ahol legalább 3 19 év alatti gyermek él. 2011-ben az egyszülős háztartásokban 30, a

⁸ Erre a területre vonatkozóan nem állnak rendelkezésünkre elemi adatok, amelyek alapján a korábbiaknak megfelelő fogalmi apparátust tudnánk használni, így a témára vonatkozó publikációk alapján közöljük az adatokat.

nagycsaládok körében 33%-ot tett ki azoknak az aránya, akiknek háztartásában az egy fogyasztási egységre jutó jövedelem nem érte el a medián jövedelem 60%-át (20. táblázat).

20. táblázat. Jövedelmi szegénység aránya háztartástípusonként, 2005–2011 (%)

Háztartástípus	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Egy szülő	27,1	38,8	28,6	33,2	25,7	28,1	29,9
2 felnőtt 1 gyermekkel	15,0	13,8	11,8	10,5	10,2	10,5	11,8
2 felnőtt 2 gyermekkel	15,4	18,2	14,3	15,7	15,5	14,6	14,5
2 felnőtt 3 és több gyermekkel	26,0	33,6	27,8	28,7	31,1	27,8	33,0
Egyéb gyermekes	11,2	13,9	10,0	10,7	13,7	14,3	17,8
Gyermekes háztartások összesen	16,8	20,5	16,0	16,1	17,0	16,6	18,8

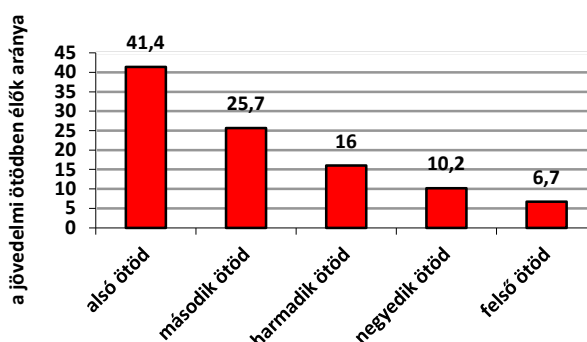
Forrás: Statisztikai tükör 2012/72. A társadalmi kirekesztődés nemzetközi összehasonlítására szolgáló indikátorok, 2011. KSH

Megjegyzés (1.) OECD2 skálával számolva. A skála szerint a háztartásban élő első felnőtt 1, minden további felnőtt 0,5, a 14 év alatti gyermekek pedig 0,3 egységet képviselnek. A skála hazai viszonyokra való adaptálhatóságát több hazai szakértő is vitatja. A gyermekek rendkívül alacsony súllyal való figyelembe vétele felülbecsli a gyermekek jólétét, a szegénység mértékét pedig a reálisnál alacsonyabbnak mutatja. (2.) A jövedelmi adatok vonatkozásában nem állnak rendelkezésünkre olyan elemi adatok, amelyek alapján követhetnénk az általunk használt kategóriákat. A hivatkozott kiadványban gyermeknek a 17 éves és fiatalabb családtagokat tekintik.

A gyermekes családok jövedelmi helyzetét jelzi az az indikátor is, amely azt mutatja, hogy a népesség jövedelme alapján képzett ötödökben hol helyezkednek el a gyermekek. A 16 évnél fiatalabb gyermekek⁹ 41%-a a legalsó, míg 26%-uk a második jövedelmi ötödbe sorolódott. Ennek megfelelően a magasabb jövedelmi osztályokban a gyermekek alulreprezentáltak (1. ábra). 2009-ben az alsó ötödben élt 670 ezer, a másodikban 410 ezer gyermek.

Egyértelműen mélyszegénységben élők tekinthetjük azokat, akik az alsó jövedelmi tizedben élnek. Arányuk 2009-ben 23%-ot tett ki, ami 370 ezer érintett gyermeket jelentett.

1. ábra. Jövedelmi ötödökben élő gyermekek aránya, 2009

Forrás: A jövedelmen kívüli tényezőkben megnyilvánuló gyermekszegénység és kirekesztődés. KSH, 2010.

⁹ A hivatkozott kiadványban gyermeknek a 16 évesnél fiatalabb népességet tekintik, noha az adatforrás ugyanaz, mint a korábban hivatkozott.

A helyzetkép több pontján is felhívtuk a figyelmet azoknak az adatforrásoknak a jelentőségére, amelyek mikro szinten követik egy-egy személy, család életében bekövetkezett változásokat. A panel vagy rotációs panel adatgyűjtések nem csak arra adhatnak választ, hogy hogyan változnak egy család életkörülményei, hanem az egyes események közötti oksági kapcsolat feltárására is lehetőséget adnak. Sajnos e vonatkozásban a KSH legnagyobb rotációs panel mintái (Munkaerő-felmérés, Háztartási Költségvetési és Életkörülmények Adatfelvétel) meglehetősen kihasználatlanok.

A jövedelmi adatokat is szolgáltató Háztartási Költségvetési és Életkörülmények Adatfelvételből származó publikációk csupán a nemzetközi kötelezettségek teljesítésére szorítkoznak. Ezek egyike az az adat, amely azoknak az arányát mutatja meg, akik tartós jövedelmi szegénységben élnek. Tartós szegénységben élőknek azokat tekintik, akik a négy egymást követő megfigyelési év utolsó évében szegények voltak, továbbá a korábbi 3 megfigyelési évből, legalább 2 egymást követő évben jövedelmi szegénységben élnek.

A 18 évesnél fiatalabb gyermekek körében ez a mutató 2008-ban 13, 2009-ben 17, 2010-ben pedig 9% volt.¹⁰

A tartós szegénységben élők, a jövedelmi szegénység státuszába belépők illetve onnan kilépők összetételének, a belépést és kilépést meghatározó ismérvek bemutatásának hiányában ezek az adatok nehezen értelmezhetők, arra pedig egészen biztosan nem alkalmasak, hogy társadalompolitikai döntésekhez adjanak háttér információt vagy társadalompolitikai döntések monitorozására szolgáljanak.

Az unió többi tagállamának adataival összevetve megállapítható, hogy Magyarországon a szegénységben élő gyermekek körében belül kifejezetten magas a tartós szegénységben élők aránya. Ennek okait azonban csak a fentebb említett tényezők vizsgálatával lehetne bemutatni.

Kérdéses az is, hogy milyen okokra vezethető vissza, hogy a tartós szegénységben élő gyermekek aránya 2010-re csaknem az előző évi felére csökkent.

6. B. 2. Depriváció

A családi jövedelem mellett számos más, a fogyasztásra, az anyagi javakkal való ellátottságra vonatkozó mutató jelezheti a család szegénységét.

A hazai és a nemzetközi összehasonlításra használt mutatók köre rendkívül szerteágazó. A nemzetközi gyakorlatban használt mutatókat figyelembe véve az látható, hogy a jövedelmi szegénység és a depriváltságban élő népesség nagysága lényegesen különbözik egymástól.

A 18 évesnél fiatalabb gyermekek jövedelmi szegénységi rátája 2011-ben 23% volt.¹¹ Ugyanezen korosztályon belül a depriváltak aránya 50%-ot tett ki.¹² Depriválnak ez a mutató azokban a háztartásokban élőket tekintik, akiknek a 9 felsorolt fogyasztási tétel közül legalább háromról anyagi okokból kényszerülnek lemondani. Ezek a tételek a következők: 1.) váratlan

¹⁰ <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/refreshTableAction.do?tab=table&plugin=1&pcode=tessi022&language=en>

¹¹ <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/refreshTableAction.do?tab=table&plugin=1&pcode=tessi082&language=en>

¹² <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tessi082&plugin=1>

kiadás fedezése; 2.) évi egy hét üdülés; 3.) lakásfenntartási kiadások fizetése, hitelek törlesztése; 4.) megfelelő étkezés; 5.) a lakás megfelelő fűtése; 6.) mosógép; 7.) színes tv; 8.) telefon; 9.) személygépkocsi.

A jövedelmi szegénységben és a depriváltságban élők aránya jelentősen különbözik. Kérdés, hogy a két csoport között mekkora az átfedés, hogy időben és mikroszinten hogyan kapcsolódik egymásba a két jelenség (jövedelmi szegénység és depriváció), hogy az elemi deprivációs mutatók milyen mintázatokban kapcsolódnak össze, hogy milyen demográfiai és szociológiai ismérvek határozzák meg a két mutató alakulását. Ezek hiányában a deprivációs mutató nehezen értelmezhető, így módon társadalmpolitikai hasznosíthatósága is korlátozott.

A depriváció egy másik megközelítése lehet a bevételek és a kiadások egyensúlyát jelző aggregált mutató, amely a megélhetés általános szintjére vonatkozik, és azt jelzi, hogy a család hogyan tud kijönni a jövedelméből, hogyan tudja kielégíteni a szükséges havi kiadásait.

E vonatkozásban az egyszülős háztartások nehéz helyzete emelhető ki. Az egyszülős családok különböző típusaiban 40-50% körül mozgott azoknak az aránya, akik nagyon nehezen tudják fedezni havi kiadásaikat (21. táblázat). Ez a kedvezőtlen kereső/eltartott arány, az alacsony státuszúak magas aránya mellett azzal is magyarázható, hogy a kisebb méretű háztartásokban a lakásfenntartás, a tartós javakkal való felszerelés stb. fajlagos költségei magasabbak.

21. táblázat. Megélhetési nehézségek különböző családtípusokban, 2010 (%)

Családtípus	Hogyan tudja fedezni az Ön háztartása a szükséges havi kiadásokat?					összesen
	nagyon nehezen	nehezen	kisebb nehézségekkel	viszonylag könnyen	könnyen	
1. Pár + egy 18 éves és fiatalabb gyermek	19,1	22,1	51,0	6,5	1,3	100,0
2. Pár + két 18 éves és fiatalabb gyermek	21,3	20,4	50,6	7,4	0,4	100,0
3. Pár + három vagy több 18 éves és fiatalabb gyermek	31,7	26,8	36,5	4,4	0,7	100,0
4. Pár+ 18 éves és fiatalabb gyermek(ek) és 19-25 év közötti gyermek(ek)	23,9	21,4	47,2	6,7	0,8	100,0
5. Egy szülő + egy 18 éves és fiatalabb gyermek	47,4	21,1	28,9	2,6		100,0
6. Egy szülő + két vagy több 18 éves és fiatalabb gyermek	44,4	20,7	34,9			100,0
7. Egy szülő + 18 éves és fiatalabb gyermek(ek) és 19-25 év közötti gyermek(ek)	38,4	23,2	34,0	4,5		100,0
8. Egyéb családtípus	21,6	21,9	51,4	4,7	0,4	100,0
Összesen						

Forrás: Időmérés felvétel, 2009-2010. KSH. saját számítás

A Helyzetkép korábbi fejezetében említettük, hogy a javak családon belüli eloszlása nem feltétlenül egyenletes, illetve vannak gyermek specifikus szükségletek is, így a szegénység, a depriváció megjelenési formáinál bizonyos aspektusokat a gyermekekre és nem a család egészére kell vonatkoztatni.

A gyermekekre vonatkozó deprivációs mutatók köre, ha lehet még sokfélebb, mint a teljes népességre vonatkoztatott depriváció esetében. További problémát jelent, hogy e tekintetben egyáltalán nincsenek rendszeres vizsgálatok, amelyek elengedhetetlen feltételei a társadalompolitikai döntések előkészítéséhez és monitorozásához.

2009-ben a SILC¹³ adatgyűjtés kiegészítő modulja a gyermekek életkörülményeinek leírására vonatkozott. Ezek alapján kaphatunk képet a gyermekek szükségleteire épülő deprivációs elemekről. Az adatgyűjtés eredményeit tartalmazó publikáció (KSH 2010) gyermeknek a 16 éven aluliakat tekinti, és a jövedelmi szegénységet is a fentebb említettektől eltérően számítja így közvetlenül nem hasonlítható össze a korábban bemutatott adatokkal.

A gyermekekre vonatkozó deprivációs elemekből most csupán azoknak a bemutatására szorítkozunk, amelyek az egészségi állapottal közvetlen kapcsolatba hozhatók.

A gyermekszegénység és az egészségi állapot összefüggéseit figyelembe véve meghatározó tényező, hogy a gyermekeknek mekkora aránya tud egészségesen táplálkozni. Az erre vonatkozó deprivációs mutatók is lényeges különbségeket mutatnak a jövedelmi helyzet, a szülők (a bemutatott adat vonatkozásában a háztartásfő) gazdasági aktivitása, iskolai végzettsége és a települési hierarchia mentén is (22. táblázat).

---

¹³ SILC= Statistics on Income and Living Conditions. Magyarországi adaptációja a Háztartási Költségvetési és Életkörülmények Adatfelvétel keretében.

22. táblázat. A gyermekekre vonatkozó deprivációs mutatók különböző társadalmi ismérvek szerint, 2010 (%)

Társadalmi ismérvek	Gyermekek aránya, akiknek a háztartásában anyagi okok miatt nem biztosított minden 16 év alatti gyermeknek a:						
	napi háromszori étkezés	napi egyszeri hús, hal	friss zöldség, gyümölcs	két pár megfelelő cipő	újonnal vásárolt ruha	rendszeres szabadidős tevékenység	a szükséges gyógyszer kiváltása
Összes gyermekből	1,1	12,6	17,2	5,1	21,8	23,7	9,3
Jövedelmi ötödök							
1. ötöd - alsó	2,0	21,8	28,2	9,1	34,7	37,8	14,7
2. ötöd	0,0	5,1	7,6	1,7	11,3	13,5	6,3
3. ötöd	0,5	3,1	8,2	1,0	8,6	9,1	1,9
4. ötöd	0,0	1,6	3,1	0,8	8,7	7,3	2,9
5. ötöd - felső	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	3,2
Alsó jövedelmi tízed	3,3	28,2	36,2	12,2	39,3	44,3	19,7
Településtípus							
Budapest	0,9	7,6	9,0	4,7	17,5	17,2	9,3
Megyeszékhely	0,0	8,2	13,8	2,8	23,7	18,4	9,0
Egyéb város	0,4	12,8	14,5	4,1	22,9	25,9	7,0
Község	2,0	15,9	23,7	7,0	21,6	26,7	11,1
A háztartásfő iskolai végzettsége							
Alapfok	3,3	29,9	40,3	13,0	44,2	46,7	23,2
Szakmunkásképző	0,6	13,5	16,9	4,3	21,8	24,6	6,9
Középiskola	0,6	4,1	6,7	2,1	12,9	13,7	5,9
Felsőfokú	0,4	0,8	3,3	1,6	6,5	6,3	3,0
A háztartásfő gazdasági aktivitása							
Aktív	0,2	7,3	10,9	3,1	15,6	16,6	4,9
Munkanélküli	7,0	32,5	43,3	15,3	49,7	53,4	27,2
Egyéb inaktív	1,5	27,1	32,7	9,5	35,7	42,8	20,8

Forrás: A jövedelmen kívüli tényezőkben megnyilvánuló gyermekszegénység és kirekesztődés. KSH, 2010. alapján saját számítás

6. B. 3. Lakáskörülmények, lakhatás

A szegénység és a lakhatás kérdéskörének összekapcsolódása alapvetően három fontos kérdés köré csoportosul.

Az első ezek közül a legsúlyosabb, az a kérdés, hogy a gyermekes családnak van-e fedél a feje felett. A hajléktalanság kutatása nagyon komplex és nehéz feladat. Nincsenek arra vonatkozóan adatok, hogy vajon hány gyermek és fiatal él ma Magyarországon fedél nélkül.

A következő kérdés a gyermekes családok lakásainak jellemzői, és az ebben mutatkozó hátrányok. A lakással kapcsolatos problémák egy része annak komfortosságával függ össze. Ugyan Magyarországon általában megfelelő a lakások komfort fokozata, néhány társadalmi rétegben, a gyermekes családok vonatkozásában bizonyos családtípusok körében elég magas a komfortosság elemi tényezőinek hiánya. A 3 vagy több gyermeket nevelő szülők háztartásainak 8%-ában nincsen fürdőszoba,

benti WC, 4%-uk lakásában pedig nincsen folyóvíz (23. táblázat). Ennél valamivel alacsonyabb, de szintén elég magas a gyermeküket egyedül nevelő szülők körében a lakás komfortosságával kapcsolatos probléma.

Ugyancsak ezeknek a háztartástípusoknak a magas kockázatát mutatták azok a komplex mutatók, amelyek a lakás minőségi problémáit több tényező aggregálásával próbálták leírni. Ezek egyike a KSH 2005-ös Változó Életkörülmények Adatfelvételének adatain határolta le a substandard lakások körét (Székelyné 2006). Substandard lakásoknak a vizsgálat azokat a lakásokat tekintette, ahol az alább felsorolt állítások legalább egyike jellemző: 1.) központi vezetékes vízzel nem ellátott; 2.) szennyvízelvezető csatorna nélküli; (ez magába foglalja a házi csatornát is); 3.) fürdőszoba nélküli; 4.) WC nélküli; 5.) vályog falazatú és alapozás nélküli épületben levő; 6.) nincs konyha és a lakás alapterülete 50 m²-nél kisebb; 7.) félkomfortos, komfort nélküli vagy szükséglakás.

A vizsgálat eredményei szerint 2005-ben a lakások 14%-a minősült substandardnak. Átlag feletti (19% és 18%) volt a substandard lakások aránya azokban a háztartásokban, ahol egy szülő 2 vagy annál több 19 év alatti gyermeket nevelt, és azokban ahol a szülővel legalább három gyermek élt együtt.¹⁴

Sajnos a lakás minőségét leíró komplex mutató idősorban nem áll rendelkezésre, noha a KSH-ban a Háztartási Költségvetési és Életkörülmény Adatfelvétel évről évre begyűjti ezeket az információkat.

A lakás minőség fontos jellemzője a lakás nagysága, pontosabban a lakás méretének megfelelése.

Az erre vonatkozó indikátorok a zsúfoltság kritériumait többféleképpen határozzák meg. A nemzetközi indikátorok közül az EUROSTAT definíciója meglehetősen szigorú. Túlszúfoltnak nevezi azokat a lakásokat, ahol az alább felsoroltak legalább egyike nem teljesül: 1.) egy szoba a lakásban; 2.) önálló szoba minden párnak; 3.) önálló szoba minden 18 év felettinek; 4.) önálló szoba két 12-17 év közötti gyermeknek, akik azonos neműek; 5.) önálló szoba minden különemű 12-17 év közötti gyermeknek; 5.) önálló szoba két 12 év alatti gyermeknek.

A mutató szerint 2009-ben Magyarországon a gyermekek több mint 70%-a túlszúfolt lakásban lakott. Kérdés, hogy ez a „szigorú” mutató nem becsüli-e felül a zsúfoltságban élők arányát.

A hazai megközelítések egyike¹⁵ szűknek azokat a lakásokat nevezi, amelyben a szobánkénti laksűrűség meghaladja a két főt vagy a laksűrűség kettő, de az együtt élő személyek nem házastársak vagy testvérek. Ezen megközelítés szerint 2005-ben az összes lakás 10%-a volt zsúfolt. Minden olyan háztartástípusban, ahol gyermekek éltek, a mutató értéke átlag feletti volt. Az egy gyermekét egyedül nevelő szülők esetében 23%, a két vagy több gyermekét nevelő egyszülős háztartásokban 24%, az egy gyermekét nevelő párban élő szülők körében 11%, a két gyermekesek csoportjában 17%, a három vagy több gyermeket nevelők háztartásaiban pedig 37%.

¹⁴ A háztartástípusok nem pontosan ugyanúgy vannak definiálva, mint a Helyzetképben.

¹⁵ A fentebb hivatkozott kiadvány.

23. táblázat. Lakásjellemzők, 2011 (%)

Háztartástípus	Egyszobás lakások aránya	Másfélszobás lakások aránya	Fürdőszoba nélkül	Folyóvízzel nem rendelkezők	WC-vel nem rendelkezők
Egy szülő	11,9	23,8	5,7	2,4	7,1
2 szülő + egy gyermek	7,3	17,3	3,8	1,2	4,0
2 szülő + két gyermek	3,4	14,1	2,4	1,6	3,2
2 szülő + három és több gyermek	5,5	8,1	8,3	3,9	7,7
Egyéb gyermekes háztartás	1,6	7,6	3,6	2,3	5,0
Összesen	5,3	14,0	4,1	2,0	4,8

Forrás: http://www.ksh.hu/haztstat10_tablak

Megjegyzés: Mivel a szűk lakásban élő gyermekes családokról más friss adat nem áll rendelkezésre (az EUROSTAT definíció kivételével) a táblázatban az egy szobás és a másfél szobás lakásban élők arányát jelenítettük meg.

A lakhatás minősége szempontjából fontosak a lakókörnyezeti jellemzők. Erre vonatkozóan két jellemzőt, a szociálisan hátrányos, valamint a zajos lakókörnyezetben élők arányát lehet alapul venni. E téren azonban az egyes családtípusok között csak viszonylag kismértékű különbségek jelennek meg (24. táblázat).

24. táblázat. Azoknak a családoknak az aránya, akik hátrányos helyzetű lakókörnyezetben élnek, vagy akiknek a lakókörnyezetében zaj, por van (%)

	Hátrányos helyzetű lakókörnyezetben élők aránya	A lakókörnyezet zajos, poros
Pár egy 19 év alatti gyerekkel	3,5	13,9
Pár két 19 év alatti gyerekkel	2,8	13,1
Pár legalább három 19 év alatti gyerekkel	5,6	12,0
Pár legalább egy 19 év alatti és legalább egy 19-24 év közötti gyerekkel	3,6	10,3
Pár csak 19-24 év közötti gyerekkel	3,1	11,0
Egy szülő egy 19 év alatti gyerekkel	5,3	14,1
Egy szülő legalább két 19 év alatti gyerekkel	3,3	12,3
Egy szülő legalább egy 19 év alatti és legalább egy 19-24 év közötti gyerekkel	3,1	11,7
Egy szülő csak 19-24 év közötti gyerekkel	6,1	13,7
Gyermekes család más személlyel	4,5	14,3

Forrás: KSH, belső számítás

Megjegyzés: Hátrányos helyzetű lakókörnyezetnek tekintjük az üzemi, ipari területet, a külterületet, a szociális szempontból nem megfelelő lakókörnyezetet.

A lakhatással kapcsolatos harmadik nagy problémakör az a kérdés, hogy a háztartásoknak milyen nehézséget okoz a lakásfenntartási kiadások kifizetése. Az EUROSTAT erre vonatkozó mutatója, azokat a háztartásokat tekinti veszélyeztetettnek, akik a lakásfenntartási kiadásai eléri a rendelkezésre álló háztartási jövedelem 40%-át. Ez a definíció megfelel a hazai megközelítéseknek (lásd például Monostori 2006).

Ezen mutató szerint markánsan jelenik meg az egyszülő háztartások hátrányos helyzete. Az utóbbi 6 évben az ilyen háztartástípusoknak negyede, vagy annál is nagyobb része küzdött magas lakásfenntartási kiadásokkal (25. táblázat).

25. táblázat. Azoknak a háztartásoknak az aránya, akiknek a lakásfenntartási kiadásai meghaladják a háztartási jövedelem 40%-át (%)

Háztartástípus	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Egy szülő	25,3	24,3	30,6	24,8	25,3	26,3
2 felnőtt 1 gyermekkel	15,2	14,1	14,2	10,9	12,3	13,0
2 felnőtt 2 gyermekkel	12,7	12,0	13,3	8,6	14,1	12,8
2 felnőtt 3 és több gyermekkel	12,3	10,8	7,6	7,8	7,1	12,5
Egyéb gyermekes	6,0	4,5	5,1	3,9	4,2	5,2
Gyermekes háztartások összesen	12,6	11,3	11,8	8,8	10,6	11,5

Forrás: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/refreshTableAction.do?tab=table&plugin=1&pcode=tessi166&language=en>

7. ÖSSZEFOGLALÁS

Hazai és nemzetközi kutatások is igazolták, hogy a szegénység különböző dimenziókban való megjelenése befolyásolja a populáció egészségi állapotát. Ezért a gyermekek egészségi állapotának javítását, az egészségi egyenlőtlenségeinek csökkentését célzó társadalompolitikának nagy hangsúlyt kell fektetnie a szegénységben, különösen a mélyszegénységben érintett társadalmi csoportok, ez esetben gyermekes családok helyzetének javítására, hiszen a gyermekek egészségi állapotát alapvetően befolyásolhatja maga a szegénység és annak újratermelődése.

I. A gyermekszegénységet illetően mi az, amit a korábbi, illetve a jelen vizsgálat alapján tudunk

Az oksági összefüggések bemutatása érdekében az erőforrások oldaláról közelítettük meg a szegénység újratermelődését, és ennek tükrében próbáltuk a szegénység megjelenési formáit megragadni. Ebből a szempontból kiemelt jelentősége van a népesedés és családformálódás, a képzés és a foglalkoztatás rendszereinek, továbbá a térbeli egyenlőtlenségeknek.

Ezzel összefüggésben az erőforrások oldaláról az alábbi összegző következtetéseket lehet megtenni.

1. Az alacsonyabb társadalmi státusz és a magasabb kockázatokat magában rejtő családszerkezet (egyszülő, nagycsaládos típusok, élettársi kapcsolatban élő szülők) napjainkban is szorosan kapcsolódik össze.

Ennek döntően az a magyarázata, hogy az egyszülő, a nagycsaládos családtípus, az élettársi kapcsolatban élő szülők aránya az alsóbb iskolai végzettségűek körében némileg növekedett vagy – az élettársi kapcsolatok esetében – jelentősebb mértékben növekedett.

A szegénység kockázata mögött tehát részben a társadalmi és demográfiai folyamatokban bekövetkezett strukturális változások húzódnak meg, amelyek gyakran térségi egyenlőtlenségek formájában is megjelennek.

2. A képzési rendszer sem tudta érdemben megakadályozni a hátrányos helyzetek konzerválódását, illetve újratermelődését, hiszen az alacsony iskolai végzettség éppen azokban a családokban jelenik meg magas arányban, amelyek szegénység kockázata magas.

3. A munkaerő-piaci pozíció szempontjából hátrányos családösszetétel komoly korlátot jelent az egyszülő családoknak, azon belül is a két vagy több gyermeket nevelőknek. Az ilyen családokban élő gyermekek közül csak minden második családjában van

kereső. A három és több gyermekes családokban nevelkedők is hátrányban vannak, mert csupán egyötödük esetében van két kereső a családban, miközben közel egyharmaduk kereső nélküli családban él.

4. *A kumulatív módon – tehát a demográfiai, képzési és a foglalkoztatási rendszerben – jelentkező hátrányok szükségszerűen hozzák létre a perifériára való sodródást, illetve tartósan megvetik a szegénység újratermelődésének az alapját.* Alapvető jelentősége van annak, hogy a már tartósan jellemző helyzet újratermelődésében mekkora szerepet játszanak a makro folyamatok, ezen belül is a gazdaság adott pályán mozgó munkahelyteremtő képessége, és mekkorát a mikro- és mezoszintűen, tehát a családok, illetve az egyes térségek szintjén megjelenő lehetőségek és korlátok. Félő, hogy a gazdaság szűkös korlátok közötti munkahelyteremtő képessége tartós korlátokba ütközik, ami azzal járhat együtt, hogy a szegénység újratermelődése is konzerválódik.

A szegénység megjelenési formáinál a jövedelmi helyzetre és az ezzel összefüggő deprivációra, valamint a lakhatásra helyeztük a hangsúlyt.

E tekintetben a következőket lehet kiemelni.

5. A jövedelmi adatok már hosszabb időszak óta jelzik, hogy a gyermekes családok szegénységi rátája a népességi átlag felett van. A gyermekes családok körén belül, különösen magas a szegénység kockázata az egyszülős, valamint a három vagy több gyermekes családokban. Kellően megbízható adatok hiányában azonban nem lehet megállapítani a tartós szegénység újratermelődésének mértékét (Gábos–Kopasz 2012).

6. A lakhatással kapcsolatosan különösen fontos körülmény, hogy a lakásfenntartási kiadások mekkora részét teszik ki a háztartás jövedelmének. E téren alapvetően az egyszülős családok nehézségei emelhetők ki, hiszen náluk a lakásfenntartás fajlagos költségei magasak, amihez alacsony egy főre jutó jövedelem társul.

HIVATKOZÁSOK

- Anderson, G. (2004) *Children's Experience of Family Disruption and Family Formation: Evidences from 16 FFS Countries*. Wien: Vienna Yearbook of Population research.
- Darvas Á. – Tausz K. (2002) A gyermekek szegénysége. *Szociológiai Szemle* 2002/4, 95-120.
- Darvas Á. – Tausz K. (2003) *Gyermekszegénység és társadalmi kirekesztődés*. Első változat. Hozzáférhető: http://3sz.hu/sites/default/files/uploaded/darvas_agnes-tausz_katalin_-_gyermekszegenyseg_es_tarsadalmi_kirekesztodes.pdf [letöltve: 2013-09-01]
- Darvas Á. – Tausz K. (2004) Szegénység és kirekesztés gyermekkorban. Egy kutatás tapasztalatai. In Monostori J. (szerk.) *A szegénység és a társadalmi kirekesztődés folyamata*. Budapest: KSH.
- EU Task-Force on Child Poverty and Child Well-Being (2008): *Child Poverty and Child Well-Being in the EU. Current Status and way forward*. Brussels: European Commission.
- Gábos A. – Kopasz M. (2012) A gyermekek jólléte Magyarországon európai összehasonlításban. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi riport, 2012*. Budapest: TÁRKI, 247-270.
- Gaszó F. – Laki L. (2004) *Fiatalok az újkapitalizmusban*. Budapest: Napvilág.
- Kapitány B. (2012) A hátrányos társadalmi helyzetek generációk közötti átörökítése: egy magyarországi követéses vizsgálat eredményei. *Esély* 2.
- Harcsa I. (2006) A szegénység nemzedékek közötti átörökítése. In *Jelentés a Változó Életkörülmények Adatfelvétele 2005-ös hullámáról*. Budapest: KSH.
- Harcsa I. (2008) A munkaerő-piaci pozíció és a háztartásösszetétel változásának vizsgálata dinamikus jelzőszámokkal. *Statisztikai Szemle* 4.
- Harcsa I. (2012) Helyzetkép a társadalmi fenntarthatóságról az értékrendszerek és a jelzőszámok tükrében. *Statisztikai Szemle* 10, 905-924.
- Harcsa I. (2013) Helyzetkép a társadalmi folyamatokról. *Statisztikai Szemle* 1, 5-30.
- Havasi É. – Horváth G. (2011) A betegség anyja a szegénység. A szegények egészségi állapota a mai Magyarországon. In *Európai lakossági egészségfelmérés – Tanulmányok I. A lakosság egészségi állapota*. Budapest: KSH, 57-79.
- Hegedűs P. - Monostori J. (2005) *A szegénység és a társadalmi kirekesztődés jelzőszámai. Elméleti megalapozás*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet.
- Kamarás, F. (1997) The long term impact of divorces on adult children. Paper prepared for the General Population Conference, Beijing, China, 11-17 October 1997
- Kertesi G. – Kézdi G. (2010) Iskolázatlan szülők gyermekei és roma fiatalok a középiskolában. I: Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi riport, 2010*. Budapest: TÁRKI. 371-407.
- Kovács K. (2006) *Egészség-esélyek*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet.
- Kovács K. (2011) Társadalmi rétegződés és egészség: a legutóbbi évtized során tapasztalt változások. In *Európai lakossági egészségfelmérés – Tanulmányok I. A lakosság egészségi állapota*. Budapest: KSH. 5-30.
- Kozma J. – Dögei I. – Kostyál L. Á. – Mód P. – Udvari A. – Vajda N. (2010) *Nyomorgó családok és szociális támogatások*. Budapest: Szociálpolitikai és Munkaügyi Intézet.
- KSH (2010) *A jövedelmen kívüli tényezőkben megnyilvánuló gyermekszegénység és kirekesztődés*. Budapest: KSH.
- KSH (2011) *Statisztikai tükör 2012/72. A társadalmi kirekesztődés nemzetközi összehasonlítására szolgáló indikátorok*. Budapest: KSH.

KSH (2012) *A szegénység generációk közötti átörökítése*. Budapest: KSH.

Leon, D. A. – Walt, G. (szerk.) (2001) *Poverty, inequality and health in international perspective*. Oxford: Oxford University Press.

Marmot, M. (2005) Social determinants of health inequalities. *Lancet*. 1099-104. Hozzáférhető:
http://www.who.int/social_determinants/strategy/Marmot-Social%20determinants%20of%20health%20inqualities.pdf [Letöltve: 2013-05-15]

Mikrocenzus (2007) A 2005. évi Mikrocenzus. 10. Gyermek a családban. Budapest: KSH.

Monostori J. (2006) A szegénység nem jövedelemalapú megközelítései. In *Jelentés a Változó Életkörülmények Adatfelvétel 2005-ös hullámáról*. Budapest: KSH.

OECD Family Database: Child well-being module. <http://www.oecd.org/els/familiesandchildren/oecdfamilydatabasechildwell-beingmodule.htm> PISA (2009) Összefoglaló Jelentés. Szövegértés tíz év távlatában. Budapest: Oktatási Hivatal.

Róbert P. (2004) Iskolai teljesítmény és társadalmi háttér nemzetközi összehasonlításban. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi Riport 2004*. 193-205.

Spéder Zs. (2001) Szegénység standardok, gyermekspecifikus depriváció, jóléti diszparitások. In Spéder Zs. – Monostori J. *Mozaikok a gyermekszegénységről. Közelítések a gyermekek és családjaik jóléti helyzetének kutatásában*. Népeségtudományi Kutatóintézet. Kutatási Jelentések 69.

Spéder Zs. – Monostori J. (2001) *Mozaikok a gyermekszegénységről*. Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Intézetének Kutatási Jelentései 69. Budapest: KSH.

Székelyné G. (2006) Lakáshelyzet és szegénység. In *Jelentés a Változó Életkörülmények Adatfelvétel 2005-ös hullámáról*. Budapest: KSH.

TÁRKI (2012) *Javaslat a Nemzeti Társadalmi Felzárkózási Stratégia monitoring rendszerére*. Budapest: TÁRKI.

Vokó Z. (2011): Az egészségi állapot demográfiai és társadalmi-gazdasági meghatározó tényezői. In *Európai lakossági egészségfelmérés – Tanulmányok I. A lakosság egészségi állapota* Budapest: KSH. 31-56.

TÁVOLODÓ VILÁGAINK
A CIGÁNY-MAGYAR EGYÜTTÉLÉS VÁLTOZATAI
OUR DIVERGING WORLDS
VARIATIONS OF GYPSY AND NON-GYPSY COEXISTENCE

CIGÁNY NÉPRAJZI TANULMÁNYOK 16.
STUDIES IN ROMA ETHNOGRAPHY 16.
2013

Szuhay Péter (szerk.) (2013) Távolodó világaink:

A cigány-magyar együttélés változatai.

Magyar Néprajzi Társaság.

Néhány héttel ezelőtt jelent meg a Cigány Néprajzi Tanulmányok 16. kötete „Távolodó világaink: A cigány-magyar együttélés változatai” címmel. A szerkesztő, Szuhay Péter bevezetőjében az „*együttélés pozitív és negatív, egyedi és konkrét*” (Bevezető a Távolodó világaink – a cigány-magyar együttélés változatai – tanulmánykötet elé. 9-13.o.) eseteinek megismerését ígéri, ennél azonban sokkal többet kap az olvasó. A kötetben szereplő 23 tanulmány ugyanis olyan sok oldalról, olyan sokszínű kutatói és emberi attitűddel, bátor kérdésfeltevésekkel és személyes tapasztalatokkal mutatja be a téma egy-egy szeletét, hogy a társadalmi kérdések iránt érdeklődő olvasó a megismerésen túl a továbbgondolásra is inspirációt nyer; a kötet példamutatás a részproblémák megoldásának perspektíváira.

A tanulmányok között jelentős csoportot képeznek a kifejezetten történeti témájú írások, illetve azok, amelyek egy közösség jelenlegi helyzetének magyarázatához a múlt feltárását is fontosnak tartják. Ide tartozik Binder Mátyás írása (A „cigány-magyar” együttélés változatai a magyar történetírásban. 15-24.o.), amely az eddigi történeti kutatások alapján tekinti át a cigány-magyar együttélés változatait. Az elemzés a 14-20. század közötti időszakot öleli fel, a megszokott szenvedés-, illetve politikatörténeti paradigmák helyett a gazdasági és társadalmi összefüggésekre helyezve a hangsúlyt. Az együttélés képlékeny fogalma helyett célravezetőbbnek tartja az akkulturáció fogalmának bevezetését, mely a kulturális antropológiai értelmezés szerint kulturális kölcsönhatásokat jelent. A cigány csoportok és a korabeli többségi társadalom kapcsolatát három akkulturációs mechanizmuson, az asszimiláción, integráción és a szegregáció folyamatain keresztül vizsgálja.

Molnár István Gábor Újpest cigány lakosságának 170 éves történetét mutatja be tanulmányában (A régi Újpest cigányai. Az újpesti cigányság története. 27-38.o.). A szerző nem törekszik a szigorú eseményközpontú leírásra, ehelyett minél teljesebb képet kíván nyújtani a helyi cigányság foglalkoztatásáról, lakóhelyéről, szokásairól és műveltségéről. Újpest 1840-ben alakult községgé és 1950-ben lett Budapest része. Az első cigány családok az 1840-es években Felvidékről beköltöző szegkovácsok és muzsikusként voltak, ezen a két foglalkozáson keresztül nyerünk betekintést a helyi cigány lakosság történetébe. A kezdeti fellendülést és virágzást mindkettő esetében hanyatlás követte, majd a modern igények és a növekvő versenyhátrány nyomán a teljes megszűnés. Külön érdekesség a szerző családi fotógyűjteményéből származó, a kötetben látható sorozat, mely az újpesti

roma családokat polgári miliójukban ábrázolja, nagy kontrasztot mutatva a megszokott (szélsőségesen szegény vagy gazdag) ábrázolásmódokkal.

Hiánypótlónak mondható Máté Mihály Dél-Dunántúli colári házaló cigány kereskedőkről szóló tanulmánya (Házalókereskedő cigányok: colárik a Dél-Dunántúlon. 157-177.o.), hiszen a colárik csoportja iránt eddig kevesen mutattak tudományos érdeklődést. A szerző a Kaposvár és Dombóvár városában él, valamint az innen kitelepült házalókereskedő cigányok történetét ismerteti, betelepülésüktől kezdve a szakma megszűnéséig. A bemutatott adatok szerint a házalással foglalkozó cigányok az első világháború végétől erdélyi menekültként érkeztek az országba, s eleinte kedvező feltételek között dolgozhattak. Az 1930-as évektől azonban egyre szigorúbb követelményeknek kellett megfelelniük, a magyar szocializmus első éveiben pedig teljesen betiltották tevékenységüket. Később, a rendszer enyhülésével új lehetőségekhez jutottak, a házalás azonban az 1990-es évek elejére elvesztette létalapját, teljesen megszűnt. A tanulmányban kibontakozó átfogó képet a szerző személyes megfigyelései, interjúi és a kereskedők munkájához nélkülözhetetlen hivatalos okiratok, a házalókönyvek bemutatása támasztja alá.

Lengyel Gabriella tanulmányából (A cigány-magyar együttélésről. Tiszavasvári jegyzetek. 57-79.o.) a tiszavasvári romák történetébe nyerünk betekintést. A szerző a városban elkülönülten élő, jövedelem és képzettség szempontjából is eltérő két roma csoport helyzetének alakulását mutatja be korábbi kutatásai alapján. Az eltérő helyzet különböző életstratégiák mentén szerveződik: míg a magyar cigányok alkalmazkodtak a helyi elvárásokhoz, jó kapcsolatot tartanak fenn a magyar lakossággal, addig az oláh cigány csoportra a teljes elzárkózás jellemző (a többségi társadalom szemében ők jelentik a város „cigányproblémáját”). A történelmi áttekintésben a szerző az 1920-as években látja a kiindulópontot. A problémák artikulálásának fontos része a településvezetés felelősségének, illetve a szegregált oktatás létrejöttének és fennmaradásának kérdése. Szintén fontos témakör a városban működő három felekezet (református, görög katolikus és római katolikus) cigányokkal való kapcsolatának bemutatása.

Igazi történeti és jelenkori nyomozómunka eredményét kapja kézhez az olvasó Nagy Pál Érpatakról szóló tanulmányában (Cigány-magyar együttélés és az „érpataki modell”. 389-423.o.). Az aprólékos (levéltári, szociológiai, néprajzi, antropológiai) kutatómunkát bemutató írás történeti kontextusba helyezve teszi átláthatóvá a falu társadalmi viszonyaira jellemző – e sorok írói által tapasztaltan – kusza szálakat. A programadó bevezető után először Érpatak 18. század elejére visszamenő történetét ismerjük meg, gazdasági, demográfiai és etnográfiai szempontból egyaránt. A jelenkori helyzet bemutatása az 1950-es évektől kezdődik, ettől kezdve a falu lassú és ingadozó leépülése jellemző, a rendszerváltás után pedig a demokrácia és polgári lét megerősödése helyett „új hűbériség” és az ezt fenntartó rendi normák kialakulása. Mindez elsősorban a falu vezetéshez és közülethez való viszonyában (illetve a vezetők faluhoz való viszonyában) érhető tetten, melyet a szerző aprólékosan bemutat. A társadalmi kontextus leírását az érpataki romák bemutatása követi, mely itt is rögtön a „ki a cigány” problematikába ütközik (Érpatakon ennek hatféle értelmezésével találkozhatunk). Családtörténetek, valós (térbeli) és szimbolikus határok a közösségen belül és kívül, eltérő életstratégiák és a közéletben való részvétel – csak néhány a számos megvilágított aspektus közül. Az aktuális kép megrajzolása lehetetlen az utóbbi években sokat emlegetett „érpataki modell” és a polgármester, Orosz Mihály Zoltán személyiségének és tevékenységének bemutatása nélkül. Itt tűnik ki különösen a tanulmány objektív stílusa, mely ellenpontot képez a médiában feltűnő hangzatos ám felszínes jellemzésekkel szemben, és lehetőséget teremt a rendkívül komplex helyzet megismerésére, az egyéni és közösségi motivációk megértésére.

A történeti írások mellett jelentős csoportot képviselnek a szociál- és kultúranropológia, illetve néprajztudomány módszertanára épülő kutatási beszámolók, közösségtanulmányok. Kotics József alkalmazott antropológiai megközelítéssel vizsgálja a csernelyi cigány-magyar együttélési formák alakulását (Határeltolódások. Újonnan keletkező törésvonalak a cigány-magyar együttélésben: a csernelyi példa. 101-117.o.). A tanulmány – mely egy biomassza felhasználásán alapuló energiaellátási modell háttérkutatását mutatja be – középpontjában a helyi társadalom szociokulturális hátterének és a lehetséges konfliktusforrásoknak a feltárása áll. Utóbbiak gyökerét a szerző a magyar-cigány együttélés korábbi gyakorlatának gyökeres változásával magyarázza. A történeti dimenziók és a jelenkori problémák – a népesség elöregedése, növekvő munkanélküliség – vizsgálata alapján arra keresi a választ, hogy alakult át a békés együttélés egyre erőteljesebb szembenállássá.

Hasonló kérdéseket jár körbe Kovai Cecília egy Heves megyei településen végzett kutatásában (Azok a „boldog békeidők”. A „magyarság” mint ideál, a cigányság mint analógia. 41-55.o.), szembe állítva a település ezredforduló környéki – „boldog békeidőkbeli” – és jelenlegi társadalmi képét. A tanulmány bemutatja azt a változási folyamatot, amely az egykori, szabályozott keretek között mozgó, hierarchikus viszonyrendszert megbontotta. Ebben az állandósult rendben a „magyar” olyan értékkel bír igazodási pont volt, amihez mindenkinek alkalmazkodni kellett. Ezzel szemben a „cigány” alárendeltként jelent meg, a roma identitás megélése a privát szférára, rokoni életre korlátozódott. Az utóbbi tíz évben ez a viszonyrendszer felborult, a „cigányság” egyre többször a „magyarságtól” elkülönülő, önálló valóságként és a gondok egyedüli okozójaként jelenik meg a falu életében. A szerző a változási folyamatot három problematika, az iskola, a lakóhely térbelisége és a munka mentén vizsgálja.

Máté Mihályhoz hasonlóan Lator Anna is egy kevésbé ismert csoporttal, a magyarországi szintók kultúrájával foglalkozik („Akik szívből és rendesen csinálják”, 179-187.o.). A tanulmány elején általános ismertetőt kapunk a hazai szintókról, majd megismerjük a hintás szakma változásait, a XX. század elejére tehető fellendüléstől és technikai fejlődéstől kezdve a napjainkban tapasztalható, lassú elsorvadásig. A tanulmány további részében a szerző egy konkrét család példáján keresztül mutatja be a hintások életét. Fontos az identitás kérdésköre, melyet itt elsősorban nem az etnikai hovatartozás, hanem a hintás szakma alapoz meg. A munka az élet szinte minden területére kihat, egyszerre jelent szabadságot és kötöttséget: a hintások az év nagy részében úton vannak, az utat azonban a búcsúnaptárhoz alkalmazkodva jelölik ki. A tanulmány jelentőségét növeli, hogy a mutatványos szakma visszaszorulóban van, a szerző éles szemmel találta meg a szakirodalomban való megörökítése még élő lehetőségét.

Ugyancsak egy családdal foglalkozik Pasqualetti Ilona, aki kutatásában a szegénység magatartásformáinak megismerését tűzte ki célul (Szalmaszálak. Ötven év a Balogh család történetéből. 275-298.o.). Kutatása Oscar Lewis „szegénység kultúrája” elméletének tükrében mutatja be a nyolc gyermekes család történetét a családfő gyermekkorától kezdve a 2010-es évek elejéig. A tanulmány három éves kutatás eredménye, melyben a szerző a család életvitelét vizsgálta: milyen gazdasági stratégia vezetett társadalmi lecsúszásukhoz, és mindez mennyire hozható összefüggésbe térbeli mobilitásukkal? Bár a cél elsősorban a szegénység kultúrájának, magatartásformáinak bemutatása, fontos a társadalmi kontextusba helyezés, aktualizálás, jelen esetben a rendszerváltás utáni magyar társadalom kapcsolódó problémáinak említése. Módszertanilag érdekes, hogy a szerző az elkészült interjúkat egységes narratívumként, egyfajta „családi élettörténetként” jeleníti meg. Nem ragaszkodik a kronológiához, inkább a szereplők attitűdjének, az események lelki oldalának bemutatása a cél, a szubjektivitásnak engedett tér pedig közelebb hozza a család motivációit az olvasó számára.

Ludescher Gabriella egy nyírségi település roma és nem roma lakosságának viszonyát mutatja be (Betekintés egy nyírségi cigány közösség életébe, 301-311.o.). A saját maga által „felderítőnek” ítélt kutatás sokszínű módszertani eszközkészletre épül, így tökéletes kiindulópontja lehet egy későbbi, nagyobb volumenű kutatásnak. A tanulmányban taglalt főbb aspektusok – amelyekből mind ízelítőt kap az érdeklődő – a roma közösség helyi társadalomban elfoglalt helye, a csoporton belüli rétegződés vagyoni és szociális metszete, a munkaerőpiacon elfoglalt hely, a pszichoszociális környezet, a megélhetési stratégiák valamint a vallási élet hatásai.

Lukács György a dombosfalvai roma közösség múltbeli és jelenleg jellemző munkaerőpiaci helyzetével foglalkozik („Mert enélkül itt elhitték volna, hogy nincs semmi”. Munkaerőpiaci programok Dombosfalván. 129-155.o.). A szerző a helyi romák szemszögéből vizsgálja az eseményeket, a 80-as évektől kezdve, kronologikusan haladva. Izgalmas a helyi roma közösség belülről fakadó aktivitásának, önszerveződésének leírása, mely a helyi, vagy akár távolabbi vállalkozások keretében sokáig képes volt a szükséges munkahelyek megteremtésére. Kevésbé pozitív, de annál tanulságosabb annak részletezése, hogy milyen bürokratikus buktatók állhatnak egy sikeresnek indult munkaprogram útjában. A szerző személyes ismeretségein és tapasztalatain keresztül mutatja be, hogyan zajlanak le az elméletben jól működő programok a valóságban, hogyan illeszkednek az egyéni életutakba, hogyan épülhet egyik program a másikra, és mik azok a pontok, ahol a rendszer képtelen alkalmazkodni a helyi igényekhez.

Több hónapos antropológiai terepmunka eredménye Bakó Boglárka tanulmánya („Hogyha egyszer pénzed van, van mindened, ha nincs pénzed, semmid sincs” Segélyosztás egy kalderas közösségben. 81-98.o.), amely egy háromnemzetiségű romániai település kalderas cigánycsoportjával foglalkozik. A vizsgálat középpontjában a segélyosztás napjának elemzése áll, emellett azonban a falu magyar, román és cigány csoportjainak hierarchikus viszonyairól is pontos képet kapunk. Izgalmas a térhasználat bemutatása és annak reprezentációja, hogy ugyanazon tér különböző funkciókkal való ellátása hűen tükrözi az egyes csoportok egymáshoz való viszonyát. A hierarchiának megfelelően a falu egyes részei is erőteljesen elkülönülnek egymástól: a központi-, az átmeneti- és a marginális tereken eltérő viselkedési szabályok érvényesek. Mindez markánsan jelenik meg a központi elhelyezkedésű park esetében. Ez az év nagy részében a „hatalom” helye, havonta egyetlen napra azonban a segélyosztás helyszínévé, és erre az időre marginális „cigány területté” válik, megbontva a társadalmi viszonyokat tükröző általános térhasználatot. Fontos a szerző felismerése: ez a nap szelepként működik, hiszen az erőteljes hierarchia éppen azáltal válik láthatóvá, hogy rövid időre megszűnik.

Órszigethy Erzsébet irodalmi stílusú tanulmányában (Kum jésty, Bogdánmindszent? Iskolapéldák egy észak-ormánysági körjegyzőségből. 313-338.o.) az észak-ormánysági Bogdánmindszentről olvashatunk. A kezdetben oktatásra fókuszáló kutatás időközben kibővült, átfogó képet nyújtva a faluról, elsősorban az itt élő romákról. Rögtön a tanulmány elején a vegyes házasságból származók példáján keresztül merül fel a „romaság” definiálásának nehézsége. Ezt követően a szerző a szélesebb környezet (6 falu) történelmét, demográfiai változásait, majd a bogdánmindszenti romák történetét mutatja be, egészen a közelmúltig. Az írás érdekessége, hogy hangsúlyos szerepet kapnak a falu közéleti roma szereplői: politikusok, vezetők, pedagógusok, akik olyan perspektívából mesélnek roma identitásukról, amely perspektíva legtöbbször hiányzik a mélyszegény romakép mellől. A tanulmány második fele a település és a térség iskolapolitikájával foglalkozik, bemutatva az ország egyéb területein is jellemző problémákkal (pl. csökkenő gyerekszám, a pályázási gyakorlat nehézségeivel) való megküzdést, illetve az intézményvezetés körüli érdekkonfliktusokat, végül a szülők, vagyis a felnőtt társadalom munkaerő-piaci helyzetét.

Feischmidt Margit és Szombati Kristóf közös tanulmányában (Ahol a kölcsönös félelem igazgat. Etnográfiai esszé. 377-386.o.) Gyöngyöspata nagy sajtóvilágosságot kapott, 2011-es „megszállásával” foglalkozik. Az előzmények és motivációk megértése alapos kutatást és elfogulatlan nézőpontot kívánt a kutatóktól, utóbbi a tanulmányban is kulcsfontosságú. A kutatás során mélyinterjúk készültek a helyi vezetőség tagjaival és a falu lakosaival, emellett a sajtóban megjelent tudósítások, állásfoglalások is az elemzés tárgyát képezték. A tanulmány feltárja az egyes csoportok közt feszülő érdekkonfliktusokat: szó esik a szegregáció különböző formáiról, az előítéletek fenntartását lehetővé tevő intézményekről, a helyi magyarok sérelmi diskurzusról, valamint a romákra vonatkozó az általánosítás kártékony hatásáról. Az írás végére kirajzolódik az a kényes egyensúly, amely az egyes csoportok közti békés viszont fenntartja, s amely láthatólag olyan törékeny, hogy akár egy kisebb esemény is képes az egyensúlyért felelős normák felfüggesztésére.

Szentesi Balázs egy kelet-magyarországi faluban létrejött, hátrányos helyzetű gyerekeknek szóló oktatóprogrammal foglalkozik (Konfliktusok és alkuk. Cigánygyerekek és magyar nevelők interkulturális diskurzusa egy oktatóprogram foglalkozásain. 231-246.o.), egy 5 évvel ezelőtti képet ismertetve. Az írás első részében bemutatja a program létrejöttének körülményeit, majd rávilágít arra a probléma-együttesre, amely miatt a kezdeményezés nem kellően hatékony az integráció területén, sőt, a szerző szerint még inkább konzerválja a cigány-magyar elkülönülést. A konfliktusok fő forrását egymás folyamatos félreértésében látja, amelyet a cigányság és magyarság közötti szociokulturális különbségek gerjesztenek a falu mindennapi életében. Itt is tanulságos az elméletben jól működő rendszer gyakorlati megvalósulásának vizsgálata, az előre nem érzékelt hibalehetőségek feltárása. Az elemzés szerint a probléma a következő: hiába törekszenek az oktatóprogram szervezői a két csoport közti kapcsolatteremtés ösztönzésére, mert az így létrejött interkulturális diskurzusban a cigány gyerekekkel szemben a domináns többségi társadalmat képviselik, és ezáltal a másik félben tovább erősítik az alárendeltség érzését. A szerző konstruktív összegzésében felveti, hogy a fennálló helyzetre megoldást jelentene a kulturális megközelítés alkalmazása, vagyis annak elismerése, hogy a gyerekek viselkedése nem feltétlenül rossz vagy helytelen, inkább a kulturális eltérések következménye.

A kötetben olvasható további tanulmányok kategorizálása erőltetettnek tűnik, ezeket jobb önmagukban értékelni. Közülük a legtöbb olyan munkafolyamatot ír le, mely nem feltétlenül a kutatást, hanem valami egyéb eredmény megvalósítását – iskolaalapítást, közösségépítést, konfliktuskezelést, a mélyszegénységben élők életkörülményeinek javítását – tűzte ki célul. Jellemző rájuk a szubjektív hangvétel, mely azonban a téma jellegénél fogva általában a hiteles leírás, és a könnyebb érthetőség eszköze.

Izgalmas projektet, a Romani Platni lakáséletterem létrejöttét és működését írja le Szivák Fruzsina tanulmánya (A Romani Platni projekt. Gasztronómia a Dzsumbujban. 207-228.o.). Írása elején a szerző a programban résztvevők (és hozzájuk hasonló életkörülmények között élők) környezetét, társadalmi helyzetét, mindennapjait mutatja be, elsősorban a nők helyzetére koncentrálván. A szerző belső nézőpontja (mely több éves közös munka, és személyes ismeretség eredménye) és reflektáltan szubjektív érzékelése mind a szakértő, mind a laikus számára közelebb hozza a leírt jelenségeket. A lakáséletterem célja elsősorban a roma kultúra megismertetése, közelítése a többségi társadalom tagjaihoz. Mindezt nem csak a roma asszonyok által, saját receptjeik szerint elkészített ételek szolgálják, hanem a beszélgetésre, kérdésésre, nem utolsósorban pedig a közös mulatásra való alkalomteremtés.

Feldmár Nóra egy izgalmas és sikeres kísérletről, az általa levezetett toldi bio-brikett programról számol be (Fenntartható megoldásokkal a szegregáció ellen. 119-127.o.). Írása különösen inspiráló, hiszen a programban résztvevők hatalmas teljesítménye (beleértve a szerzőét is) arra is bizonyíték, hogy vannak olyan innovatív megoldások, melyek valóban működnek, és képesek megingatni a kilátástalanságot. Programja a mélyszegénységben élők olcsóbb (és legális úton hozzáférhető) fűtési lehetőségének kifejlesztésére, és a toldi romák körében való megvalósítására irányult. Írásában külön érték, hogy nem csak az ipari ökológia (néprajzos közönség számára bizonyára új) szemléletét mutatja be, de a közösség hozzáállását, a program egyes fázisaihoz köthető reakcióit is részletesen megosztja az olvasóval.

Márta nővérnek az arlói misszióról szóló, személyes hangvételű írása (Feljegyzések és meditációk az arlói misszióról, avagy az „igazi boldogság” ma. 341-362.o.) már pusztán abból a tényből kifolyólag is fontos, hogy általa a Katolikus Egyház ilyen irányú tevékenységéről kapunk hírt, mely ismét új megközelítés a kötetben. Az írás tulajdonképpen a *settlement* típusú szociális munka örömeiről és kudarcairól ad számot. Őszinteségével megteremti az azonosulás lehetőségét, a naplószerű leírással könnyen azonosul az olvasó, átérezve az olykor egyszerűnek tűnő kérdések nehézségeit, például a változások helyes irányának meghatározását, vagy a másik személyének, kultúrájának elfogadását. Nem kevésbé izgalmas az arlói fiatalok körében végzett közösségépítő tevékenység leírása, mely a vallás és a jól működő közösséghez tartozás hatalmas erejéről ad számot.

Fleck Gábor és Orsós János közös tanulmányában (Játék a terekkel. A sajkócai végtelenített játszmaokról. 365-374.o.) a sajkócai Dr. Ámbédkar iskola illetve a Dzsaj Bhim közösség létrejöttének és működésének körülményeit, a környezet (sajnos olykor negatív) attitűdjének hatásait mutatják be. Az olvasó bepillantást nyer a – szélesebb értelemben vett – „helyi” társadalmi viszonyok megváltoztatásáért küzdők munkájába, amelyen ha érződik is a kiábrándultság, elszántsága továbbra is példa értékű. Márta nővér munkájához hasonlóan itt fontos az állandóság, a közösséggel való együtt élés, mely segít a valódi problémák feltárásában. A tanulmány komoly, de szakmailag alátámasztott rendszerkritikát fogalmaz meg, mely konstruktív változás kiindulópontja is lehetne.

Módszertani érdekesség Pálos Dóra tanulmánya (Ráközelítés. Roma etnikai identitás és a stigmával való megküzdés, két életút tapasztalatain keresztül. 249-263.o.), aki az etnikai identitás problematikáját a pszichológia és az antropológia eszközkészleteinek ötvözésével vizsgálja. Az elméleti keretet Jean S. Phinney fejlődépszichológus modellje adja, ami az etnikai identitást az egyén gondolatai, érzelmei és cselekedetei szempontjából vizsgálja. A szerző a többségi attitűd egyéni identitásalkotásra gyakorolt hatását két személyes életútinterjún keresztül tárja az olvasó elé. A tanulmány két kisebb esettanulmányra bontható. Egy férfi és egy nő identitásának, ellentmondásos önképének megismerésén keresztül értjük meg az egyének pozitív identitásra való törekvése és a negatív elemekkel átitatott cigánykategóriával való azonosulás közötti ellentét feloldhatatlanságát.

Két életúttal foglalkozik Durst Judit tanulmánya is („Az a biztos, ami a zsebbe van” Feljegyzések a borsodi roma kereskedői szellemről. 189-205.o.), ezúttal azonban két archetipikus alak, az uzorás és a vasazó cigány identitásába nyerünk betekintést. Mindkét alakot jól ismertnek véljük (a romákról szóló hétköznapi diskurzusokban mindkettő gyakran szerepel), identitásukról, munkájukról azonban keveset tudunk. A szerző első számú megfigyelése épp az utóbbihoz kapcsolódik: annak ellenére, hogy pénzkereső tevékenységük a formális gazdaságban nem elismert, számukra – mint bevételi forrás és mint rendszeres, időigényes elfoglaltság – munkaként definiálható. Közös a „dolgozó” öntudat, az autonóm munkavégzés nagyra értékelése, az „okosságok” keresése, különbség azonban az illegálitás kockázatának vállalása, mely csak a kamatosra jellemző. A

tanulmány fontos adalék az informális gazdaság kevésbé látható mechanizmusainak megismeréséhez, valamint a közéleti diskurzusokban gyakori, dologtalanságról szóló vád elleni érveléshez.

Kőszegi Edit írása (Cigányképem fejlődéstörténete. 435-460.o.) ugyancsak őszinteségével hagy mély nyomot az olvasóban. A szerző saját cigányságról alkotott képének alakulását osztja meg velünk, személyes emlékeinek felelevenítésével, a gyerekkortól a szakmai tapasztalatokon keresztül a spontán vonat utakig. Mindeközben pedig olyan kérdéseket fogalmaz meg (és mer leírni), melyek a legtöbbször megfogalmazódnak, de túl provokatívnak tűnnek. Ha indirekt módon ugyan, de épp ennek leküzdésére, a kimondhatatlanság megtörésére kap bátorítást az olvasó. Pozitív sztereotipizálás, a szegénység romantizálása, a csoportközi konfliktusokba kívülről érkező helyes viselkedése mind-mind olyan aspektusok, melyek továbbgondolásra inspirálnak.

Színfoltot jelent Ambrus Judit összefoglalója az elmúlt néhány évben bemutatott, roma tematikát érintő művészeti, különösen irodalmi és színházi alkotásokról (Tatárszentgyörgy után. Művészeti kísérletek az együttélésért. 425-432.o.). Úgy tűnik, a romagyilkosságok tragédiája erőteljes figyelemfelhívás volt a művészek számára az együttélés problematikájának feldolgozására. Mindez azért hasznos, mert irodalmi felolvasó estek, versek és prózák, a filmek, drámapedagógiai és színművészeti alkotások jobbra az érzelmekre hatnak, mely fontos összetevője a tudatformálásnak, s mellyel a tudomány általában nem törekszik kapcsolatot építeni. Fontos és példamutató, hogy egy tudományos folyóirat az általa tárgyalt témának akár tőle egészen távoli (pl. kortárs művészeti) megközelítéseit is beemeli saját diskurzusaiba. Ahogy példamutató az, a kötet egészét átható üzenet is, hogy a cigány-magyar együttélésről csak így, ilyen sok oldalról nézve érdemes beszélni. Ismerni kell a jó és rossz gyakorlatokat, jelentéseket az ország különböző pontjairól, egymás eredményeit, sikereit, kudarcait. És építkezni kell, egymással, egymásra, apránként.

Média-csata-tér

Fejezetek a magyar média és a hatalom utóbbi 25 évének történetéből

Gyuricza Péter (2012) Média – csata – tér:

Fejezetek a magyar média és a hatalom utóbbi 25 évének történetéből.

Budapest: Pont Jó Nekem Kft.

Gyuricza Péter (1959-) újságíró, a Kodolányi János Főiskola oktatója nem kevesebbre vállalkozik, mint hogy könyvében bemutassa a magyar média és a hatalom történetének utolsó 25 évét. Ez a törekvés már csak azért is figyelemre méltó, mert a politika és a média fejlődésének, átalakulásának területén is eseménydús időszakról van szó, ugyanakkor számos olyan bennfentes információt nyerhetünk általa, melyekről mindezedig nem volt tudomásunk. A szerző saját rádiós (Magyar Rádió) és szerkesztői (TV2) tapasztalatai segítenek megismernünk a két összekapcsolódó, szövevényes világot. A kötet központi kérdése az, hogy vajon a médiában is bekövetkezett-e valamiféle rendszerváltás, és amennyiben igen, milyen pozitív és negatív hozadéka van ennek az átalakulásnak.

A szerző könyvének kezdetén feleleveníti azt a médiatörténeti jelentőségű botrányt, melynek során Orson Welles a Mercury Rádiószínház közreműködésével mutatta be a *Világok harcának* adaptációját² élő rádiójáték formájában az amerikai CBS rádiócsatornán (1938. október 30, 20.00). A műsor hatalmas pánikot váltott ki az amerikai rádióhallgatók körében. Véleménye szerint ez az esemény mutatta meg először, hogy az elektronikus média erőteljes befolyásoló hatalommal rendelkezik, képes megtéveszteni minket, ugyanakkor ezt a képességét sokan szemérmetlenül ki is használják saját céljaik, vélt és valós érdekeik elérésére. A szerző több más példát is említ, ahol Welles példáját követték a műsorkészítők, például 1944-ben Chilében, vagy 1949-ben Ecuadorban, ahol a kialakuló pánik következményei emberéletet is követeltek. A befolyásolás képességére hozza fel példaként Rooseveltnél rádiós beszélgetéseit, ahol az amerikai népet tájékoztatta döntéseiről, vagy az elnökjelöltek vitáit, melyek képesek voltak jelentős mértékben módosítani a szavazók véleményét. Gyuricza Péter ezért figyelmezteti az olvasót, alapvetőnek tekintve azt a Niklas Luhmann által megfogalmazott gondolatot („a kétely nem hogy lehetséges, hanem egyenesen kívánatos” idézi Gyuricza – 16), mely szerint a kételkedés kell, hogy legyen az a követendő taktika, melynek segítségével megóvhatjuk magunkat a túlzott befolyásolástól, hiszen a média körülvesz bennünket, és a különféle

¹ Doktorandusz, PTE-BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola – Modernitás PhD

² A rádiójáték marslakók támadásáról szól, melyet olyan dramaturgiai megoldásokkal készítettek el, hogy élő tudósítás benyomását keltette (melynek helyszíne New Jersey állam). Gyuricza Péter említi az akkori felmérések eredményeit is, melyek szerint az adás 12 millió hallgatója közül 1 millió valóban elhitte, hogy a rádióban hallott hír igaz: ennek eredményeként menekülésszerűen igyekezett elhagyni a tudósításban említett területeket (9). Bár adás közben többször is bementek, hogy a hallgatók rádiójátékot hallanak, a beszámoló elemi erejét mégsem tudták felülrni.

médiumok mind a saját szemüvegükön keresztül láttatják az eseményeket. A kételkedés a könyv egészének ismeretében megszívlelendő tanács, hiszen a média és a hatalom olyannyira összefonódik, hogy még ezzel a hozzáállással is kétséges, hogy képesek lehetünk objektíven és pártatlanul szemlélni a világ és Magyarország eseményeit. Ugyanakkor a kételkedés veszélyt is rejt magában: elérkezik az a pont, ahol már olyan sok kételyt kellene megfogalmaznunk, hogy az veszélybe sodorná a kommunikáció sikerességét is.

A kötet a politikai és a médiában bekövetkező változásokat egészen az 1980-as évek kezdetétől mutatja be. A kommunista korszak médiájának legfontosabb alakító tényezőjeként a tabut nevezi meg, hiszen pontosan meg volt határozva, milyen eseményekről számolhat be a média, és mi az, amiről nem szabad szót ejteni. Ha valaki vétett a szabály ellen, akkor ellehetetlenítették, elhallgatatták, a lapokat pedig bezúzták. Azonban ez a rendszer kezdett működésképtelenné válni, változásokra volt szükség. A szerző úgy véli, a médiának nagyon fontos szerepe volt a rendszerváltás éveiben, mivel segített a közönségnek, a szavazóknak abban, hogy megismerkedjenek a politikai szféra új szereplőivel és a korábban tabunak számító témákkal. Alapvető jelentőséggel bírt a társadalmi, politikai folyamatok alakításában hiszen „[a] felmérések azt mutatták, hogy a sajtót, a médiát a legmagasabb presztízsű intézményként tartották számon” (77).

A rendszerváltást követően aztán beköszöntött a médiaháború időszaka, mely minden bizonnyal a kötet címének ihletője is. A médiaháború fogalmának tisztázása nem egyszerű feladat, mivel számos definícióval rendelkezik; ezek áttekintése nyomán a szerző úgy véli, hogy a jelenséget leginkább szimbolikus kifejezésként alkalmazhatjuk, mely „politikai egymásnak feszülést” (78) jelent, más értelmezésben pedig metaforaként értendő. A szerző csatlakozik ahhoz a nézethez, mely szerint ebben az időszakban a politikai szerveződések a sajtó irányításáért, birtoklásáért folytattak kíméletlen küzdelmet, mely konzervatív és liberális eszméket szembeállító kultúrharc is volt egyben. A szerző szerint a médiaháború valójában 1990 és 1995 között dúlt teljes mivoltában (mivel ekkor még nem volt médiatörvény), de a harc két szakaszra osztható, ahol az első periódust inkább az ideológiai-politikai-szakmai szempontoknak való megfelelés, míg a másodikat a pénz és tőke dominanciája jellemezte. Míg a rendszerváltás előtt egy párt tartotta irányítása alatt a média egészét, addig a '90-es évek közepére a politikai paletta minden képviselője a média saját célokra való felhasználására törekedett. Állandósult az a gyakorlat, hogy a médiában dolgozó vezetőket – és gyakran az alkalmazottakat is – az aktuális politikai vezetés igényeinek megfelelően cserélték, aminek következményét Gyuricza Péter abban látja, hogy a közszolgálati média korábbi magas presztízsű intézménye jelentősen leértékelődött a közönség szemében. Véleménye szerint a médiaháborúnak nincsen és nem is lehet vége mindaddig, míg a politika beleavatkozik a műsorgyártás folyamataiba, és a médiát érintő szakmai kérdésekbe. Úgy gondolja, hogy ennek a harcnak nincsenek győztesei, csakis vesztesei, akik nem mások, mint a közönség tagjai és „végső soron a magyar demokrácia” (91). A szerző sajnálatosnak tartja azt a folyamatot is, melynek során az újságírók nagy része is szakított a pártatlansággal és a szakma követelményeinek való megfeleléssel, és politikai meggyőződése szerint állt be egy-egy párt „szolgálatába”.

A könyv részletesen beszámol a Magyar Televízió életében zajló változásokról, ugyanakkor a rádióadók történetét is nyomon követi. Mindezek mellett beszámol az egyéb médiumok, a telefon és az internet fejlődéséről, elterjedéséről is Magyarországon, különös tekintettel azok politikai kampányban való felhasználására. Áttekinti a politikai karriert folytatók személyi változásainak jellegzetességeit is, hiszen a rendszerváltást követően prominens személyiségek, írók, színészek lettek képviselők, akik aztán fokozatosan átadták helyüket a hivatásos politikusoknak. Ezek az emberek idővel megtanulták használni a médiát, különös tekintettel a bulvárra. A szerző példaként említi Medgyessy Pétert, mint az első miniszterelnököt, akit

fürdőnadrágban láhattunk (296), illetve többek között felvillantja Orbán Viktor képét is, amint egy benzinkúton borotválkozik (297). Napjaink politikusi versengenek azért, hogy ellenfeleik által addig még nem alkalmazott kommunikációs csatornákat, eszközöket aknázzanak ki (például Gyurcsány Ferenc volt az első, aki a blogot saját imázsa és pártja népszerűségének növelésére használta, de Orbán Viktor előzött meg mindenki mást a Facebook alkalmazásával). Ugyanakkor a szerző azt is kifejti, hogy miközben a politikusok egyre professzionálisabb módon használták a médiát, az újságírók új nemzedéke is felnövekedett, akik a leleplező újságírást, a politikai botrányok kirobbantását is mesterfokon űzték. Ezzel együtt azonban az egyes pártokhoz hűséges újságírók is új módszerekkel bővítették eszköztárukat, akik saját pártjukkal szemben elnézően fogalmaztak, a többiekkel kapcsolatban viszont nem riadtak vissza az erőszakos kirohanásoktól sem.

A *Média – csata – tér* aprólékos gondossággal festi elénk azokat a társadalmi, politikai változásokat Magyarországon, melyek sorában jelentős szerepet kapott a média átalakulása és a különböző időszakokban betöltött szerepe. Olvasása közben nyilvánvalóvá válik, hogy a szerző hosszas kutatómunka eredményeként készítette el könyvét. A mű egyik nagy érdeme, hogy a bibliográfia mellett filmes hivatkozás gyűjteményt tartalmaz, ahol megtekinthetők azok a filmanyagok, amikre a szerző szövegében hivatkozik. Ezek a linkek érdekes színtel adnak olvasás közben, így ez az eredeti ötlet képes jelentősen feldobni az esetenként száraz tények felsorolását. A kötet egyik gyengéjét abban látom, hogy az egyes médiumok történetének felidézése közben sokszor hosszasan olvashatjuk azoknak a névsorát, akik a szerkesztői vagy egyéb pozíciókban egymást váltották. Természetesen érthető, hogy a pontos ismertetéshez ezek közlése elengedhetetlen, ugyanakkor jelentősen csökkenti a könyv élvezeti értékét. A mű történeti áttekintése sem kronologikus, néhol megszakad, visszaugrik az időben, majd újra folytatódik, ami esetenként zavaró lehet.

A kötet végső soron igenlő választ ad arra a kérdésre, hogy volt-e a médiában rendszerváltás. Abban a tekintetben mindenképpen volt, hogy míg a médiát kezdetben egy párt tartotta irányítása alatt, ma már mindegyik erre törekszik. A média eszköztára, technikai háttere, finanszírozása is gyökeresen átalakult a rendszerváltást követő évtizedekben, és a tájékoztatás is egyre sokszínűbbé vált. Ugyanakkor a könyv érvelése alapján kijelenthető, hogy a szerző mindezek ellenére inkább a folyamat veszteségeire fókuszál, hiszen véleménye szerint a tényszerű tájékoztatás helyett a közönség befolyásolása, a hatalom érdekeinek való megfelelés az irányadó – így a közönség tagjain túl a magyar demokrácia sínyli meg leginkább ezt a folyamatot. A könyv végkicsengése tehát egyáltalán nem derűlátó, hiszen a leírtakból kitűnik, hogy ugyanazokat a köröket járja be a média és a politika kettőse már hosszú évek óta. Nehéz feladat kitörni ebből az ördögi körből, ha egyáltalán lehetséges...

A könyv ajánlható mindazoknak, akik szeretnék többet megtudni a magyarországi média történetének utolsó 25 évéről. Nem kizárt, hogy még azok is találhatnak benne számukra ismeretlen részleteket, akik maguk is résztvevői voltak az említett korszaknak. A kötet rengeteg információt és tényanyagot szolgáltat az olvasónak, de mindez nem meglepő, hiszen a régi mondás szellemében („ismerd meg ellenséged”) éppen erre van szükség. Az egymással szemben álló politika és média pedig igazán sokoldalú ellenfelek, így a tájékozódás bizonyosan nem árthat.

Boda Zsolt (2013) *Legitimitás, bizalom, együttműködés.*

Kollektív cselekvés a politikában.

Budapest: MTA TK Politikatudományi Intézet – Argumentum.

A szerző az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpontjának osztályvezetője, a Politikatudományi Intézet kutatója. Röviden a könyvről: három fő részre tagolódik, amelyek mindegyike három önálló tanulmányt foglal magában. Ezek egy része már megjelent, s van közöttük két társszerzős – Medve-Bálint Gergő és Jávor Benedek közreműködésével – is.

Az első rész valamelyest élesebben elkülönül a másik kettőtől. Témája a politikai cselekvés sajátságai és a politikai vezetés kérdésköre. Az első tanulmány a kollektív cselekvés lehetőségét vizsgálja. A közismert olsoni problémára a Nobel-díjas Elinor Ostrom számos empirikus, de elméletileg földolgozott választ adott, ezek Boda szerint vagy olyan cselekvési motivációkat vesznek figyelembe, amelyeket a racionális döntések elmélete nem; vagy olyan személyközi kapcsolatokat igyekeznek operacionálni és a magyarázó változók közé illeszteni, mint a bizalom. A bizalom megértése kulcsfontosságú feladat a társadalomtudományok számára; ma már közismerten jelentős szakirodalma van.

A második fejezet a 'homo politicus' lehetőségét keresi. A szerző föltevése szerint a racionális és a normakövető ember (a közgazdasági és a szociológiai nézőpont ideáltípusa) mellett legalábbis hipotetikus értelme van megfontolni, hogy létezik-e 'politikus ember,' azaz elkülöníthető-e egy olyan átfogó cselekvési motiváció, amely a fenti modellek egyikéből sem vezethető le. A tanulmány fontos erénye, hogy a hipotézis eldöntéséhez nagyszámú empirikus anyagot idéz. Következtetése, hogy föllátható a homo politicus ideáltípusa, amely „*olyan arisztoteliánus-kommunikatív elméleti alapra épülhet, amely az embert alapvetően közösségi (...) és kommunikáló lényként határozza meg [és aki] a politikainak érzékelt helyzetekben egyebek mellett a releváns politikai közösség általános érdekét is figyelembe veszi*” (44.). A szerző a továbbiakban a politikatudomány szokásos kutatási területein javasol néhány alkalmazást.

A harmadik fejezet a politikai vezetés és a vezetettek közötti kapcsolatot elemzi, viszonylag röviden, inkább figyelemfelhívó jelleggel, de egyértelműen hozzáillesztve a könyvnek ahhoz a vonalához, amely a bizalmat kitüntetett jelentőségű kapcsolatnak látja a politikai közösség identitása és cselekvőképessége szempontjából.

A második és a harmadik rész fejezetei részben empirikus kutatásokon alapulnak, és a bizalom-legitimáció összefüggéseit igyekeznek föltárni. Az elméleti források sokrétűek, s bár a szerző mélyebben is ütköztethetné őket, számára elsősorban a metszéspontok a fontosak, elsősorban az, hogy a bizalom minősége és valamilyen módon értelmezett mennyisége a politikai rendszer egészének a legitimációja és a kormányzási képesség szempontjából egyaránt fontos. Ez utóbbi kiváltképpen szembeötlő akkor, ha napirendre kerül valamilyen strukturális reform, a hosszú távú gondolkodás, vagy egyszerűen csak a gyökeres irányváltás szüksége. További sokszor ismételt megállapítása, hogy a kormányzásnak, kiváltképpen a helyi kormányzásnak, a közszolgáltatás megszervezésének kérdéseiben nem az általános elvekre és modellekre, hanem az Ostrom által is bemutatott helyi képességekre és innovációkra érdemes támaszkodni. Ezek révén a már említett és vélelmezett sajátos politikai cselekvési motivációk is mozgósíthatóbbak, s vélhetően ez a legbiztosabb útja a közbizalom növelésének is.

Az utolsó fejezetek a hazai viszonyokra próbálják meg alkalmazni a fenti szempontokat és érveket. Az, hogy a magyar közigazgatás, államigazgatás eljárási korrektsége és döntéseinek minősége a közvélekedés szerint elég sok kívánnivalót hagy maga után, aligha meglepő eredmény. Az, hogy a magyar politikának szinte a természetéhez tartozik a gazdasági/jóléti output-orientáció, szintén nem reveláció, ugyanakkor a szerző ezt túlértékelt megállapításnak tartja. Igaz, következtetése elsősorban a 2011 második felében kezdődő és észlelhető választói kiábrándulásra épül, amit a 2013 második felében tapasztaltak már nem föltétlenül támasztanak alá. A mélyebb kutatások minden bizonnyal árnyalják ezt a képet is, azaz a választók többségének politikai preferenciáit nem kizárólag a közvetlen anyagi haszon befolyásolja, s ennyiben a szerzőnek alighanem igaza van; az érdekes kérdés mindig az, hogy a miféle politikai keverék (az anyagi érdeken túlmenő összetevőkkel mint identitás, sérelmek, érzelmek, stb.) vezet az adott választási helyzetben győzelemre.

Az utolsó két fejezet részben saját, inkább hipotézisek föllállítására, kutatások megalapozására alkalmas interjúkon, részben statisztikai másodelemzések alapján vizsgálja a társadalmi bizalom állapotát nemzetközi összehasonlításban, valamint a társadalmi részvétel jelentőségét a magyar közigazgatásban. Az előbbi igazán új eredményeket nem jelent a már ismertekhez képest, a traumatizáltabb történelmű országokban a bizalom formái a különböző viszonyokban volatilisabbak, mint másutt. A bizalomra, ahogy mondani szokták, igény volna, mikroszinten éppúgy, mint a politikai rendszer egészében, de a kapcsolat mindig kettőn áll, s éppen az a rejtély, hogy bizalomhiányos állapotból miként lehet továbblépni. A társadalmi részvételt illetően – legalábbis Magyarországon – a szerzők azt találták, hogy sem a túlzott bizalom (az intézményekben, államban), sem annak teljes hiánya nem kedvez a részvételnek (ami a bizalom abszolút értékét megkérdőjelezheti, ha a részvétel is érték); továbbá hogy az igazgatási oldalon is gyakran hiányzik a bizalom, azaz a civil szervezetekkel kapcsolatban nem mindig a legkedvezőbb előfeltevésekkel élnek. Azaz a bizalom itt is kettőn áll; s önmagában a „részvétel” és a bizalom nem mindig és nem minden tekintetben támogatja kölcsönösen egymást. Ez persze egyáltalán nem meglepő, hiszen a közügyekben való részvétel általában, s bizonyos ügyek eldöntésében való részvétel konkrétan föltételezi, hogy nélkülünk a dolgok nem működnek megfelelően, azaz valamiféle bizalmatlansággal viszonyulunk hozzájuk. Ugyanakkor magának a cselekvésnek az elkezdése az eredményesség lehetőségébe vetett bizalom nélkül reménytelen. Bizalom és részvétel tehát részben egymást támogató, részben egymással szembenálló értékek.

A könyv legnagyobb értékeinek az egységes látásmódot, a világos elméleti pozicionálást, a széles spektrumú elméleti háttéranyagot és az empirikus-praktikus hangsúlyokat tartom; kifogásolhatónak – szintén általánosságban – az elméleti anyag

mélyebb vizsgálatának elmaradását és a szerkesztésből is adódó időnkénti ismétléseket. Konkrétabb ellenvetéseim közül pedig hármát szeretnék néhány sorban kifejteni.

Az első a bizalom fogalmát illeti. A szöveg több helyen is az ún. racionalista megközelítést látszik elfogadni, amely szerint bízni annyit tesz, mint számunkra kedvező viselkedésre, eredményekre számítani (78, 80, 135.). Mivel ezek az utalások az intézményekbe vetett bizalomra vonatkoznak, első megközelítésként különösebben nem is kifogásolhatók, hiszen az intézményeket valóban valamiféle mechanizmusoknak, automatizmusoknak szoktuk tekinteni, amelyekkel kapcsolatban ésszerű kalkulációkat tudunk végezni, és pedig korábbi viselkedésük, eredményességük megfigyelése alapján. Csakhogy a bizalom elsősorban mégis interperszonális viszony, amit a szerző persze észrevesz, de nem reflektál rá kellőképpen. Márpedig itt a bizalom azt is jelenti, hogy bizonyos tények, ésszerű következtetések *ellenére* gondolom úgy, hogy a másik valamilyen számomra kedvező vagy elfogadható módon fog viselkedni. Bízni ilyenkor annyit tesz, mint az ésszerűséggel szembenemenni. Természetesen nem „irracionális” módon: itt a szembemenés indoka valamilyen mélyebb ismeret, azonosulás, meggyőződés, hit, kötődés; olyan kötelékek és tényezők, amelyek személyközi kapcsolatokban jól ismertek, de amelyek első látásra érthetetlennek tűnének intézmények irányába. Mégsem nélkülözhetők, hiszen ezzel legalábbis hipotetikus szinten magyarázhatók azok az ellentmondások, hogy miért vagyunk egyszerre bizalmatlanok mondjuk az állammal szemben, s ugyanakkor miért nem viselkedünk ennek megfelelően – azaz mégis miért azonosulunk vele (esetleg más dimenziókban), s jutunk arra a meggyőződésre, hogy végső soron mégsem ellenségünk.

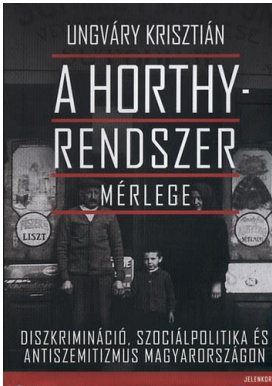
A második észrevételem a homo politicus fogalmára vonatkozik. Voltaképpen két megjegyzésről van szó. Az egyik: a szerző nem is említi, hogy a politika sajátzerűségét számos elmélet tematizálta már, amelyek mindegyikéből levezethető egy-egy homo politicus-definíció. Két triviális példa: a politikai cselekvő a *hatalom* nyelvén beszél, annak logikájával gondolkodik és cselekszik (ezt nevezhetjük machiavelliánus definíciónak); vagy a barát/ellenség megkülönböztetés magyarázza mindazt, amit (mint politikus) tesz és gondol (természetesen Schmitt a forrás). Mindkét definíció *megfelel* annak az elvárásnak, amit a szerző a homo politicus-szal szemben támaszt, hogy ti. koherens és/vagy monisztikus értékmotivációra épüljön. S ebből következik a másik megjegyzésem. Sem a közgazdasági, sem a szociológiai modell vagy emberkép *nem ilyen*. A két modell voltaképpen teljes, dichotóm módszertant határoz meg: az előbbi a belső, az utóbbi a külső indítékokat tartja a végső felelősnek mindazért, amit teszünk, gondolunk, ahogyan viselkedünk. A közgazdasági modell sikeressége egyszerűen abból fakad, hogy minden cselekvést *belső* preferenciákra vezet vissza; a szociológiai modell sikeressége ennek fordítottja: ebben mindent a *külső* tényezőkkel magyarázunk. Sikerességen természetesen csak annyit értek, hogy mindkettő teljes, koherens és igen sok esetben releváns, plauzibilis magyarázatot tud adni az egyéni viselkedésre, cselekvésre, összekötve azokat a társadalmi jelenségekkel. Természetesen egyik modell sem köthető tudományághoz, az elnevezés („közgazdasági” és „szociológiai”) ma már merőben konvencionális. Ebből persze *nem* következik, hogy egy motivációs rendszer elemzésénél, a belső indítékok módszertana keretében ne lehetne különbségeket tenni például egoista-altruista, „családelvű” és „közösségelvű,” materialista és idealista stb. motívumok, motívumcsoportok között; de ahogy az előbbi megjegyzésben megmutattam, a „politikai” indíték szerepére azért több potens jelöltünk is van.

Végül a harmadik észrevételem a hatodik fejezet gondolatgazdag fejtegetéseit érinti. Ezekben a közszolgáltatások szervezési modelljeiről van szó, továbbá arról, hogy az a tény, hogy egy közszolgáltatásba tisztán fogyasztóként vagy – mivel annak szolgáltatásában valamilyen módon részt veszünk – valamilyen kevert identitással kapcsolódunk be, azok minőségét és

hatékonyágát jelentősen befolyásolhatja: a tiszta fogyasztói identitás a szolgáltatás minőségét ronthatja, jóllehet – ahogy a szerző fogalmaz – a piaci logika ennek ellenkezőjét sugallja. Ezt az érvet, amelyet a szerző több példával, valamint már említett „főhősné,” Elinor Ostromnak az eredményeivel is alátámaszt, kétségkívül komolyan kell vennünk, kiváltképpen akkor, amikor valamilyen közszolgáltatás megszervezéséről, működésének javításáról van szó. Mi több, itt még a szerző sem egészen következetesen képviseli saját álláspontját, például a biztonsággal kapcsolatban a piac teljes kudarcáról, az állami szerepvállalás megkerülhetetlenségéről szól, noha éppen ez az a terület, ahol az állami funkciókat sokfelé sikeresen egészíti ki például a polgárőri tevékenység; nem is beszélve arról, hogy a biztonságnak mint társadalmi jószágnak a megteremtésében a magánvállalkozások (őrzés-védelem, pénzügyi, személyes, tárgyi és egyéb biztosítások) is kulcsszerepet játszanak: szó sincs tehát a piac teljes kudarcáról, annál inkább egy folyton változó és finomodó, igen összetett rendszerről, amely mint ilyen képes egy igen bonyolult közjószágot a társadalom számára előállítani. Ezért az egyébként a szerző által is erősen meghaladottnak tekintett piac/állam dichotómiától célszerű konzekvensen megszabadulni (a 100–103. o. ezért végső soron nem koherens a tanulmány egészével). Ugyanakkor az a gondolat, hogy az egyének identitásai, vagy kevésbé sznob módon fogalmazva társadalmi szerepei és az általuk nyújtott teljesítmény minősége között szoros kapcsolat van, távolról sem ingatja meg a racionális és önérdékű (piaci?) döntéshozó tételét, hiszen csupán arról van szó, hogy a tulajdonosi, részvételi identitás vélhetően nagyobb személyes érdekeltséget és szubjektív hasznosságot biztosít az érintettek számára (ezt egészen tisztán piaci szereplők is fölismerték, lásd a lapra szerelt, a fogyasztó által összecsavározható bútorok piaci sikerét: a ‘szerelés’ mint a bútor előállításában való részvétel egészen sajátos, a jelek szerint sokak által igényelt élmény). Ezzel arra kívánom fölhívni a figyelmet, hogy a bizonyos módon elképzelt, azaz *passzív fogyasztó* modellje nem azonos még a piaci logikát követő, de *aktív* részvételt sem kizáró *fogyasztó* modelljével; az aktív fogyasztói modellel pedig valóban kilépünk az elszigetelt egyén világából az együttműködő egyének világába, ahol ennek révén – voltaképpen a legkevésbé sem meglepő módon – korábban számba nem vett társadalmi, sőt, tisztán gazdasági erőforrásokat tárhatunk föl. Nincs tehát drámai törés „piaci” és „nempiaci” logika között, a folytonosság erősebb, mint gondolnánk: de ez a következtetés vélhetően a szerző mondanivalójától sem esne nagyon távol.

Volna még számos kisebb-nagyobb ellenvetésem a szerző egyes állításaival kapcsolatban, de semmiképpen sem kívánom azt a benyomást kelteni, hogy a kötet alapjaiban vitatható volna. Argumentumai érettek és körültekintően megfogalmazottak, korszerű és biztonsággal kezelt szakirodalmat mozgat, s kiváltképpen öröm, hogy az amúgy inkább szegényesnek mondható magyar politikaelméletet gazdagítják.

A „TÜDŐ HANGSZERELÉSE”, TÖMEGES RABLÓGYILKOSSÁG ÉS A TRAPPISTA SAJT-PARADIGMA

Ungváry Krisztián (2012) A Horthy-rendszer mérlege.

Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon.

Pécs – Budapest: Jelenkor – OszK.

„A hazafiság a mai magyarok közt, a legjobb értelmű is, enyhe zsidózással kezdődik; ez az előjáték; alapjában nem áll másból, mint csendes sóhajtozásból és mély légvételből, mintha csak a tüdő hangszerelése lenne. Az is. Folytatódik a kapitalizmus elleni sóhajtozással, ami még ugyanaz a terület, majd átcsap a kifakadásokra Pest ellen, aminek semmi köze az országhoz, tehát a magyarsághoz, ahová az adó ömlik s ahonnan bűdösödik a hal. Így érzik végre a vidékre, a magyarság sorsához, ahol aztán a töprengés, azaz búslakodás nagy fekete semmibe fordul, a beszélgetésnek szomorú legyintések vetnek véget, jelezve, hogy jobb nem is beszélni.

Négy nap alatt három megyében játszottam el ezt a némajátékot vacsora után rokoni körben, ijesztő pontossággal. Minél műveltebb lelkű társaságban ültem, annál gyorsabban érkeztünk odáig, hogy jobb arról nem is beszélni, igyál, öcsém”

(Illyés 1933).

A recenzált mű² által 11 különböző oldalon is megemlített Illyés Gyula esszéjéből, a *Pusztulásból* vett idézet jól illusztrálja a *Mérleg* néhány fontos téziséit. Mindenekelőtt: a két világháború közötti Magyarországon az antiszemitizmus korántsem korlátozódott a szélsőjobbra, hanem gyakorlatilag valamennyi politikai áramlat hívei – illetve a politikailag el nem kötelezettek – között is találkozhatunk „zsidózó” megnyilvánulásokkal. Méghozzá kifejezetten gyakran. Az ún. zsidókérdés³ jó ideje a korszak domináns diskurzusa volt már a *Pusztulás* megjelenése körül is, s még inkább azzá vált a következő évtizedben, egészen 1944 „hideg májusáig”, amikor Márai Sándor a naplójában már egyenesen azt rögzítette, hogy „az emberekkel nincs mit beszélni. Mint ahogy részeggel vagy örültekkel nem lehet vitatkozni: a magyar középosztály megőrült és berúgott a zsidókérdéstől. Az oroszok Körösmezőnél, az angolok és az amerikaiak Pest fölött, s ez a társadalom eszelősen és tajtékozva nem akar, nem tud másról beszélni, csak a zsidókról” (Márai 1998: 156.).

Másrészt: a zsidókérdés szorosan összekapcsolódott az antikapitalizmussal, „ami még ugyanaz a terület”, s amely ugyancsak népszerű diskurzusnak számított a korabeli Európában, bal- és jobboldalon egyaránt. Harmadrészt, figyelemreméltó

¹ MTA TK Szociológiai Intézet

² A továbbiakban: *Mérleg*; a nem jelölt oldalszámok erre a kötetre vonatkoznak.

³ A „zsidókérdés” kifejezést a továbbiakban nem tesszük idézőjelbe: a korszak egy diskurzusának megnevezésére használt leíró kifejezéseként kezeljük. A „zsidó” kifejezés alatt a továbbiakban egyaránt értünk zsidó identitással rendelkező, illetve a korabeli törvények által zsidónak minősített magyar állampolgárokat.

Illyés (korabeli)⁴ attitűdje a „zsidózáshoz”: magától értetődőnek tartja e diskurzus létét, s úgy tűnik, morálisan is csak azt nehezményezi, hogy az „*eltereli a figyelmet a (vidéki) magyarság sorskérdéseiről.*” Pontosabban, mintha némi „féltekenységet” mutatna: miközben a „zsidózás” szinte már reflektálatlanul kibuggyan a résztvevőkből, addig a „sorskérdéseknek” – Illyés diagnózisa szerint – nem volt ilyen kidolgozott „nyelve”.

A *Mérleg* nagy súlyt fektet annak bizonyítására, hogy a két világháború közötti Magyarországon a zsidókérdés diskurzusa „mintává” vált más kisebbségi „kérdések” – így például a „svábkérdés” – megfogalmazására is. Noha a különbségek nyilvánvalóak – maga Ungváry is elismeri, hogy 1944 előtt nem beszélhetünk a németek diszkriminációjáról, bántalmazásáról, az 1945 utáni kitelepítések pedig nem említhetők egy lapon a zsidóság 1944-es deportálásával –, mégis a németek ellen irányuló *megnyilvánulások* is igyekeztek a zsidókérdés-diskurzus kidolgozott és széles körben elfogadott toposzaihoz mint erőforráshoz fordulni.⁵ (S bár nem ez a legfontosabb szempont, több mint érdekes: a két diskurzus hasonlóan „nagyvonalúan” bánt a tényekkel is. Recenzens számára különösen informatív volt például annak kimutatása, hogy a *Pusztulás* a svábság dunántúli „térnyerése” elemzésekor nem csak gyakran csúsztat, hanem több esetben kifejezetten valótlanságokat állít egy-egy konkrét falu „elnémetesedéséről” írva; általánosabban pedig, mind a korabeli regionális,⁶ mind az országos adatok inkább a németiség asszimilációs veszteségéről⁷, mintsem térnyeréséről szólnak (264-265).

Ezen írás sem kerülheti meg az antiszemitizmus kérdését, mely kifejezést Ungváry nem véletlenül emelt könyvének címébe is. A történelmi kontextusba helyezve: az első világháború után Európa-szerte sokakban megingott a jogállamiságba és egyenlőségbe, illetve a piacgazdálkodásba és kapitalizmusba vetett hit;⁸ majd ezek a nézetek és attitűdök újabb megerősítést kaptak, először a válság, majd az 1936 és 1940 között rendkívül sikeresnek tűnő náci politika⁹ által. Az antiliberalis, antikapitalista, etatista nézetek végül az ideológiai skála két végpontja körül álltak össze koherens csomagokká: megszületett/megerősödött e nézetek szélsőjobbaldali (fasiszta-náci) és szélsőbaloldali (kommunista) megfogalmazása; az ilyen nézetek számára gyakorlati mintát, előképet, inspirációt pedig egyrészt az első világháborús német kötött gazdaságirányítás, másrészt a sztálini fordulat utáni szovjet gazdaságpolitika jelentett.¹⁰

⁴ A *Mérleg* szerint Illyés még az első zsidótörvényt (1938) is támogatta „*a magyar kultúra védelmében*”, s csak 1941-től látható, hogy „*szembefordult korábbi álláspontjával*” és „*sorozatban közölte zsidó szerzők műveit a Magyar Csillagban*” (265).

⁵ Recenzens ismeretei szerint az ún. cigánykérdés korabeli diskurzusa sokkal jobb példa lett volna, mint a svábkérdésé. Igaz, a két világháború közötti korszakban a romák nagyságrenddel ritkábban kerültek a figyelem középpontjába, mint manapság, de egyrészt a roma holokauszt, másrészt az utóbbi évtizedek cigányellenes diskurzusa visszamenőleges hatállyal is felhívja ezekre a figyelmet. A különbség lényege abban állhat, hogy a két világháború közötti többségi társadalom a romákban semmilyen formában nem látott konkurenciát, míg a mai cigányellenesség vetélytársnak látja őket az állami újraelosztás forrásaihoz való hozzáférésben.

⁶ „*A dunántúli németek száma 1920 és 1930 között 8000 fővel csökkent, míg a [dunántúli] magyaroké 180 ezer fővel növekedett...*” (264).

⁷ A magyarországi németek 1920-ban 9,9%-os aránya 1930-ra 5,5%-ra csökkent. Mivel „népesedési pánikról” volt szó, tegyük hozzá: a korszakban született gyerekek édesanyjai között ugyanebben a korszakban 9,2%-ról 5,2%-ra csökkent a németajkúak aránya (Demográfiai évkönyv 2011: 2.4.13. adatsor).

⁸ „*A háború előtti politikai módszereknek meg kell bukniuk. A liberalizmusnak vége és nem lehet többé életrekelteni... Minden, a világháborúból hazatérő hadsereg diktatúrát, de legalább is igen erős kezét kíván. A diktatúrára vagy erős kézre... szükség van gazdasági, politikai és szociális vonatkozásban egyaránt [kiemelés tőlem – DCs]*” – fogalmazott naplójában 1918 decemberében Kozma Miklós (1933:74).

⁹ Tegyük hozzá: egyrészt, kívülről nézve a sztálini fordulat is rendkívül sikeresnek tűnt, s csak utólag láthatjuk, hogy nem „csak” embertelen politikáról volt szó, de gazdasági-társadalmi szempontból is zsákutcának bizonyuló pályán indította el Szovjetuniót/Oroszországot. Másrészt: ugyancsak utólag vált világossá, hogy a korabeli USA egészen más úton indult el, mint a totalitáriánus államok, de a kortársak még inkább a hasonlóságot látták a New Deal és a korabeli európai etatista kísérletek között.

¹⁰ „*Ha maga a Történelem is a kommunizmus híve lenne, akkor sem tudná ilyen ügyesen szinkronba hozni a nyugati világ legsúlyosabb válságát és az orosz ipari forradalom első szakaszát. A kontraszt olyannyira erős volt, hogy óhatatlanul mindenki erre a következtetésre jutott: övék a jövő, miénk a múlt*” (Arthur Koestlert idézi: Heller – Nyekrics 1996:210).

Magyarországon a szélsőbal befolyása 1919 után minimálisra csökkent, ugyanakkor a szélsőjobb már az 1920-as évek elején igen erős szervezeti hálót hozott létre; majd a Horthy-kor utolsó (és első titkos) választásán rendkívüli mértékben előretörték a nyilasok – Ungváry szerint, a kormánypárt győzelmét csak a csalások beépített rendszere tette lehetővé, amely 1939-ben még „túlélte” a nyílt szavazás megszüntetését (193). De ami ennél is fontosabb: a két világháború közötti „leválthatatlan” kormánypártban az első években nagyon erős, majd a Bethlen által ideiglenesen kiszorított szélsőjobb¹¹, az 1930-as években visszatért. Sőt: Ungváry hosszasan bizonygatja, hogy az 1938 utáni időszakban a szélsőjobb *gyakorlatilag meghódította* a kormánypárt (és a vele szorosan összefonódó államapparátus) szinte egészét,¹² s a pártban a *nem* fasisztoid konzervatívok befolyása nagyon szűk körre korlátozódott. E csoport csak egy biológiai véletlennek köszönhette befolyása döntő részének megmaradását: nevezetesen, hogy Horthy biológiai értelemben túlélte politikai rendszere halálát.

Az utolsó mondat a recenzens megfogalmazása ugyan, de vélhetően nem áll távol Ungváry felfogásától: szerinte is eltűnt már valamikor 1938-1940 között az a Horthy-rendszer,¹³ amelyet tulajdonképpen nem is a névadó, hanem Bethlen István teremtett meg az 1920-as évek elején. Ezt a „rejtett rendszerváltást” elfedte a személyi és ideológiai folytonosság, s nem csak a kormányzó személyének állandósága: a Horthy-Bethlen-kör és a (részben kormánypárti) szélsőjobb ugyanis jelentős részt *közös nyelvet beszélt*, és ezt a nyelvet – az irredentizmuson kívül – az antiszemitizmus teremtette meg.

Ez a zsidóellenesség szerves kapcsolatban állt a „lopakodó szélsőjobb rendszerváltás” strukturális jellegzetességeivel (lásd később), ráadásul alkalmas volt a jobboldalon túli, szinte teljes nem-zsidó társadalom megszólítására is. Az 1930-as évekre ugyanis szinte már általánosan elfogadott gondolatává vált – különösen a *kormánypárttól balra és jobbra*, de nem csak ott –, hogy a Horthy-rendszer leggyengébb pontját a kirívó társadalmi egyenlőtlenségek jelentik, s hogy az ebből fakadó problémákat szociálpolitikával, a gazdasági-társadalmi viszonyokba való intenzív állami beavatkozással lehet, illetve kell enyhíteni. A kor uralkodó diskurzusának nézőpontjából logikusnak tűnt az összekapcsolás: ezt a szociálpolitikát a zsidók vagyonából kell finanszírozni.¹⁴

„A zsidó menjen ki, a pénz maradjon bent” – nem egy hordószónok fogalmazott így, hanem Reményi-Schneller Lajos pénzügyminiszter foglalta így össze a zsidótörvények lényegi célját 1939. június 23-i beszédében. Ugyanő, egy két évvel későbbi beszédében (1941. június 9-én, a bajai főispán beiktatása alkalmával): „A nemzetnek mint egésznek joga van igénybe vennie a zsidó vagyont és a nemzet céljaira fordítani azt, mert évtizedeken át elnéztük és tűrtük, hogy a zsidók nagyobb részét vegyék ki a nemzeti jövedelemnek, mint amennyi őket megillette volna” (335-336). A később Szálasi kormányában is szerepet vállaló, majd háborús bűnösneként kivégzett politikus beszédrészleteinél is figyelemreméltóbb a következő idézet: „a szociális igazság

¹¹ A kormánypárton kívüli és belüli szélsőjobb között persze rengeteg volt az átjárás és – mivel előbbi nem csak pártokban, hanem rengeteg egyéb, a kormánypárti tagságot nem kizáró szervezetben is megnyilvánulhatott – átfedés. Ungváry szerint: „megkockáztatható az a tézis, amely szerint sokkal nagyobb fokú ideológiai kontinuitás állapítható meg a szélsőjobb korai fajvédő és nyilas formációi között, mint azt eddig a kutatás feltételezte” (331).

¹² E jobbratolódást kívánja szimbolizálni a tartalomjegyzék képecskéje. A kép komoly tartalma: a kezdetben Magyarországon is baloldali közlekedést csak 1941-ben váltotta fel a jobboldali. A baloldali érzelműek számára jó vicclehetőséget jelentett, hogy a földalatti vasúton egy ideig még fennmaradt a korábbi rendszer.

¹³ Márai Sándor idén kiadott *Hallgatni akartam* című önéletrajzi írásában ugyancsak 1938-ra – az Anschluss évére – teszi a totalitáriánus fordulat kezdetét, amely 1948-ban teljesebbé válik. Érdemes megjegyezni: a polgári szerző szerint 1938 után a magyar középosztály *zöme* elfaszálódott.

¹⁴ Az „idegen” csoportok kárára végrehajtott szociálpolitikai intézkedések gyakorlata a tágabban vett térségben koreszmének számított, csak nem okvetlenül a zsidók ellen irányult. Csehszlovákiában, Romániában és Jugoszláviában például a magyarok ellen (137); groteszk történelmi iróniával ezen országok nacionalistái rendszeresen éppen azzal támadták a helyi zsidóságot, hogy „túlságosan magyarok”.

érvényesülése előbb való a jogegyenlőség elvénél. [A zsidóellenes jogalkotással] megnyithatjuk zsilipjét a magyar polgárosodás eddig sajnálatosan elmaradt folyamatának, amelynek múltunkban olyan végzetes következményei voltak”. Utóbbi mondatok szerzője Fábíán Dániel, a Bartha Miklós Társaság ügyvezető elnöke, József Attila társszerzője, az a „Fábíán Dániel, aki a paraszt felé fordulásnak a fő hirdetője volt, a politikai baloldal felé közeledett, s egy időben a Szocializmusban közölt ortodox marxista hangnemű cikkeket” (Némedi 1985:53). A népi írók a nagybirtokrendszer által szimbolizált, megjelenített, újratermelt egyenlőtlenségekre összpontosítottak, de a zsidók kárára történő redistribúciót is el tudták fogadni, mint egy, az ő sajátos nézőpontjukból „jobb, mint a semmi”-megoldást.

Nehezen eldönthető, mi nyomasztóbb: hogy a magyar nem-zsidó középosztály jelentős része, valószínűleg többsége, a zsidók kiszorítását és kifosztását hirdető rasszizmus híve lett az 1930-as évek végére, vagy hogy a radikális antiszemitizmust nem vallók jelentős része is kezdte elfogadhatónak tartani a vagyoni újraelosztást zsidó vagy zsidónak minősített honfitársai kárára. 1944-ig mindenesetre kevesen ismerték fel, hogy még a „mérésékelt”, „szociálpolitikai” antiszemitizmus is milyen ijesztő eszmék és gyakorlatok trójai falovaként működik. Nem „csak” az antiszemitizmus szította ugyanis az „újraelosztás a zsidók kárára”-gondolatot, hanem egy olyan folyamat is, amelyben ha valaki esélyessé vált arra, hogy egy ilyen „újraelosztás” nyertese legyen, az nyilvánvalóan fogékonyabbá vált minden olyan ideológiára is, amely a fosztogatásban való részességét legitímálta, „szociálpolitikai elégtétellé” stilizálta.

Márpedig az állami politika nyilvánvalóan igyekezett a zsidók kifosztásának nyereségét (pontosabban: annak egy részét) minél szélesebb körben teríteni. Ennek alkotóeleme volt például, hogy – az egy az „árufelhalmozók elleni harc” jegyében hozott 1941. évi januári rendelet alapján – a feljelentő a lefoglalt árucikk ötödét megkapta (397). Józan ésszel megközelíteni a kérdést, és megkérdőjelezni, hogy „az árufelhalmozó” egyenlő lenne „a zsidóval”, anakronizmus lenne – a késő-Horthy-kor Magyarországon ugyanis éppen ez a logika érvényesült. Mint egy korabeli (1942. június 24.) parlamenti interpelláció fogalmazott: „Budapesten (...) 50.000 zsidó háztartás van, (...) az egész országban 180.000 (...). Ha ezek felét kikapcsolnám azzal, hogy szegények, bár nem így van, s ha csak 100.000 olyan családot veszek, amelyről az adatok szerint tudomásunk van, akkor tessék meggondolni, ha a 100.000 háztartás mindegyikében csak félmázsa szappan van, pedig sokkal több van, akkor 50.000 mázsa szappan tárolódik mind ezekben a háztartásokban. Hány magyar család asszonyai állnak sorba és nem tudnak szappanhoz jutni (...)?”

Ha ugyancsak félmázst veszek – pedig sok bődönről van itt szó – libaszírból van néha 45-50 kg, tehát minimálisan azt veszem, hogy 100.000 zsidó háztartásban van... ugyancsak 50.000 mázsa, 500 vagon zsír... (...) Hivatkozom Németországra, ahol ebben a tekintetben, példásan oldották meg a közellátás nagy és nehéz feladatait (...). Kérem a kormányt, hogy haladéktalanul szigorú rekvirálás bevezetésére a Lipótvárosban és az összes zsidó háztartásokban” (id. 311).

Az „adatok szerint” kiszólás nem véletlen: a fenti agyrémszerű víziót a háztartásoknak álcázott zsidó szappan- és élelmiszerraktárakról egy – pusztán szakmai szempontból jó nevű – közgazdász, Matolcsy Mátyás fejtette ki. „Ő vezette be a »representatív háztartási statisztika« és az »élelmiszerkosár« fogalmát a magyar tudományos életbe” (311). Ha megpróbáljuk mégis komolyan venni az idézett demagógiát: túl azon, hogy a korabeli szappanszükséglet¹⁵ szintjéhez képest a „családonként fél

15 A Mérleg egyik nagy erényét éppen az ehhez hasonló részletek jelentik: az 1943-ban bevezetett jegyrendszer szerint egy főre 10 dkg pipereszappan jutott – kéthavonta, azaz egy öttagú családra 3 kg évente (417). Mai szemmel nézve ez kevésnek tűnik, de érdemes összevetni egy másik adattal: a Munkaegészségügyi Vizsgáló Állomás 1933-tól 1942-ig rendszeresen vizsgálta a munkás- és tanoncfiatalok

máza” képtelenség, Matolcsynak tudnia kellett volna azt is, hogy ha rejtett szappankészleteket „fedeztek volna fel”, akkor azt a „tervgazdaság” (lásd később) viszonyai között a szappantermelés arányos csökkentésére, és az így felszabaduló kapacitások átcsoportosítására használták volna.

Míg kezdetben a „zsidó nagytőke” és a zsidók által betöltött értelmiségi pozíciók álltak az antiszemita diskurzus középpontjában, addig az 1940-es évek első felében már állások, kiskereskedelmi vevőkörök, üzlethelyiségek,¹⁶ végül 1944-ben már „gazdátlaná vált” „zsidó” lakások, zongorák¹⁷ vagy „abroszok szalvettával” kerültek a célkeresztbe. Kommentár nélkül: „Folyó hó 1-én délután a városházára mentünk férjemmel, és a városháza folyosóján a városházi altiszt elébünk állt azzal, hogy most nem szabad felmenni a városházára, mert tanácskozás van Ruttkai tanácsnok szobájában. Férjem erre erélyesen rászólt az altisztre, hogy saját felelősségemre engedjen fel és mi mentünk fel a II. emeletre Ruttkai tanácsnok szobájába ill. a mellette levő szobába. Férjem, megjegyzem egyenruhában volt. Ruttkai tanácsnok előszobája előtt 30-40-en álltak kint a folyosón és az előszoba ajtaja nyitva volt. Mi a tömeg szélén megálltunk, és láttuk, hogy valaki a szobában asztalon állt, és felvett egy-egy csomag fehérneműt, majd szőnyeget és a kikiáltási árat kiabálta, pl. »12 személyes abrosz szalvettával, kikiáltási ára 15 pengő«, továbbra is kiabálta hogy »nem kell felvernünk az árat, mert mi köztünk van árverezve«. Kiabálta továbbá, hogy »Dunnahuzat, kikiáltási ára 7 pengő paplanlepedővel!« felverték 30 pengőre. Benéztünk a szobába és láttuk, hogy a szobában nagyon sok szőnyeg, fehérnemű, minden fajta.

Egy tisztviselőnk kérdőre vont a tömegből, hogy én ki vagyok, mert itt csak tisztviselők állhatnak. Erre én azt mondtam, hogy »én is egy katonának vagyok a felesége, énnekem is van olyan jogom a zsidó holmihoz, mint maguknak, vagy akkor miért nem viszik a zsidó holmit a szegénytelepre, a dzsungelbe [kiemelés tőlem – DCS]«. Erre a tisztviselő azt mondta, hogy »Maga úgy sem kap, menjen innen, szégyelje magát, hogy ide jött és még meg is lökött«. Erre fel, látta az asztalon álló férfit ezt a jelenetet, és az is rám szólt, hogy »Hordja el magát, mert itt csak a tisztviselők lehetnek jelen« (egy „károsult” feljelentése alapján készült rendőrségi jegyzőkönyv részlete, 1944. június 2., id. 584-585.).¹⁸

Ungváry egyik legfontosabb tézise szerint nem „csak” egyszerűen vagyonátcsoportosítás történt, de a társadalmi-gazdasági szerkezet alapvető strukturális változásai következtek be. A szerző úgy fogalmaz, hogy megkezdődött Magyarországon a „tervgazdaság” kiépítése. Recenzens véleménye szerint azonban ezen a ponton a *Mérleg*ből hiányzik egy fejezet, amelyben tisztázhatott volna bizonyos alapfogalmakat. Ungváry számára ugyanis mintha egy kétopcós választás lenne: vagy „kapitalista”

életmódját, s úgy találta: a vizsgált populációban a fiúk 70%-a havonta négyszer fürdött/mosakodott meg teljesen, 6,6%-uk ennél gyakrabban – a többiek ritkábban (123).

¹⁶ Érdemes megismételni: az államhatalom igyekezett a társadalom minél nagyobb részét érdekeltté tenni: „A 100/1943 ME rendelet végrehajtási utasítása mintegy törvényesítette az addigi, magánfeljelentéseken alapuló gyakorlatot, amennyiben elrendelte, hogy az üzlethelyiséget igénylő személy jogosult felkutatni olyan üzlethelyiségeket, melyeket iparjogosítványukat elvesztett vagy kötött áruk forgalmazására nem jogosult személyek (értsd zsidók) birtokolnak. Ezeket az üzlethelyiségeket közvetlenül az illetékes iparhatóságoknál lehetett kiigényelni. A végrehajtási utasítás nem lehetővé tette, hogy az igénylő konkrét címet jelöljön meg, melyet kiigényelhetőnek tart: enélkül a kérvényt be sem lehetett adni” (449).

¹⁷ „Én mint tanítónő eddig is nagy hiányát éreztem e hangszerek dalok és más egyebek betanításánál, de fizetésemből nem állt módomban venni. Ezért kérem, hogy az általuk lefoglalt volt zsidó zongorából részemre juttatni szíveskedjenek. Ha lehetne – úgy a Bocskai u. 11. szám alatt levő F. E. zongoráját kérném. Szíves jóindulatukban bízva maradok...” (id. 590).

¹⁸ Recenzens először egy 12 éve megjelent hetilap-cikkben olvasta Ungváry ezen idézetét (*Magyar Narancs*, 2001. május 31., 27.), s tulajdonképpen azóta várta azt a kötetet, amelyről most már tudja, hogy a *Mérleg* lett.

vagy „tervezgazdaság” egy gazdasági rendszer – holott helyesebbnek tűnik egy skála két lehetséges végpontjaként kezelni e két kategóriát (csak esetleg más néven).¹⁹

Arról, hogy egy gazdasági egység mit termel, hol, milyen minőségben, kinek az irányításával/alkalmazásával, milyen béreket fizetve, milyen áron és kitől vásárolva az „inputot” (alapanyag, félkész termék, energia stb.), milyen áron, milyen ütemezésben és kinek adja el az „outputot” (gyártott terméket vagy szolgáltatást) stb. stb.

- egy ideáltipikus (szabad)piaci kapitalizmusban a magántulajdonosok (és részben – az általuk szabadon megbízott – menedzserek döntenek, persze a strukturális – pl. piaci – kényszerek figyelembevételével). Ugyanakkor
- egy ideáltipikus tervezgazdaságban mindenről az „erős kéz”, a gazdaságirányítás, az állam – és az általa kinevezett menedzserek – döntenek.

Az ideáltípusok „persze” sosem valósulnak meg a maguk tiszta formájában – ezek egy skála végpontjai, amely skálán a tényleges gazdasági rendszerek elhelyezhetők. Nem egyenletes eloszlásról van szó: a skála ugyanis nem vízszintes, hanem *lejt* a tervezgazdasági végpont irányába, s ezen a végén kezd roppant síkossá is válni. A metaforán túllépve: az állami beavatkozás egy bizonyos szinten túl kezd öngerjesztővé válni, mivel túl sok szereplő válik érdekeltté a folyamatban, s mivel a „tervezgazdaságot” legitimáló ideológiák hatékonysága rendkívüli helyzetekben hatványozódik. Ezen ideológiák egyszerre mozgósítanak morális érveket (a piaci szereplők a saját partikuláris magánérdekeiket követik, míg az állami apparátus – legalábbis a „mieink” által irányított – a közérdeket) és pragmatikus érveket (a piac pazarol, embertelen, rövidlátó, és nagy kilengésekkel, válságokkal kísérve növekszik, míg a „tervezgazdaság” mindenben ennek az ellentéte). Végül: „rendkívüli helyzetből” az 1914 és 1945 közötti periódusban volt elég Európában (arról nem is beszélve, hogy az erre reagáló rezsimek gyakran igyekeztek fenntartani, sőt, gerjeszteni a folyamatos „rendkívüli állapot” érzetét, vö. *„az osztályharc szüntelenül fokozódik”).*²⁰

A recenzens tisztában van azzal, hogy a Horthy-kor kapcsán sokak számára – akár alapvetően elismeréssel tekintenek erre a rendszerre, akár ellenkezőleg – még az idézőjelbe tett „tervezgazdaság” használata is nehezen elfogadható gondolat. Bizonyos szempontból azonban segít Ungváry könyvének, hogy nem annyira szofisztikált "formációelméleti" fejtegetésekkel, hanem empirikus részletek tömegével bizonyítja, teszi érthetővé és érzékletessé, hogyan nyúlt bele az állam már az 1938-1944 közötti korszakban a gazdaság, a fogyasztás, a mindennapi élet ezernyi területébe oly módon, hogy az egyrészt már egy új minőséget jelentett a már a dualizmusban is érzékelhető állami beavatkozásokhoz képest, másrészt pedig oly módon, hogy az folytonosságot mutat az 1945 és 1949 között kibontakozó folyamatokkal, illetve a szocialista tervezgazdasággal.

A szerző megfogalmazásában: *„A gazdasági központosítás jelentős mértékben megelőlegezte azt a gazdaságirányítási rendszert, amelyet Magyarországon 1945 után vezettek be. Magyarországon a huszadik század nagy részében a gazdaság normális működési formájának a rendkívüli állapot vagy éppen a válsághelyzet számított (1914–1920 között hadigazdálkodás,*

¹⁹ A „tervezgazdaság” használata eleve nem túl szerencsés, mivel a fogalom túlságosan kötődik a szocialista rendszerekhez; amit a kötet nyer a provokációs potenciál vámján, elveszíti a fogalmi tisztaság révén.

²⁰ „A jobboldali keresztényszocializmus sokaknál párosult az állam újraelosztó szerepének hangsúlyozásával is. Csak ezért történhetett meg, hogy 1938. augusztus 10-én, a minisztertanácsi ülésen Rátz Jenő honvédelmi miniszter felvetette, [hogy] háború esetén az országban teljesen be kellene szüntetni a szabad piacot és a pénzforgalmat, és minden [kiemelés az eredetiben. DCs] fogyasztási cikket csak jegy ellenében volna szabad kiszolgáltatni, ami következményeiben egyenlő lett volna a hadikommunizmus bevezetésével. Rátz békeidőben is be akarta vezetni az állampolgárok munkakényszerének és vezénylésének intézményét” (200–201). Recenzens szerint az idézett megnyilvánulás inkább az ideológia és a „rendkívüli helyzet”-mentalitás egymást gerjesztő kölcsönhatását illusztrálja.

1931-től kötött valutagazdálkodás, 1938-tól fokozottan kiépülő államkapitalizmus, 1939-től 1945-ig ismét hadigazdaság, majd az újjáépítés abnormális viszonyai után sztálinista totális tervgazdaság, amely meggyengülve, megpuhulva, megváltozva ugyan, de lényegét tekintve a rendszer végéig fennmaradt. Ezért egyáltalán nem túlzás az az állítás, hogy az állami mindenhatóság és újraelosztás jelensége már 1945 előtt természetessé, sőt megszokottá vált. Ráadásul az értelmiség jelentős része kevesellte ennek mértékét” (418–419).

Egy sor intézkedésnél megfigyelhető, mintha a döntéshozók két preferencia optimumának kialakítására törekednének: a zsidóság kiszorítására a gazdasági életből és az állami szerepvállalás növelésére, a „tervgazdaság” kiépítésére; „szerencsésükre” e két törekvést könnyű volt harmonizálni. Példának okáért, Imrédy szeszipari törvénye, „mely 10 ezer hektoliter feletti termelésnél automatikusan, alatta pedig egyedi elbírálás alapján államosította az üzemeket” (217), szinte kizárólag zsidó tulajdonban lévő üzemeket sújtott. Érdeemes megjegyezni, hogy a törvényjavaslatot a parlament először leszavazta, s csak a képviselők egyenkénti megdolgozásával, Imrédy „lemondok, s utánam jön a káosz”-típusú fenyegetőzésével sikerült végül megszavaztatni. Az államosítás ekkor szinte még szükségmegoldásnak tűnt, mert „a kormányzat egyszerűen nem talált keresztény tőkeérdekeltséget, amely képes lett volna átvenni az üzemeket”. A következő években viszont kiderült, hogy „a szeszipari törvénnyel az állam óriási bevételekhez jutott” (218), amelyet a „tervgazdaság” hívei nyilvánvalóan pozitív visszajelzésnek tekinthettek, s a fentihez hasonló állami újraszabályozások dolga is sokkal könnyebb lett (például az 1936-ban kísérletképpen indított, majd kiterjesztett szociális cukorosztó akciókat is a zsidó cukoripari vállalkozók kárára működtették (219-220).

A győri programban (1938) – amely az elterjedt vélekedéssel szemben nem csak egy fegyverkezési, hanem általános gazdaságélénkítő program²¹ volt – nincs nyílt antiszemitizmus, de pusztán annak variálásával, hogy minél nagyobb költséghányad essen olyan gazdasági csoportokra, amelyekben a zsidóság felülreprezentált volt, el lehetett érni, hogy „a program adóterheit becsléseim szerint mintegy 50%-ban zsidó adófizetők viselték” (180).

1939-ben a szesztörvény tehát már sikeres mintának számított, amikor a kormányban felvetették a burgonyatermesztés és keményítőtermelés területének újrendezését, „mert szabályozás hiányában kíméletlen verseny kezdődne, amely előreláthatólag a nagy tőkével rendelkező, zsidó tulajdonban álló gyárak győzelmével és a jelenleg szünetelő keresztény vállalatok teljes megsemmisülésével végződne” (Kunder Antal iparügyi miniszter a kormányülésen, id. 389). A zsidó vállalkozók kárára egyszerre sikerült piacsűkítést és árcsökkenést végrehajtani; a kormányrendeletben többek között „döntöttek a burgonyavizsgálati díj mázsánkénti 2 pengőre történő emeléséről, amely alól azonban a keresztény kereskedők mentességet kaphattak” (389). Jellemző: ekkor már rendeletben szabályozhattak olyan kérdéseket, amelyeket Imrédynek még a törvényhozáson kellett „átvernie”.

A „tervgazdaság” kiépítése érdekében szaporodtak az újabb szervezetek, amelyek újabb és újabb hatásköröket vontak magukhoz; eközben nyilván csökkenthette a régi intézmények neheztelését, ha ezeket a jogköröket új, addig nem „szabályozott” területekre is kiterjesztették. Például, a legfontosabb stratégiai nyersanyagok elosztására 8 Anyaghivatal jött létre, amelyeket 1942-ben egy szervezeti egységbe vontak össze. Az egyesített hivatal dönthetett arról, hogy ki kapjon szenet, vasat, bőrt, idővel bármilyen más nyersanyagot; döntései megkerülhetetlenek voltak, a hivatalba a honvédség is delegált tagokat (416). Vagy

²¹ Ungváry Teleki Pálra hivatkozik, aki 1939-es szegedi beszédében „ötéves tervnek” nevezte a győri programot (180).

például a Gömbös-kormány alatt létrehozott Árelemző Bizottságnak még nem volt szankcionálási joga (bár „az állami megrendelések szelektív odaítélésével történő zsarolás” eszközével élve az állami beavatkozás már akkor sem volt eszköztelen, 183). Az Imrédy által létrehozott Árkormánybiztosság viszont már komoly jogosítványokkal rendelkezett (183).

Tanulságos történet az Értelmiségi Munkanélküliség Kormánybiztossága, amelyet 1938-ban hoztak létre, elvileg a nevében utalt problémák kezelésére. A Teleki-kormány azonban erre a szervezetre bízta a második zsidótörvény végrehajtásának felügyeletét, „*költségvetését harmincszorosára (!), 60 ezerről 1,8 millióra emelte*” (409). A szervezet létszáma 1941-re elérte a 600 főt, „*jelentősége felért egy minisztériuméval is*” (409). A szervezet jelentésre kötelezhetett minden értelmiségit foglalkoztató vállalatot, nyomozati jogköre volt (csak 1939 decemberéig 15 ezer eljárást indítottak), elbocsátásokkal, fizetéscsökkentéssel, bírságokkal szankcionálhatott, ellenőrizhette az illetékes törvényhatóságok bizonyos döntéseit stb. stb. A szervezet vezetője, Kultsár István nem csak élt, de gyakran kifejezetten visszaélt széles körű hatalmával (409-413).

Az új állami szervezetek alapítása vagy átszervezése mellett a „tervgazdaság” állama szívesen integrált „civil” kezdeményezésnek indult érdekvédelmi vagy gazdasági szervezeteket is. A Hangyát például gyakran szokták annak példájaként emlegetni, hogy volt egy életképes, alulról szerveződött szövetkezeti mozgalom már 1945 előtt is. A szervezet valóban így indult, de „*a Hangya ebben az időben már csak a nevében volt szövetkezetnek nevezhető... egyre inkább áruházlánccá alakult, és ennek megfelelően évről-évre újabb és újabb üzlethelyiségeket nyitott anélkül, hogy e mögött a szövetkezeti tagság releváns mértékű természetes növekedése állt volna*” (390). Az 1934-ben 58,5 millió pengős forgalom 1939-ben „*már 212 millióra rúgott és ebben az ütemben növekedett tovább*” (391). Végtelen naivság lenne feltételezni, hogy mindez a növekedés lehetséges lett volna a „zsidósnak” minősített közvetítő kereskedelem nélkül. De témánk szempontjából még érdekesebb, hogy a Hangya ekkor már gyakorlatilag állami cég volt: „*az állam 11 milliós tőkével volt képviselve, míg magánszemélyek csak 4 millióval*” (390). A kormány az 1930-as évek végén, 1940-es évek elején többször is hitelekkel segítette a „szövetkezet” működését, s „*mivel a kialakulóban levő gazdasági szervezetben és különösen a zsidótörvény végrehajtásával kapcsolatban elkerülhetetlenül további közérdekű feladatok fognak a Hangyára hárulni, amelyek szükségessé fogják tenni a Hangya üzleti tőkéjének legalább 30 millió pengőre való felemelését*” (390) – fogalmazott a kormányülésen 1940 augusztusában a pénzügyminiszter.

A Hangya és a közigazgatás együttműködése mikroszinten is működhetett. Ungváry idézi például Endre László²² alispán (lásd később) levelét Wunschler Frigyesnek²³, „*hogy egy »kinézésre zsidó« személy a Hangya ügynökének adja ki magát... »Légy oly jó, nézz utána hogy tényleg Nátatok van-e és ha igen, származása rendben van-e?«*” (153). A Hangya az 1940-es évek elején, kormány megbízás alapján már kifejezetten szociálpolitikai feladatokat is felvállalt (421).

A Hangya volt talán a legfontosabb, de korántsem az egyetlen olyan „civil” szervezet, amely egyrészt aktív önkéntes antiszemita diszkriminációt folytatott, másrészt a korszak végére mind szorosabb szimbiózisba lépett a „tervgazdaság” államapparátusával és politikai elitjével. A Baross Szövetség például, amely a keresztény (értsd: nem zsidó) iparosok és kereskedők érdekvédelmi szövetségeként alakult 1919-ben, 1942 januárjában már 43.459 tagot tömörített, saját hetilapja volt, amely folyamatosan „*a zsidókérdés megoldását*” sürgette, 1939-ben tíz helyi szervezetének vezetőjét juttatta be a parlamentbe,

²² „*Endre László... szerepe döntő fontosságú a magyar szélsőjobb történetében: háttéremberként szinte minden szervezkedésben részt vett, nem egy esetben az irányítást is ő vette át*” (353), s mint ismeretes, a magyarországi holokauszt megszervezésében is kulcsszereplő lett.

²³ A Etelközi Szövetség tagja, az MTI volt vezető tisztviselője, Gömbös szűkebb baráti körének tagja, 1934-től a Hangya igazgatója (153).

a vezetője pedig 1932-től 1945-ig kormánypárti képviselő volt. Nem csoda, ha a következő években több rendeletet kifejezetten a Szövetség javaslatára adtak ki, pl. amelynek segítségével ki lehetett szorítani a zsidó kereskedőket a vásárokról stb. Ugyancsak a Baross Szövetség kezdeményezte, hogy a Posta szerelje le és adja keresztény kézbe a zsidók „kényelmi” telefonjait, sőt, mivel a Posta nem rendelkezett megfelelő nyilvántartással az ilyen(nek minősíthető) telefonállomásokról, a Barosshoz fordult listákért. Az már fel sem tűnik, hogy 1941-ben 20 milliós kölcsönt szavazott meg a parlament a zsidó üzleteket átvevő keresztény kereskedőknek (359-362), illetve, hogy 1944 tavaszán magától értetődőnek tűnhetett a javaslat, hogy „vegyék elő a jó öreg Baross-szövetséget. A zsidók cipő üzleteit is ők számolták fel. Egyedül ők tudják ebben az országban megmondani, hány zsidó üzlet van...” (362). Az utolsó mondat persze retorikai túlzás volt: 1941-ben minden törvényhatóságot köteleztek saját Közellátási Hivatal létrehozására, amelyeknek naprakész nyilvántartást kellett vezetniük valamennyi iparjogosítvány-birtokos, nagykereskedő, elosztó, árus személyéről, származásáról, az általa forgalmazott termékekről (417).

Ha a gazdaságirányítás egyszer megindult a kötött forma, a „tervgazdaság” felé, akkor a szabályozás ritkán állt meg a „nagy dolgoknál”. Részletes előírások születtek például arra nézve, hogy a pamutfonógyáraknak 16% műrostittal kell dolgozniuk, hogy a gyapjúiparban legalább 35-40% idegen anyagot kell használni a gyapjú feldolgozásánál, vagy hogy a jutát 40% kenderkóccal kell keverni. Számos árucikk gyártását betiltották, a textilipar termelésének 90%-át standardizált termékek előállítására kellett fordítania; az előírások ellenőrzésre létrehozták a Textilközpontot, amely a nyersanyagok és készáru elhelyezéséről is gondoskodott (417).

Gyakorlatilag minden iparágban hasonló intézkedések születtek, sőt, a szabályozás kiterjedt a gazdasági rendszer felhasználói alapegységeire, tehát az egyéni háztartásokra is. Például, 1943-ban az ország egész területén betiltották a magánépítkezéseket; a „jegyrendszer” kifejezés tulajdonképpen leegyszerűsítő megnevezése annak a rendszernek, amelyben az állampolgárok külön „vásárlási könyvekkel” rendelkeztek, s ezek segítségével szabályozták, hogy egy személy egy évre milyen anyagból mennyi ruhaneműt vásárolhat, milyen minőségű és hány cm bőrt használhat fel a lábbelije javításához, mennyi petróleumot használhat el stb. (417).

„A kormány tervgazdálkodási intencióival függ össze a trappista sajt mind a mai napig tartó piaci hegemon helyzetete is: 1941 januárjában Reményi-Schneller előterjesztésére a minisztertanács hozzájárult ahhoz, hogy a sajtkészítést országosan 30%-kal csökkentsék, és az össz mennyiség legalább 60%-ából takarékosági okokból »trappista jellegű egységes félkemény sajt készítenő« (mivel ebből a fajtából volt a legkedvezőbb a kihozatali arány)” (397).

A törvényhozás és a kormányzat zsidóság elleni „nehéztüzérségi támadását” tömeges, ütőképes, rugalmas, akár gerillaakciókra is kész „gyalogság” kísérte. A hasonlat az ún. bürokratikus antiszemitizmus gyakorlatára vonatkozik, amelyre a *Mérleg* számos példát hoz. Arról van szó, hogy a törvényhatóságok kezében jelentős hatáskör maradt helyi iparosok és kereskedők tevékenységének szabályozására, amellyel egy „kreatív” közszolga könnyen visszaélhetett. A már többször említett, jogosan kiemelt jelentőségüként kezelt Endre László már „szolgabíróként a zsidósággal szembeni fellépés közismert gyakorlati specialistájának számított. A gödöllői járásban rajtaütésszerű szemléket tartott a zsidó kereskedők boltjaiban, és ezek során mindig talált valamilyen vélt vagy valós szabálytalanságot (piszkos ablak, legyek a boltban, magas árak), amelyet a helyszínen kiszabott magas bírsággal, az üzlet bezáratásával, elzárással torolt meg. Az iparengedélyért folyamodó zsidóknak a lehető legritkább esetben volt hajlandó megadni a működési engedélyt” (103). Hangsúlyozni kell egyrészt, hogy Endrén kívül a

közigazgatás számos tagja gyakorolt hasonló praktikákat, másrészt, hogy a bürokratikus antiszemitizmus gyakorlata végighúzódik a korszakon, a konszolidált Bethlen-érát is beleértve.

A részletgazdag leírások ellenére Ungváry időnként mintha túl nagy jelentőséget tulajdonítana az ideológiának – márpedig az államapparátus súlyának és hatalmának növekedése nem csak az etatista eszme térhódításának tünete, okozata, de jelentős részben oka is volt. „...Az első világháború után... a magyar igazgatásban »középosztály« név alatt egyesült úri és értelmiségi elemek... azt is felfedezték, hogy a laissez faire liberalizmus háttérbe szorulása folytán milyen új hatalmi lehetőségek nyílnak meg a bürokratikus apparátus számára, s ezeket a modern lehetőségeket beállították a maguk legkevésbé sem modern társadalmi önvédelmének a szolgálatába: a bürokrácia erősítésének, tovább növelésének és a gazdasági életre való kiterjesztésének a lehetőségét tudatosan összekapcsolták a »középosztály« konzerválásának és pozícióerősítésének a műveletével. A harmincas-negyvenes évekre a Hivatal gyakorlatilag már nagyobb hatalom volt a Nagybirtoknál és a Nagytőkénél (kiemelés tőlem – DCs), csak éppen nem, kevésbé volt ennek tudatában és nem tudott élni ezzel a hatalommal” – írta Bibó István (1994: 310). S ne feledjük: Bibó nem csak kiváló elemző volt, de belülről ismerte az állami apparátust, szinte „a vérében volt” (édesapja és anyai nagyapja egyaránt minisztériumi tisztviselő, apósa a sajátos apparátust irányító Ravasz László református püspök), ő maga pedig – bírósági hivatalnokoskodás után – 1937-től 1947-ig (a nyilas periódus kivételével) minisztériumi tisztviselő.²⁴

A korszakban az állami alkalmazottak száma, s azon belül a hivatalnoki gárda folyamatosan növekedett: „*csupán 1938 és 1944 között mintegy kétszeresére emelkedett az állami alkalmazottak száma, amely 1943-ban már 413.000 főt tett ki*”; e tömeg mintegy harmada lehetett szűkebb értelemben vett tisztviselő (Gyáni 1998:228). Családtagokkal együtt tehát legalább egymillió fős népesség alakult ki, amely közvetlenül érdekelt volt az állami szerepvállalás kiterjesztésében.

A *Mérleg* terjedelmes és „kerek”, nem lenne szerencsés további korszakokra való kitekintést is „számon kérni” – de Ungváry szinte „kihívja” maga ellen az ilyen kritikai megjegyzéseket, olyan gyakran tesz kiszólásokat a késő-Horthy-kori „tervgazdaság” és a szocializmus korabeli tervgazdaság közötti folytonosságról. Sajnálatos módon, itt is inkább az ideológiai folytonosságra, személyi átjárásokra koncentrálnak, ritkán említ intézményes példákat. A ritka kivételek egyike a következőképp visszaadható fejtegetés: a már említett, 1942-ben létrehozott, Anyaghivatalt és még a győri program kapcsán létrehozott Országos Árhivatalt 1947-ben – tehát a *pro forma* koalíciós érásban – vonták össze az Országos Anyag- és Árhivatal intézményében. A hivatalt 1948-ban ugyan felszámolták, funkcióit azonban maradéktalanul átvette az Országos Tervhivatal; 1957-ben újjászervezték előbb az Árhivatalt, majd 1967-ben újraegyesítették, és ismét Országos Anyag- és Árhivatal néven működött. 1957-től 1984-es nyugdíjazásáig az a Csikós-Nagy Béla vezette, aki bár „csak” államtitkári rangban volt, köztudottan a Kádár-kor egyik legfontosabb gazdaságpolitikusanak számított. Felettesei számára nem lehetett titok, hogy Imrédy beosztottjaként kezdte a pályafutását, hogy a náci gazdaságpolitika csodálójává vált, hogy a nyilasokhoz közeledett. Miközben miniszterét, Reményi-Schnellert halálra ítélték, Csikós-Nagyot Vas Zoltán kihozta az internálótáborból és a Gazdasági Főtanácsban fontos beosztásba helyezte.

Opportunizmus? Nem egészen, hisz’ Csikós szélsőjobboldali korszakában is a „tervgazdaság” csodálójának számított (328). Mégis, egy főtisztviselő politikai múltja, bár kétségkívül „pikáns”, nem támasztja alá olyan erős érvekkel a „kontinuitás”-

²⁴ 1944-ig az igazságügyben, 1945-től a belügynél osztályvezető.

elméletet, mint például magának a Gazdasági Főtanácsnak az elemzése. 1944-ben az Ideiglenes Kormány, majd 1945-től a koalíciós kormány meglepő magától értetődéssel „örökölte meg” az utolsó Horthy-kormányok kiterjedt rendeletalkotási jogkörét, majd ugyanilyen meglepő könnyedséggel delegálta annak egy részét a Gazdasági Főtanácsra. Pontosabban: a gazdaságirányításban részes miniszterek tanácsaként létrejövő Főtanács helyett annak Titkárságára. Az ennek élén álló Vas Zoltán kommunista politikus – pártja mindenkori irányvonalával egyeztetve – gyakorlatilag parlamenti jóváhagyás nélkül döntött a gazdaság minden fontosabb kérdésében, a költségvetést is beleértve. Maga Vas is „a szinte diktatórikus jogkörrel felruházott Gazdasági Főtanácsról” beszélt (Pető–Szakács 1985:66) – a GF megalakulásának második évfordulóján, tehát formailag még többpárti kormányzat alatt.

Rákosi egy Molotovval folytatott titkos tárgyalásán (1947. április 29.) még nyíltabban fogalmazott: „A kommunistáknak sikerült egyfajta gazdasági diktatúrát kialakítani az országban. Köztudott, hogy nélkülünk a bankok nem adhatnak hitelt”(Izsák – Kun 1994: 196-197).

Egy másik kitűnő példa erre a jegybank függetlensége – a liberális piacgazdaság hívének éppen nem mondható Bethlen István kormánya ezt ugyanis biztosította az 1924. évi jegybanktörvényben. „De az 1938. évi, úgynevezett honvédelmi törvény lehetővé tette, hogy a kormány az ország érdekében túltegye magát az egyéb törvények megszorításain. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány e jogszabály alapján kötelezte a bankot a fedezetlen pénzkibocsátásra” (Pető–Szakács 1985:58) – melynek eredményeként Magyarország produkálta a máig világrekorder hiperinflációt. Az 1990-es rendszerváltást követően a gazdaságtörténész már fogalmazhatott nyersen: „Az állam a pénz- és hitelpolitika, a kamatfeltételek, nyersanyagárak, az adórendszer megszabásával – kis túlzással – a szó szoros értelmében csődbe juttatta a legnagyobb vállalatokat. Állami kisajátításuk ezek után pusztá formáltság maradt” (Honvári 1996:479).

A Csikós-Nagyról korábban írtakat könnyű félreérteni: a sokat emlegetett folytonosság éppen a személyi vonatkozásokban volt a legkevésbé releváns; másrészt az ideológiai kontextus különbözősége sem jelentéktelen.²⁵ Ugyanakkor úgy tűnik, hogy az államigazgatás gyakorlatában és a köztisztviselők habitusában már kimutatható ez a folytonosság, márpedig ez a jelenség – mivel a közigazgatás személyzete, több egymást követő kör nyomán szinte teljesen kicserélődött 1945 és 1953 között – több mint érdekes. Mindenesetre e tételt érdemes többnek tartani, mint pusztán egy „na, most a komcsik is, meg a náci is megkapják a magukét”-típusú kiszólást.

A recenzió természetesen a 650 oldalas kötet számos témáját nem tudta még csak említeni sem. A feldolgozott anyag mennyiségéhez képest viszonylag kevés tévedés vagy elgépelés fordul elő.²⁶ Legnagyobb problémának azt érzem, hogy az amúgy jó forráskritikai érzékkel rendelkező szerző időnként túl könnyen elfogad olyan forrásokat, amelyek az ő koncepcióját erősítik. Példának okáért, hajlamos minden további nélkül elfogadni, hogy egy-egy korabeli szereplőt tetteiben *szociális érzékenysége* motivált – pusztán, mert az illető erre hivatkozott.

²⁵ Böszörményi Zoltán 1945 májusában nyílt levélben ajánlja fel „Rákosi Elvtársnak” maga és minden híve szolgálatait, annak érdekében, hogy „Eltársam megteremthesse a megváltó új, szovjet szocialista államot” (321). Az ilyen idézetek sora sem elegendő azonban a szélsőjobb és a szélsőbal közeli rokonságának bizonyítására – legfeljebb közös elemek, közös hangsúlyok, közös attitűdök kimutatására.

²⁶ Bár előfordul, pl. egy táblázatban a leggazdagabb 0,6% szerepel, míg a táblázat alatti bekezdésben már 1,6% (40); később ismét 0,6%-kal találkozhatunk (175).

Vagy: „Endre [László] valóban mintaszerű teljesítményt nyújtott, az eredmények őt igazolták: az ezer lakosra jutó, országos átlagnál (14,2) korábban rosszabb gödöllői halálzási mutató 1937-re 12-re csökkent, a gümőkori halálzási aránya harmadával, a csecsemőhalandóság negyedével csökkent” (149). A két világháború között minden halálzási mutató meredeken csökkent az egész országban,²⁷ és semmi meglepő nem lenne abban, ha a gödöllői járásban ezek a mutatók az országos átlag felett teljesítettek volna. 1923-ban, Endre főszolgabírói kinevezésekor egyébként országos átlagban ezer lakosra 19,5 halálzási esett, s a mutató csak 1936-ra csökkent 14,2-re. Ungváry idézett mondata tehát nem bizonyít semmit, arról nem is beszélve, hogy kicsit aránytévésztés egy hiperaktív főszolgabírónak tulajdonítani egy közigazgatási egység demográfiai mutatóinak javulását.

Nagyon tanulságos a rengeteg minieletraaj, de talán szerencsésebb lett volna egy külön kislexikonban megjelölni, nem pedig lábjegyzetekben. Rövidítésjegyzék sem ártott volna: hogy mi pl. a MOVE, azt talán még tudja a korszak iránt érdeklődő olvasó, de a MONE jelentésének ismeretét már nem érdemes feltételezni (ráadásul, ha ez utóbbi rövidítés egy bekezdésben szerepel az előbbi kifejezés két használatával, akkor felmerül az elgépelés gyanúja is, 421). Hasonlóképp: a MAORT jelentésével sem biztos, hogy képbe kerül az olvasó, főleg, mert a könyv „vezető keresztény értelmiségiek” tipikus véleményeként idézi a Magyar-Amerikai Olajipari Részvénytársaság igazgatóhelyettesének véleményét.

Egyébként érdemes lett volna többet is megtudni erről a vállalatról, amelyet tulajdonképpen amerikai tőke és a magyar állam hozott létre az 1930-as években, s amelynek köszönhetően Magyarország olajtermelővé vált (ami 1944-45-ben sajnálatosan felértékelte a Wehrmacht számára a Nyugat-Dunántúl megtartásának értékét). Később, a Rákosi-rendszer a MAORT-ot szemelte ki a gazdasági koncepciók egyik első célpontjaként. Palójtay Gyula, a MAORT igazgatóhelyettese Ungváry által idézett kijelentése pedig a késő-Horthy-kor „tervgazdasága” egyik mottója is lehetne: „a nyilaskeresztes párt célkitűzései és programja tagadhatatlanul helyes, azonban a párt többsége csőcselék és örült. Ezért, hogy Imrédy szavaival éljek, a csőcselék megsemmisítése azzal érhető el, ha az ő elveit hirdetjük” (216).

A legenyhébb kifejezés, hogy tévedett.

---

²⁷ 10.000 lakosra 1920-ban 35,53 gümőkori okozta haláleset jutott, míg 1930-ban 19,84, 1939-ben 13,6, országosan tehát több mint 60%-kal csökkent a mutató (Múlt és jelen 1996:226-227). A csecsemőhalandóság mutatója 1923 és 1937 között – tehát Endre gödöllői főszolgabírósága alatt – országosan 27,5% (ezer évesületésre 183,9-ről 133,4-re), tehát több mint a negyedével csökkent – országosan (Múlt és jelen 1996:64-65).

HIVATKOZÁSOK

- Bibó I. (1994) [1947] A magyar közigazgatásról. In: *Demokratikus Magyarország. Válogatás Bibó István tanulmányaiból*. Budapest: Magvető. 298-310.
- Demográfiai évkönyv, 2010*. (2011) Budapest: KSH.
- Gyáni G. (1998) Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban. In: Gyáni G. – Kövér Gy. *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest: Osiris. 169-356.
- Heller, M. – Nyekrics, A. (1996) *Orosz történelem II. rész*. Budapest: Osiris – 2000.
- Honvári J. (szerk.) (1996) *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig*. Budapest: Aula.
- Illyés Gy. (1933) Pusztulás. Uti jegyzetek. *Nyugat*. 17-18. Hozzáférhető: <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00562/17577.htm>. [Letöltve: 2013-04-12].
- Izsák L. – Kun M. (szerk.) (1994) *Moszkvának jelentjük... : titkos dokumentumok, 1944-1948*. Budapest: Századvég.
- Márai S. (1998) *Napló 1943-44*. Budapest: Helikon.
- Múlt és jelen. (1996) *Magyarország népessége és gazdasága. Múlt és jelen*. Budapest: KSH.
- Némedi D. (1985) *A népi szociográfia, 1930-1938*. Budapest: Gondolat.
- Pető I. – Szakács S. (1985) *A hazai gazdaság négy évtizedének története, 1945-1985. I. Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka, 1945-1968*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.